

Emilian Kobuski

СТЕПАН КОВАЛІВ

ВИБРАНІ
ОПОВІДАННЯ

КНИЖКОВО-ЖУРНАЛЬНЕ ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВ — 1952

Упорядкування, вступна стаття та пояснення слів
В. ЛЕСИНА.

Степан КОВАЛІВ

(1848—1920)

Степан Михайлович Ковалів належить до тих українських демократичних письменників, які зростали під впливом І. Франка. Виступивши з першими нарисами тоді, коли великий Каменяр піднісся вже до вершин творчості, під його впливом С. Ковалів розповідав про дуже важке життя галицької сільської бідноти, про страхотливу долю заробітчан і робітників нафтових промислів Борислава, про соціальний і національний гніт у Галичині. В показі сільського життя С. Ковалів був близький до письменників-демократів В. Стефанішка, Л. Мартовича і М. Черемшини. Він розкривав великі страждання сільської бідноти під гнітом численних податків, у кабалі поміщиків, куркулів і лихварів. Але найбільший інтерес мають твори С. Ковалева про дореволюційний Борислав, про становлення робітничого класу в Галичині, про «нафтову гарячку» в цій «галицькій Каліфорнії». Він дуже багато уваги приділив робітничій темі. І навіть більше: в дожовтневій українській літературі після І. Франка ні в одного з письменників так широко не показане становище робітничого класу в час його зародження, як у С. Ковалева, ніхто так широко не показав старого Борислава, як він.

Вчитель за покликанням і професією, С. Ковалів був також дитячим письменником, який написав цілий цикл оповідань для молоді.

Твори С. Ковалева надихані щирим співчуттям до знедоленої трудової людини і ненавистю до її гнобителів. Вони просякнуті легеньким гумором, що йде з усної творчості, і І. Франко називав їх «крізь сльози всімхнутими нарисами».

Оповідання С. Ковалева довгий час не перевидавались, не досліджувались, і він незаслужено став для широкого кола читачів маловідомим письменником.

Степан Михайлович Ковалів народився 25 грудня 1848 року в селі Брониці, Дрогобицького повіту, в дуже бідній селянській родині. Його батько був халупником, що мав тільки біля гектара неродючого глинистого ґрунту. Сім'я, в якій було п'ятеро дітей, дуже бідувала. Пройшовши дячківську науку, майбутній письменник скінчив початкову школу в Дрогобичі й деякий час наймитував. Прагнення до знань привело його до Перемишля. Зоробляючи на хліб приватними уроками, він кілька років прочився в середній школі, але не скінчив її і пішов учителювати на село. Через деякий час він вступив до Львівської вчительської семінарії. У Львові С. Ковалів жив у великих злиднях, на хліб та приміщення для нічлігу заробляв приватними уроками. В 1875 році С. Ковалів скінчив семінарію і три роки вчителював у рідному селі. З 1879 року і до смерті, більше 40 років, вчителює в Бориславі, що був центром галицьких нафтопромислів. Тут він завідує народною школою. Особливою любов'ю учнів користувались його уроки з природознавства і арифметики. Керований ним дитячий хор виступав з великим успіхом. С. Ковалів був учителем, який, кажучи словами з одного його оповідання, в класі počував себе як «у своєму земному раї», «увесь вік любив, гаряче любив молодь учити й виховувати», «гордо й сміло ніс учительський стяг, ніс теплу любов між молодь, переборював тисячні перешкоди й сам не міг пояснити собі, звідки в нього стільки охоти до праці», тим більше, що знав, що «у кожній хвилині може бути обезвіченим» («На Дрімайловім пустирищі»). Урядові чиновники і багатії переслідували вчителя, що вийшов з низів народу і підтримував найщиріші стосунки з селянами-бідняками та робітниками. В листі до І. Франка С. Ковалів писав у 1903 р.:

«Хочу вам нагадати, що ще дихаю. Тяжко стогну, що раз тяжче, і гнуся під тягарем тих солодоців, дишу поволі, немов та онучарева шакапина, що її обсіли черви і цілу живцем лоточать. Та вони, ті галапасники, і до мене з усіх сторін лізуть, а я, як зможу, не даюся, замітаю на гній мітлою... і кричу: «А кум! Я не злодій...» Та що з того?»¹

Одержувана платня була мізерною. «Впрочім, — писав С. Ковалів до І. Франка, — дали тобі... 26 літ тому шість соток за чо-

¹ Лист С. Ковалева до І. Франка від 8 вересня 1903 р. Відділ рукописів Інституту української літератури Академії наук УРСР, архів І. Франка, № 427/IV, стор. 139.

тири класи, можеш і тепер (коли в 1903 році стало вже 1200 учнів у школі — В. Л.) за ті самі гроші служити, а ні — забирайся, бо ти нам давно сіллю в оці, і ми не можемо розпорядитися по нашому фасону на славу й хвалу ойчизни...»¹

Після цілоденної виснажливої роботи в школі С. Ковалів багато читав. Велике враження справили на нього зокрема бориславські твори Франка, в яких ішла мова про те, що відбувалось у нього на очах у «галицькій Каліфорнії», як називав він Борислав тих часів. С. Ковалів сам починає занотувувати матеріал для нарисів. Перші його твори почали друкуватись на початку 80-х рр. XIX ст., коли йому було більше 30 років і коли мав уже чималий життєвий досвід. Його письменницьку діяльність підтримував І. Франко. Він приїздив до С. Ковалева, разом з ним ходив на нафтопромисли, слухав нові оповідання, звертав його увагу на російських реалістів. І. Франко допомагав С. Ковалеву в друкуванні його творів у тогочасних газетах і журналах та в виданні їх книжками, присвятив йому оповідання «Довбанок». Окремі нариси та оповідання написав С. Ковалів на замовлення І. Франка.

С. Ковалів любив твори російських письменників, знав Франкові статті про їх твори. В бібліотеці С. Ковалева, яка зберігається ще й зараз, бачимо твори Гоголя, Гончарова, Горбунова, Лєскова, Льва Толстого, Тургенева, Салтикова-Щедріна, Гліба Успенського, Чехова, Пісемського та інших російських письменників, твори Шевченка, Франка, Мирного, Кобилянської, Стефаніка, Мартовича, твори світової літератури. Як згадує син письменника, С. Ковалів знав напам'ять чимало поезій та уривків з прозових творів українських і російських класиків. Особливо багато знав і часто декламував байки Крилова. Дуже любив він Льва Толстого і був обурений нападками на його ім'я з боку галицької клерикальної преси. Ковалів називав Л. Толстого «великим генієм російського народу».

Сімдесятилітній С. Ковалів уважно слідкував за розгортанням Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, а близьким людям говорив: «Ця революція неодмінно принесе волю й нам, галичанам».

Коли Західна Україна була загарбана буржуазно-шляхетською Польщею, дрогобицьке староство наказало старому вчителю-українцеві С. Ковалеву передати школу вчительці-полячці. Усунення від улюбленої вчительської роботи дуже вплинуло на нього.

Помер С. Ковалів 26 червня 1920 р. і похований в Бориславі. Відомо понад 150 оповідань та нарисів і кілька десятків ста-

¹ Лист С. Ковалева до І. Франка від 8 вересня 1903 р. Відділ рукописів Інституту української літератури Академії наук УРСР, архів І. Франка, № 427/IV, стор. 139.

тей, написаних С. Ковалевим. Друкував їх він у різних галицьких та буковинських газетах і журналах під псевдонімами Стефан П'ятка, 5-ка, Плескачка, Дрозд, Хлопомац, Естка, Гой за коршмою тощо. «Українсько-руська видавнича спілка», в якій велику роль відігравав І. Франко, видала головніші оповідання С. Ковалева такими книжками: «Громадські промисловці» (1899), «Дезертир» (1899), «Риболови» (1903), «Похресник» (1909) та «Образки з галицької Каліфорнії» (1913). Крім того, в 1910 і 1911 рр. в серії «Оповідання для молоді» вийшли чотири книжки: «Чародійна скрипка», «Писанка», «В остатній лавці» і «Щаслива бабуня». Статті його ще не зібрані.

В своїх нарисах і оповіданнях С. Ковалів показував пореформене західноукраїнське село, Борислав у час «нафтової гарячки», а також народних учителів і бідняцьких та робітничих дітей-школярів.

В час життя і творчості С. Ковалева Галичина перебувала на становищі колонії цісарської Австрії. Цісарський уряд і його прислужники — польські пани, українська буржуазія, поміщики і куркулі та уніатська церква — нещадно гнобили трудящих. Щоб легше було справитись з підкореними народами і більше визискувати їх, верховоди цісарської Австрії роздували національну ворожнечу, практикували виділення окремих націй і надання панівним класам цих націй деяких привілеїв. Цю особливість соціального й національного гніту в Галичині блискуче охарактеризував Й. В. Сталін: «Є стара спеціальна система управління націями, коли буржуазна влада наближає до себе деякі національності, дає їм привілеї, а всі інші нації принижуює, не бажаючи возитись з ними. Таким чином, наближаючи одну національність, вона тисне через неї на всі інші. Так управляли, наприклад, в Австрії...

...Австрійці наблизили до себе поляків, давали їм привілеї, щоб поляки допомогли укріпити австрійцям свої позиції в Польщі, і за це давали полякам можливість душити Галичину.

Це особлива, чисто австрійська система — виділяти деякі національності і давати їм привілеї, щоб потім справитися з усіма іншими»¹.

За словами Герцена, австрійська імперія була «тюрмою народів», у якій «місця такого нема... де у повітрі не лунав би стогін заглушеної без жалю народності, де б не валялись кайдани, що переїржавили на живих кістках»². Іван Франко до цісарської Австрії звертався з словами:

¹ Й. В. Сталін. Твори, том V, стор. 251—252.

² А. И. Герцен. Статті о Польше. Изд. Павленкова, СПб, 1907, стор. 126.

«Тюрмо народів, обручем сталевим
Ти обціпила їх живі сугави
й держиш...

...ти попутала народи,

Всім давши зверхні вигляди свободи,
Щоб одні одних гризли і душили»¹.

Австрійський уряд дивився на Галичину як на аграрний при-даток метрополії, який повинен постачати хліб і сировину, а також бути ринком збуту готової промислової продукції. Тому промисловість тут розвивалась дуже повільно. Лише в місцях видобутку нафти, на лісопромислах і транспорті порівняно швидко зростала кількість робітників.

Становище селянства, яке складало основну масу населення, було нестерпним. Після скасування панщини селяни довгі роки розплачувались з панами за землю, якою володіли перед тим. Біля половини всієї орної землі, а також ліси і пасовиська перебували в руках земельних магнатів. Чимало земель захопили монастирі й церква. Живучи в умовах безземелля та малоземелля, широкі маси селянства все більше потрапляли в кабалу до поміщиків, куркулів банків і лихварів. Їх остаточно руйнували державні податки, побори й повинності. Відбувалась швидка пролетаризація селян. Ленінська газета «Искра» відзначала, що в Галичині «тягар податків кинув селян в обійми лихваря, і незабаром весь прибуток з своєї земельної ділянки стали вони ділити між куркулем і казною. Їм самим і їх сім'ям не залишалось нічого, і щоб як-небудь прогудуватись, їм доводилося вдаватись до продажу своєї робочої сили»².

Але через повільний розвиток промисловості в Галичині зубожілі селяни часто не знаходили заробітку в рідному краї й змушені були емігрувати. Еміграція з Галичини до Америки та інших країн в кінці XIX — на початку XX ст.ст. набрала величезних розмірів.

Процеси, що відбувалися тоді в галицькому селі, яскраво зобразили І. Франко та його «наслідники» Л. Мартович, В. Стефанік і М. Черемшина. Ці процеси знайшли також правдиве висвітлення і в ряді оповідань С. Ковалева.

Вслід за І. Франком і С. Ковалів показував, що скасування панщини не поліпшило становища селян і що вони лишались залежними від поміщиків, які в спілці з урядовими чиновниками грабували селян. В оповіданні «Дід Карита», яке нагадує оповідання

¹ І. Франко. Вибрані поезії, ДВХЛ, Київ, 1948, стор. 98.

² Газета «Искра», № 26, 15 жовтня 1902 р.

І. Франка «Ліси і пасовиська», С. Ковалів розповів про довголітній судовий процес селян з графом, а потім з новим господарем його маєтку — дідичем Стругльоватим за громадський ліс. Селяни спродувались, щоб найняти адвокатів і захиститись від зазіхань дідича. Та в спілці з суддями й адвокатами дідич сповів уповноважених від села і змусив підписати документ про закінчення справи на його користь. І ні в Львові, ні у Відні не захистили селян від цього очевидного пограбування. Селяни говорять: «Нам тісно, дуже тісно поміж тими розлогими ланами дідича. Наші діточки ростуть голі й босі, а хоч із черевцями, як бубниками, та все голодними... Правда, що тепер воля... та мара нам з тої волі...».

В оповіданні «Ліси і пасовиська» І. Франко показав і те, як селяни, програвши судовий процес з паном, «рішилися силою боронити свого права», силою не давали зайняти пасовисько. «Пан спровадив військо» і протягом двох місяців «зламував» громаду, придушував її революційний порив. С. Ковалів же не пішов далі зображення страждань селянства. Це бачимо і в інших оповіданнях.

Цісарський уряд остаточно руйнував селян непосильними поборами й податками. За несплату податків екзекутори відбирали у селян останні речі. Походи екзекуторів по бідняцьких хатах змалював М. Черемшина («Святий Николай у гарті»), Л. Мартович («Мужицька смерть»), пізніше П. Козланюк («Щаслива думка») та інші письменники. В оповіданні «Ян Кабатек» С. Ковалів теж малює безчинства цих урядових чиновників на селі. Село, що має багатозначну назву — Голодовичі, буквально тероризують екзекутори й інші «косарі» та пройдисвіти.

«...В самі пекучі жнива прибуло до Голодовичів чотири косарі, і то добрі косарі, щоби здорово дихали і ніколи в село не заглядали: один за податки, другий за дороги, третій за дітей, що не ходять до школи, а четвертий з двома писарями списувати «винтарі» (інвентар — В. Л.). Людоньки святкували по хатах, не рушались в поле, бо двері в кожній хаті не запиралися, як у коршмі на ярмарку: іще один не виліз за поріг, а вже другий влазить і розглядається по кутках... кождий свого питає і тягне, що видять, те тягне...». А коли село залишили ці урядові «косарі», в ньому з'явився карний злочинець Ян Кабатек з фальшивим документом санітарного чиновника. Він змушує споряджати холерний барак, штрафує селян за сміття в хаті та гвій на оборі, відбирає в них одяг.

В пореформеному селі відбувалось швидке класове розшарування. Зростає новий лютий ворог трудового селянства — куркульство. В. І. Ленін відзначав, що в передреволюційному селі

«головною силою стали гроші. Заради грошей одногромадці між собою незгідні лютих звірів борються. Грошовиті мужики своїх власних одногромадців утискують і грабують краще за іншого поміщика»¹. Цю боротьбу «одногромадців» у галицькому селі відобразив у кількох оповіданнях С. Ковалів. Він показував, як сільські багатії, що верховодять селом — вїт Черпачка, секретар Голубінка і присяжний Цуценька в спілці з шинкарем перетворили бідняків у своїх кріпаків, грабують їх, пиячать і безчаштують на селі, чинять розправу з непокірними, як з «м'ятежниками і паліями політичними» («Громадські промисловці»). Куркуль Олекса Бучка («Конокради»), ставши вїтом, створює банду конокрадів, тероризує бідноту, а тих, хто насміюється чинити опір — підпалює, доводить до крайніх злиднів. Знахабнілий куркуль Михайло Жолтурка («Сільський лікар») своїми кіньми вночі вишищує посіви бідняків, не зупиняється й перед фізичною розправою з ними. Куркуль-радні («Суд») нищать і розкрадають громадський ліс, а чесних селян-бідняків карають як нібито злісних розкрадувачів лісу.

З оповідань С. Ковалева про галицьке село постає яскравий тип куркуля — нестримного в прагненні до збагачення, жадібного, хижого і жорстокого. І разом з тим — тип селянина-бідняка, змученого постійною боротьбою з голодом і злиднями, зацькваного багатіями й екзекуторами, темного і безправного, що відбуває нову панщину на ланах вїтів, шинкарів і куркулів.

В оповіданні «Добре заробив» С. Ковалів розповідає про безплідні намагання бідняків знайти десь заробіток, про те, як цілими громадами чоловіки, жінки, хлопці, дівчата і навіть малі діти йдуть до в'язниці, бо посміли збирати в панському лісі хмиз, гриби чи ягоди. Біднячки Орина Голодна і Теренька Невмивана («Риболови») були оштрафовані присяжним Цуценькою навіть за те, що для голодних дітей ловили в потоці здохлу рибу. Селяни-бідняки, як показано в оповіданні «Зваричі», не спроможні навіть купити солі, щоб заквасити капусту. Бідняк Тимко Дурпота з сусідами пішов до Борислава за дешевою сіллю, але повернувся без грошей і солі, покалічений, а дриготовлена до квашення капуста погнила.

Окремі оповідання С. Ковалева про життя сільської бідноти роблять враження реквієму. Село зруйноване податками, пограбоване екзекуторами і вїтами, голе, голодне, холодне, без жодного тину й деревини. Таким є село Податковичі, змальоване в оповіданні «Поламаний кальвін». А ось одне із галицьких сіл з оповідання «Заміть».

¹ В. І. Ленін. До сільської бідноти. Твори, вид. 4-е, том 6, стор. 334.

«...На великій сніговій площі довгий ряд білих куп — то більших, то менших, це — село; ні деревини, ні плотика, чотири сотки номерів (жител — В. Л.) задуло, приспало снігом... Тут тисячі голодних черев, загребаних під снігом; що тут благовірні християни враз зі своїми сім'ями дриголять, куляться, скрегочуть зубами з голоду та студені. Ані з одної купи не куриться... Попалили люди і придбані патики на будівлю, і плоти, і садовину, і волосся з журної голови попалили б, аби тільки огріти вже не себе, але дітей». Кілька днів тому по селу пройшов вїт із ексекутором, випорожнив скрині й сусіки, навіть з-під снігу повидобував сховане зерно чи одяг.

Розповідаючи про крайню бідність широких мас села, С. Ковалів іноді побіжно розкриває також політичне безправ'я трудящих, висміює виборчі крутіїства, махінації і підкупи, що були такі типові для «конституційної» Австрії («Сільський лікар», «Безкінечний швіндель»), цісарський суд, в якому головним є вміння «заслонитися формою закону проти самого закону» і в якому «правда» завжди на боці панів, багатіїв та всяких шахраїв («Здрячі», «Дід Карита» й ін.).

Незважаючи на окремі риси консервативної моралі, наявні з них, оповідання С. Ковалева про дореволюційне село мають чимале пізнавальне значення. Вони показують, з якого пекла мук і поневірянь врятувала радянська влада широкі маси трудового селянства. Яскравістю картин дореволюційного життя села твори С. Ковалева близькі до творів Л. Мартовича, В. Стефанька і М. Черемнини. Але їх цінність часто знижується через причеплену в кінці твору моралізаторську сентенцію про терпіння, покору тощо («Суд» і ін.).

* * *

З творами про Борислав С. Ковалів виступив тоді, коли вже була написана більшість оповідань І. Франка бориславського циклу, повісті „*Voas constrictor*“ (1878) і «Борислав сміється» (1880). Буржуазна інтелігенція, що становила основну масу читачів тогочасних газет і журналів, вороже зустріла ці твори І. Франка. «Публіка... почала кипіти гнівом, — писав він, — коли з друку почали появлятися мої перші бориславські нариси...»¹. С. Ковалів був захоплений бориславськими оповіданнями та повістями І. Франка і своїми творами продовжував переборювати таке ставлення до правдивих описів робітничого життя, привертав до нього увагу.

¹ І. Франко. Молода Україна, Львів, 1910, стор. 36—37.

С. Ковалів був очевидцем того, як патріархальне село Борислав перетворювалось у великі нафтопромисли, як спритні підприємці і спекулянти зганяли селян з землі, як селяни перетворювались у пролетарів, як «свої» та іноземні капіталісти, по-хижацькому експлуатуючи трудящих та розграбовуючи багатства краю, наживали мільйони. Він був свідком і літописцем всіх жахів первісного капіталістичного нагромадження в Галичині. Його розповідь про старий Борислав приваблювала багатством живих спостережень та конкретністю і яскравістю описів. І появу нарисів та «інтересних ескізів» про Борислав С. Ковалева радо вітав І. Франко, називаючи його «нашим зв'язним письменником»¹.

С. Ковалів не відумував сюжетів, не запозичав тем і образів у інших письменників. Він правдиво розповідав про те, що йому розказали робітники й селяни, що він бачив на власні очі. Про свої твори С. Ковалів міг сказати словами І. Франка: «Майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків...»

Цікаву картину життя Борислава і його околиць в останню третину XIX віку дають оповідання С. Ковалева «Добрий заробок», «Дрогобицький Найда», «Дезертир», «Сорокаті штани», «Хто винен?», «На Дрімайловім пустирищі», «Безкінечний швіндель», «Наслідки непорадності», «Здрячі», «Чічі», «Андрій Кременяк» та ін. Це своєрідний художній літопис про дореволюційний Борислав.

В зв'язку з все більшим класовим розшаруванням на селі і зuboжінням широких трудящих мас, багато селян ідуть на нафтопромисли з надією заробити гроші, щоб потім, повернувшись додому, відновити своє зруйноване господарство. Вже в першому бориславському оповіданні «Ріпник» (1877) І. Франко, відбивши ці настрої селян, розкрив їх нездійсненність. В ранньому оповіданні «Добрий заробок» (1881) С. Ковалів теж показав царство хижацької експлуатації в Бориславі й марність надій бідняків принести звідти гроші додому. Бідняки Клин і Сук у перший день потрапляють до рук бориславських шахраїв, залишаються без свого ще доброго одягу. А потім, крутячи корбу, падають у яму, випадково потрапляють у підземну злодійську штольню і т. д. Після багатьох страшних пригод, без грошей, виснажені, в жахливому вигляді Клин і Сук повертаються до села, а сусіди їх ловлять як конокрадів.

Письменник показує різні шахрайські методи пограбування і визиску заробітчан, що їх застосовували підприємці. Шинкарський прихвостень Найда («Дрогобицький Найда») «наймав» на роботу тих селян, що мали більш-менш пристойний одяг, і вів на могорич

¹ «Літературно-науковий вісник», 1903, т. XXII, стор. 102.

до шинкаря Моті Хуни. Коли селяни випивали і їли, Найда зникав, а шинкар випускав їх без одягу. Іноді Найда домовлявся з групою заробітчанин розібрати кошару, перед закінченням роботи тікав, а їх «за розбій» направляли до арешту та змушували відробляти підприємцеві «збитки». Таким шляхом шахрай Мотя Хуна наживає величезні капітали.

Іноді підприємці намовляли рекрутів ставати дезертирами, а потім, погрожуючи видати жандармам, перетворювали у покірних рабів, посилали в найнебезпечніші копальні на вірну загибель. Така доля спіткала Якіма Зелеміна («Дезертир»).

І. Франко писав, як бориславські селяни довго не могли й подумати, що виступаюча на їх сіножатях «гндка, чорна, смердюча ропа», та «страшна підземна потвора небавці вже прорве земну опону, розвалить їх бідне, сумірне село і зруйнує до тла їх і їх дітей» («Воа constrictor»). Процес перетворення патріархальних сіл Дрогобиччини у місце спекулятивної «нафтової гарячки», в своєрідну «галицьку Каліфорнію» правдиво розкрив С. Ковалів.

«Борислав! — писав С. Ковалів. — Де вже той Борислав нині не знаний, в яким закутку світу? Маленьке підгірське сільце з мирними... жителями змінилося протягом двадцяти п'яти літ у великанське збирище шинкарів, гендлярів і обманців! Хитрістю і насильством видерли у хлібороба прадідну його землю і його живцем поховали, як скотину під лісом... Трудно було чинити опір хитрим пройдисвітам, що приходили до хлопа вечором у гостину, попередягнені за міністрів, генералів, а так, споївши легковірного хлопа, ставали його витязями... Мало тут первісних мешканців осталося, а й тих судьба достойна помилювання; життя їх — то безупинна боротьба з упирами і смоками, що очікують їх погнелі» («Андрій Кременяк»).

Вслід за Бориславом рицарі капіталістичної наживи чорними круками налетіли на сусідні села. Перетворення патріархального села Чудовичі у сферу «правдивої війни... татарської» дало С. Ковалеву матеріал для оповідань «Сорокаті штани» і «Хто винен?» Підприємці з допомогою відділового секретаря Герасима Кишків облуптали й підкупили радних села Чудовичі, споїли їх та прибрали до своїх рук громадський ліс і пасовиська.

«Трясла, мотикала контрактова лихорадка всім живим миром у Чудовичах. Свої і заграничні баришники облягли незамітне дотепер верховинське нужденне сільце, як голодні собаки стерв'ятину; адвокати, нотарі ночами пріли, гарували по курних хатинах, рисували мапи і писали законні договори в ім'я «високої справедливості» («Хто винен?»).

Прошло небагато часу, і «кругом Чудович стали рости фабрики з високими коминами, гамарні з паровими молотами, вертничі вежі, на кільканадцятьсотморговім пасовиську й громадським лісі закурилося вонючими димами, загуділо, заклекотіло, свист, рев, постійне землетрясіння...» А колишні володарі землі не мали де і «на прісну паляничку заробити» та, рятуючись від голоду і холоду, поїхали до Америки, де чекала їх доля паріїв. Багато чудовичан «за морем, в Америці: одні поселяються на безлюдних пущах і в боротьбі з усякого роду ворогами стелються подонням для будучих американських горожан, другі чахнуть, гарують у підземних норах і побільшують своїми живими соками царство мільярдерів». Ті ж чудовичани, що ще сидять у своєму селі, почувають себе як у пастці: «В однім місці не мають господарі куди вийти з хати, в другім — котельню й парову машину поставлено між самими стріхами, там замкнули виїзд до поля, оттам — на толоку, он там — до лісу, всюди великанськими буквами написано: «Обцим встемп взброньони!» («Стороннім вхід заборонений»). Навкруги свердловин хліба на селянських нивах зовсім витоптувались. З часом шинкар Мордохей став всемогутнім володарем чудовицьких ґрунтів, мільйонером, придбав у Відні палаци, а село перетворилось на пустку, «немов після нападу татарської орди».

Коли селяни убожили, ставали робітниками на колись своєму ґрунтові й гинули, геддлярі та спекулянти здобували тисячі. Микита Сиренький («Безкінечний швіндель»), рятуючи сім'ю від голоду, законтрактував свою землю геддляреві на 25 років за сотню, той перепродав контракт другому вже за тисячу, а банкова спілка, давши за нього 25 тисяч, стала щоденно добувати кип'ячки на десятки тисяч. Микита ж, день і ніч помпуєчи воду до машин на своїй землі, біля помпи й помер, залишивши дітей сиротами.

Подібною була доля Павла Дрімайла («На Дрімайловім пустирищі»), Грния Леня («Наслідки непорадності») та багатьох інших.

Як персонажі І. Франка — Півторак з оповідання «Навернений грішник» та Яць Зелелуга з одноіменного твору, так і персонажі кількох нарисів С. Ковалева пробують чинити опір натискові спекулянтів, а прагнучи збагатитись, самі беруться до копання ям, але або гинуть або стають робітниками у промисловців. С. Ковалів вірно відобразив, що ці одинаки не можуть втриматися під натиском промислового капіталізму, під натиском підприємців і компаній, які володіли великими сумами грошей, застосовували техніку, розпоряджались сконцентрованою масою робітників, мали можливість підкупати представників влади і т. д.

Гринь Лень («Наслідки непорядності») майже задарма продав ґрунт. За виручені гроші він вирішує копати яму на останньому клаптикові землі біля порога. Та витратив усі гроші, позбувся навіть хати і, не докопавшись ні до чого, пішов з жінкою і дітьми поневіритися. Але раптом у ямі Гриня з'явилося багато земного воску. Колишній конокрад, злодій і душолюб Дувидко Цукор організував убивство Гриня Леня, а щоб узаконити за собою право на його яму, влаштовує для представників влади велику гулянку з цирковими артистками та оркестром. Коли пропивалась Гринева яма з воском і Цукора підкидали гості на руках, Гринь уже лежав з роздробленою головою, а біля нього на мокрому лігві тулюся четверо круглих сиріток.

Розбагатілий швець Дмитро Мацюра («Здрячі») теж з великими витратами докопався до нафти. Але тільки з'явилась нафта, у його ямах і навіть хаті почали господарювати Лейбніні прислужники Вутавець і Дрімба, на хазяїна ями влаштовано замах. Раптом з'являється «документ», що земля, на якій Мацюра викопав ями, ніби 8 років тому була куплена Лейбою. Мацюра почав ходити по судах, однак там справа все більше «замотувалась, а навісплід стала цілком неясна...» Після десяти літ судової тяганини, позбувшись останнього майна, Мацюра загинув під тинном, а Лейбніні вірні помічники в справах пограбування інших підприємців і робітників Вутавець і Дрімба згоріли в шахті.

В багатьох бориславських оповіданнях С. Ковалів правдиво показав, як «Капіталізм висуває вже свої пазурі, вони ростуть і загострюються. На село йдуть походами нові експлуататори, опутують селянина довгами, забирають його хату, землю. Вони захоплюють у свої руки промисли, ставлять фабрики, як павук павутиння, скрізь розстелюють свої сіті. Вчора хлібороб, хазяїн, а сьогодні пролетарій — селянин неминуче попадає у ті сіті й гине в нерівній боротьбі»¹. Капіталістичне хижацтво і зв'язана з ним пролетаризація широких мас галицького селянства та нещадний визиск робітників зображені С. Ковалевим з великою силою.

В цікавій статті «Продукція нафти (скального олію) в Бориславі», написаній С. Ковалевим на прохання І. Франка, зокрема розповідалось, як підприємці, наживаючи величезні багатства, зовсім не дбали про безпеку людей. «Ями нафтові, — писав С. Ковалів, — сотками стояли ненакриті, падали до них уночі хто трапився, чи чоловік, чи скотина, і довгі літа ніхто не дбав про те, щоб їх засипати»².

¹ М. Коцюбинський. Іван Франко. Твори, том III. ДВХЛ, Київ, 1949, стор. 31.

² «Літературно-науковий вісник», 1903, т. XXII, стор. 103—104.

Художньою ілюстрацією до цих слів є оповідання «Ройтів шиб». Шантажуючи, злодій Ройт задарма одержав у Микити Рила землю для копання ями. Не маючи грошей, Ройт бляшанками виплачував робітникам, які вдень копали яму, а вночі розносили землю на чужі ділянки. Докопавшись до воску, Ройт став мільйонером, купив маєток, став «польським патріотом». А вибрана яма залишилась відкритою. В ній знайшло могилу багато людей, худоби. Туди полетів і колишній господар землі Микита Рило. Але власті боялись навіть натякнути «патріотів» про необхідність засипати яму.

Десятки і сотні робітників гинули у ямах тому, що жадібні до легкої наживи підприємці вели роботи безладно, нехтуючи будь-якими правилами безпеки. І. Франко у 1882 р. писав: «Деякі пани з дрогобицького суду... говорили мені... що урядово сконстатовано случаїв насильної смерті робітників бориславських було певно не менше, як 10.000! А кілька несконстатованих урядово! ...То яма завалилася, то лива увалася, то заморока задушила на смерть!»¹. В згадуваній статті «Продукція нафти (скального олію) в Бориславі» С. Ковалів теж стверджував: «Чим глибше копали за кип'ячкою, тим частіше натрапляли на углеводневі гази, так звану «замороку», яка й забирала чим раз більше жертв.

Коли копачі позаморочувались у ямі, а той, що його спустили по запоморочених, також заморочився, раджено собі чисто галицьким помислом: кидалося запалену тріску або віхоть соломн в яму, наступав гучний вибух, гази вмить згоряли, і тоді можна було вже безкарно спускатися по спечених покійників»².

В оповіданнях С. Ковалів розповідає про марну загибель багатьох людей з вини жадібних до наживи підприємців, про урядових «інспекторів», які допомагають капіталістам приховувати жертви їх розбою. Він з обуренням пише про канібальські методи вилізку, про шахрайство і підступність тих «підприємців та верховодів, що орудують заграничними капіталами» і «кидають тисячі (людей) в грязь».

Він з обуренням писав про те, що американські монополії протягували свої жадібні руки до Борислава, що «доробкевич» із Канади Мак Гарвей торував у Галичину дорогу для американського нафтового спрута «Стандарт ойл-компані», що скоро «заграничні фірми англійські та американські заберуть все в свої руки»³.

¹ І. Франко. Дешо про Борислав, ж. «Світ», 25.V. 1882, ч. 16 і 17, стор. 297.

² С. Ковалів. Продукція нафти..., «Літературно-науковий вісник», т. XXII, 1903, стор. 101.

³ Там же, стор. 104.

В проникненні англо-американських нафтових монополій до Борислава він справедливо вбачав величезне нещастя для краю і трудящих.

Він показував, як галицькі нафтопромисли потрапляють «під владу заграничних банкірів на те, щоб на всесвітнім торзі акційним відіграти таку саму роль, яку відіграє сліпа дихавична шакапа в руках проворних баришників-коноводів».

М. Коцюбинський зауважував, що в бориславських творах І. Франка змальовані «широкі і страшні картини життя робітників, картини, що нагадують часом Дантове пекло...»¹. Це бориславське Дантове пекло широко відбите і в творах С. Ковалева. При змальованні цього пекла, мук і страждань трудящої людини в цьому письменник іноді не зупиняється і перед натуралістичними описами. Оповідання «Пригістник з Борислава» — це розповідь про подорож по різних кругах бориславського пекла. Ось змучена працею і залишена без одєжі людина — «копиця костей, зложена на подобу чоловіка, окритого шкірою глинкової краски». Робітник цілий рік знаходився у шахті, а коли наважився подивитись на світ, господар стягнув з нього останнє лахміття, щоб він бува не перейшов на роботу до іншого підприємця. Ось на толоці лежать, мов старці, «купи змізерованих робітників». Це «хлопи, повбирані по найновішій моді невільників Шмілюса...» Гнітюче вражає страшітлива «печера неоподаткованого шевця». Дійсно, весь Борислав — «одна смердюча яма», в якій «чад і вічне пекло»². Скрізь бруд, крайня нужда, голод, невимовні страждання.

С. Ковалів своїми творами рішуче засуджував царство хижацької експлуатації і взагалі капіталістичні відносини, при яких людина людині — вовк. Але що чекає Борислав у найближчому майбутньому? Письменник нічого відрадного не вбачав. Старий вчитель Лупина («На Дрімайловім пустирищі») це майбутнє Борислава уявляв собі так. Рицарі легкої наживи розграбують нафту і земний віск. Борислав і навколишні села залишать не тільки люди, але й щурі. «Вся та простора колишня земля мужицька перетвориться в одне вонюче кладовище, на котрім довгі ще літа хлібороб нічого путнього не второпає. Бо щоб тут стали пізніше якісь фабрики, про те нема що й думати».

Проїшло три десятки років з часу смерті автора цих дуже сумних рядків. Західноукраїнські землі уже возз'єднані з своєю матір'ю — Радянською Україною. Борислав став радянським. Трудяща людина стала господарем життя, не лишилося й сліду від ка-

¹ М. Коцюбинський. Іван Франко. Твори, т. III. К., 1949, стор. 32.

² Там же.

піталістів. Ростуть нові фабрики й заводи. Бує нове, радянське, щасливе життя. Широко показати цей новий, радянський Борислав — невідкладне завдання радянських письменників. Зрозуміти ж всю велич і немеркнучу красу тих змін, що сталися в Бориславі в радянські дні, їм допоможуть І. Франко, а також С. Ковалів, які змалювали яскраву картину старого Борислава, що був справжнім леклом для трудящих.

Обмежені погляди С. Ковалева виявлялись іноді в тому, що він говорив про можливість існування гуманних капіталістів. Так, у великому оповіданні «Суєта про насущний» спершу дана глибока реалістична картина важкого життя шахтарських дітей. А в самому кінці письменник раптом показує невідомо як збагатілого шахтарського сина, що «сотки сиріт спомагав і струї сліз сирітських сушив своїми благородними вчинками», відпустив «мільйони виключно на бідних сиріт і залишених мужицьких дітей». Ця кінцівка оповідання звучить надумано, непереконливо. Це особливо наочно видно, коли порівнюємо образ Тараса з цього твору й образ Германа з бориславських повістей Франка. Але не в таких надуманих кінцівках сила сповідань С. Ковалева, а в розкритті капіталістичного хижачства і страждань трудящих у лабетах експлуататорів.

С. Ковалів намалював цілий ряд образів хижаків-капіталістів, в чії кишені за рахунок поту і крові трудящих спадав золотий дощ. Це образи Ройта («Ройтів шиб»), Нути («Дезертир»), Моті Хуни («Дрогобицький Найда»), Мордохея («Хто винен?»), Цукора («Наслідки непорядності»), Мушина («Добрий заробок») і багатьох інших. Але реалізм цих образів дещо знижується від того, що хижачьку, експлуаторську суть цих людей письменник іноді намагається пояснити їх національною приналежністю, а не соціальним становищем. Головними експлуаторами бориславських ріпників він показував єврейських капіталістів. До того ж він майже не показав долі трудящих євреїв, хоч з ними підтримував найщиріші стосунки протягом всього життя.

«Хата мого батька, — згадує син письменника Юліан Ковалів, — була для робітників і селян, для кожної вбогої людини завжди відкрита. Сюди щодня приходили робітники українці, поляки, євреї. І українець Олексівський, і поляк Каспшик, і єврей Бруненграбер — всі вони сідали біля столу батька і просили поради. І добра пам'ять про батька залишилась у всіх тих людей». Єврей-бідняк Ліндер після смерті С. Ковалева говорив його синові: «Ви знаєте, немає бідної людини в Бориславі, якій би він не допоміг своєю порадкою».

І хоч в ряді творів С. Ковалів виявив деяку національну обмеженість, в багатьох оповіданнях він зумів переконаливо розкрити,

що інтереси і єврейських, і польських, і українських гнобителів єдині, що ці гнобителі діють спільно, при підтримці влади. Письменник показав у багатьох оповіданнях, що українці-куркулі — найперші друзі шинкарів-євреїв і смертельні вороги української бідноти, що в Бориславі в спілці з підприємцями-євреями наживаються на визисковій рільників і українські «доробкевичі», «смоки» і «обманшики».

В кількох творах С. Ковалів накреслив цікаві сатиричні образи представників української буржуазії. Такими є образи «тупоумних багатирів» Леся Сисака і Йосифа Верцінського («На Дрімайловім пустирищі»), Яця Темницького («Котюзі по заслугі») та ін.

Леся Сисак на кожному кроці виявляє дикість, зарозумілість і дивацтво. Ставши багатцем, він вдає вельможу, називає себе вже поляком, ходить з «міністром», що носить за ним парасольку, вихваляється перед дітьми золотим годинником, що дзвонить... Такий же «дивогляд» і Верцінський, якого раптове збагачення «перетворило... з малозамітного дурака в голосного й потішного чудака». Верцінський зразу ж зробив подорож по Західній Європі, купив там грамофон, замовив у Берліні платівки з записаним на них власним співом, який нагадує скрип немазаного воза...

Але такі багаті-«дивогляди», як показував С. Ковалів, часто ставали жертвою більш спритних хапуг. Яць Темницький прибрав до рук землю й майно жінчиного брата та швидко розбагатів на видобуванні нафти. Але шахраї намовили його віддати гроші під великий процент «царському міністрові» в Самборі. «Міністр каліфорнійський» і його спільники зникли з грошми, лишивши Темницькому шістку, щоб купив мотузок та повісився.

Часто нарисовець виявляв вірне розуміння того, що експлуататори всіх національностей однаково ворожі трудящим. Він писав: «Замість давніх нехрещених касиєрів, що... переселилися в Америку... зайняли їх місце хрещені озорники, а ці були тисяча разів гірші від перших для автохтонних жителів; це був рід горлорізів, зібраний з усіх кінців світу...» («На Дрімайловім пустирищі»).

Свої погляди на те, яким повинен бути ідеальний селянин, С. Ковалів втілює у образі Литюка з оповідання «На Дрімайловім пустирищі». Ці погляди були обмеженими, їх заперечував він своїми ж творами. Литюк — освічена людина, що скінчила кілька класів гімназії, розумілась навіть в електриці. Він розгадує підступи шахраїв і не дає обплутати себе. Він «не злакомився на ненадійну наживу великих капіталів і не ліз із ходаків у панські локери...». Але з оповідання стає відомо, що і Литюка підприємці виживають із села

Розповідаючи про важке життя і великі страждання трудящих у лабетах капіталізму, С. Ковалів був неспроможний вказати вір-

ний шлях до поліпшення їх долі. Він перебільшував значення освіти в цьому. Письменник не відбив зросту свідомості робітників, їх організацію, їх революційні виступи. Сильний в розкритті суперечностей капіталізму, в змалюванні капіталістичного хижацтва, він іноді виступав з сентенціями, що виявляли його консерватизм і обмеженість світогляду.

* * *

Довгий час працюючи в народній школі, С. Ковалів зумів правдиво розповісти про жалюгідний стан народної освіти в Галичині на початку ХХ ст., про важку долю вчителів, про талановитих дітей трудящих, що не мали змоги вчитись, постійно голодували і рано змушені були працювати на важких підземних роботах тощо. Він показав, що цісарський уряд не дбав про освіту народу, що шкільні приміщення були в жахливому стані, що вчителі одержували мізерну платню й бідували, а прогресивні вчителі переслідувались багачами й урядовцями.

В оповіданні «На Дрімайловім пустирищі» С. Ковалів так описує народну школу. Перероблено «сільську хижку, шопу, стайню, стодолу і возівню на тісні кімнатки шкільні, покрашені червоною фарбою... Поштар В... хотів із своїми союзниками радними дещо заробити... Через п'ять років у тих напихапці збудованих бараках... містилося в тісних норах більше двох тисяч хлопців і дівчат у віці від восьми до сімнадцяти літ...» Вибухи на нафтопромислах, розташованих рядом, іноді виривали в школі вікна й загрожували життю учнів та вчителів.

Більшість учителів школи — жінки, яких крайня нужда приволола «тягнути цілоденну шихту в цій двотисячній юрбі дитячій і в воздуху, затруєнім різними мікробами. А шихта така сполучена була з чималими непрямостями». Навіть кращих вчителів багачі тягали по судах, газети на них вмещували брехливі обвинувачення. Учителі прагнуть хоч якось унаочнити навчання. Вчитель Лупина зробив біля школи ставочок, що 12 років був «живою книгою не тільки для шкільної молоді, але подиву гідним місцем для кожного культурного чоловіка». Але високе начальство наказало засипати землею цей своєрідний «природничий кабінет», а на його місці поставити убиральню.

Про переслідування народних учителів урядовими чиновниками довідуємося з нариса «Свій по званню» й ін.

В численних «оповіданнях для молоді» письменник-вчитель в доступній формі подає цікаві факти з життя природи, говорить про важке дитинство бідняцьких дітей, навчає любити батьківщину й

народ, з повагою ставитись до старших, бути чесними, чемними, допитливими, старанними. Одним з кращих дитячих творів є «Американська крисаня», в якому мова йдеться про мішурний блиск американських виробів. В ньому добре показано безпосередність хлопчика, його інтереси й зміна настроїв.

Але поряд з цим у казочках і оповіданнях для дітей ще наочніше, ніж в інших творах, виявляються риси консерватизму і обмеженості письменника. Іноді він виступає з проповіддю покори, терпіння, сподівання на щасливий випадок тощо. Це знижує їх цінність.

* * *

За жанром більшість творів С. Ковалева — це нариси про дійсні факти і події, що мали місце в Бориславі чи навколишніх селах, і про дійсних людей, яких він особисто знав або про яких чув. Ці дійсні факти письменник прагнув типізувати, художньо осмислювати. І з часом, коли забулись ті конкретні події, що про них іде мова, твори С. Ковалева стали розглядатись як звичайні оповідання. Та, врешті, непрохідної грані між нарисом і оповіданням і не існує.

Письменник переніс на сторінки своїх книг багато цікавих живих спостережень про дуже важливі суспільні й соціально-побутові явища. Його твори написані в основному методом критичного реалізму. Але орієнтація на строго конкретні факти, іноді недостатнє узагальнення їх, неспроможність автора, кажучи словами М. Горького, вискубити неістотне оперення факту, щоб видобути його смисл, призводила до того, що в окремих оповіданнях С. Ковалева наявні сильні елементи натуралізму. Позначилась на них і провінційна обмеженість спостережень автора (Борислав та сусідні села).

Майже в усіх творах С. Ковалева відчувається оповідач, від особи якого ведеться розповідь. Цей оповідач іноді звертається до читача чи уявного слухача з запитаннями, дає на них пояснення. «Наше село правувалося кільканадцять літ за ліс із небіжчиком графом, тим самим, що — ви може чули — любив їздити по чужих краях і умер десь на морі чи в лісах поміж дикунами» («Дід Карита»). Ця оповідна манера, що переходить із твору в твір, дещо уодноманітне їх.

В розповіді С. Ковалева про страждання людини, змученої постійною нуждою, злиднями, непосильною працею, відчувається щира любов і співчуття автора. Розповідь про гнітючі явища життя письменник оповивав легеньким гумором. В них багато щиро народних дотепів. Але цей сміх є сміхом крізь сльози.

Важливим засобом зображення життя у С. Ковалева є засіб контрасту, яким він досягає ще більшої виразності картин. Куркуль Бучка («Конокради») сім разів підпалював хату бідняка Лучки Щербатого і довів його до крайніх злиднів і голоду. «Семеро діточок Лучкових, недолітків, сиділо голісінькими на запічку і кожне собі дерлося: їсти та й їсти!» Лучка безуспішно ходить по селу від хати до хати багачів, щоб позичити чогось, і там бачить пишні гулянки та пиятики. Коли зайшов до Бучка, той «доїв уже другу миску пирогів із сметаною» і готувався їсти молочну кашу. Багатир Бучка підступно за півкорця переточених мишами висівок змушує Щербатого допомагати йому в крадіжці коней. Багатир випив горілки, «попоїв пшеничника, курки печеної, напився знову горілки і ліг спати», а залежний від нього бідняк Щербатий «насилу з'їв стоколосяної паляниці, закусив два зубці часнику, напився води з сусідньої трясовиці...». Такі контрастуючі картини й образи є в багатьох оповіданнях.

Знаючи величезну кількість фактів, що глибоко вразили і схвилювали письменника, він поспішав викласти їх на папір, не приділяючи достатньої уваги художній формі. Правда, в невеликій по кількості критичній літературі іноді зустрічались і такі дуже захоплені оцінки художньої досконалості оповідань С. Ковалева:

«Він незрівнянний артист-обсерватор, а над усе майстер слова. Хіба Стефанік його перевищує?! Психолог, якому пари ані в нашій, ані в чужій «педагогічній» літературі не знайдете». ¹

Але така висока оцінка художності творів С. Ковалева не відповідає дійсності. Більше підстав мав О. Маковей, коли писав, що вони «мають на собі сліди скорої роботи» ². Зокрема чимало недоліків мала мова творів С. Ковалева. Саме їх мова була одною з головніших перешкод до того, що вони не здобули популярності, на яку заслуговували своїм змістом. Письменник переважтажив мову діалектизмами, іншомовними словами і професіоналізмами. Особливо це стосується двох перших його книг. І не без підстав М. Коцюбинський, прочитавши першу книгу оповідань С. Ковалева «Громадські промисловці», писав у 1899 р. В. Гнатюку, що «мова їх вражає занадто локальним характером і навіть мені, який вважає галицьку мову рідною, годі часом зрозуміти те, що пише в тих оповіданнях д. Ковалів» ³. В наступних книгах мова стала кращою, але все ж ще багато було слів і зворотів, що їх важко було зрозуміти читачеві з Наддніпрянської України. С. Ковалів, наприклад,

¹ Ж. «Учитель», Львів, 1911, ч. 7 і 8, стор. 156.

² О. Маковей. Стефан Ковалів, ЛНВ, 1900, XI.

³ М. Коцюбинський. Твори, т. III, Київ, 1949, стор. 266.

пишучи про царську австрійську армію, переобтяжував розповідь специфічними термінами австрійської воєщини (зицирка, лявширити, заммельпляц, форшиц, шпати і т. д.). У оповіданнях про Борислав багато вузькопрофесійних слів і термінів. Є також слова німецькі, польські, російські. Тому, готуючи до видання цю книгу вибраних творів, деякі локальні слова, звороти і форми замінені літературними, а вкінці додані пояснення незрозумілих слів, щоб зробити книгу більш доступною.

В оповіданнях С. Ковалева читачі знайдуть цікаві й правдиві картини дореволюційного життя трудящих. Ці картини актуальні ще й тим, що і зараз у подібних обставинах живуть мільйонні маси трудового селянства та робітників у капіталістичних та колоніальних країнах.

Незважаючи на окремі слабкі риси й недоліки творів, С. Ковалів із своїми «крізь сльози всіхнутими нарисами» займає помітне місце серед «різнобарвної китиці індивідуальностей», що виступили в українській літературі в кінці минулого століття. В статті «З останніх десятиліть ХІХ в.» І. Франко справедливо поставив і С. Ковалева в числі тих «талантів, яких не постидилась би ні одна далеко багатша від нашої література».

В. М. Лесин,
кандидат філологічних наук.

СПОГАДИ ПРО СТЕПАНА КОВАЛЕВА

Мій батько Степан Михайлович Ковалів 41 рік прожив у Бориславі, вивчав докладно і систематично «галицьку Каліфорнію», як сам він назвав цей куточок Західної України. Він бачив руйнування підприємцями селянських господарств, глибоко переживав страждання селян, що стали жертвою фабричного капіталістичного молоха, страшного визиску з боку різних промисловців, пройди-світів, які раптом ставали мільйонерами. А разом з цим бачив моральний занепад, пияцтво, розпусту, що ніс капіталізм, і все це зобразив у своїх образах з «галицької Каліфорнії».

Виконуючи дуже старанно свій учительський обов'язок, Степан Ковалів завжди знаходив час, щоб писати твори і боротися з ненависними бориславськими промисловцями. А кожний день приносив звістки про нові події, про нові жертви і страждання трудящих, і Степан Ковалів розкривав цю правду у своїх творах. Єдиною нагородою за цю роботу було почуття виконаного по своїх силах обов'язку щодо покритих, експлуатованих мас.

Степан Ковалів з Іваном Франком підтримував протягом усього життя найдружніші взаємини. Великий український письменник-борець Іван Якович Франко часто бував у домі мого батька, багато говорив з ним про життя бориславських робітників, про життя селян, про літературу.

Пригадую, як одного разу приїхав він до нас в обідню пору. Мати хотіла якраз подавати обід, та Іван Яко-

вич, довідавшись від батька, що робітники спустилися в яму підприємця Миколи Криська за чотирма мертвими, не сів до обіду, а зараз же пішов з батьком на місце трагедії. Тільки пізно вечором вони повернулися додому. Іван Якович схвильовано ходив по кімнаті і постійно повторював слова: «Як це так безкарно можна людей убивати?» І справді, люди гинули в ямах, і ніхто за це не відповідав.

Незабутньою залишилась у моїй пам'яті та скромна кімната і стіл, за яким батько сидів і писав свої твори. Тут зберігались всі нотатки про дійсні факти і події як матеріал для майбутніх оповідань. А було тих заміток дуже багато, бо не проходив день, щоб не трапилось якесь нещастя на копальнях у Бориславі. За цим столом часто сидів Іван Якович і щиро розмовляв з батьком.

— Ну, покажи, Степане, що там маєш нового? — питав Іван Якович, сівши біля стола. І батько читав нові оповідання, які записував у зошитах каліграфічним почерком. Читаючи Іванові Яковичу свої твори, він дуже переживав читане, давав окремі пояснення. Часто Іван Якович так зацікавлювався описаними подіями і фактами, що обидва йшли на місце, де трапилась описана подія.

Ввечері Іван Якович заявив, що він повинен негайно від'їхати, бо справи змушують. Моя мати не хотіла пустити гостя вночі в сильний дощ, нагадувала Іванові Яковичу, що кругом у Бориславі нафтові ями не накриті. І. Франко знав про ці нафтові ями, знав, що люди падали і гинули в них.

Іван Якович сказав:

— Я знаю, що тут, у Бориславі, людина загине в ямі, і ніхто цим не журиться. Але як би там не було, мені треба їхати в Дрогобич.

Мати заметушилась, знайшла підводу, а була це в таку пору не легка справа, і Іван Якович від'їхав на станцію під дощем.

Степан Михайлович вставав уже о 4-й годині ранку, з 4 години до 8 ранку найохочіше писав свої твори. Цілий день був у школі, а вже з 8 години вечора часто аж до 1-ої години ночі читав твори російських, українських та інших письменників.

У мого батька була багата бібліотека. Були там твори Гоголя, Гончарова, Горбунова, Лескова, Льва Толстого, Тургенєва, Салтикова-Щедріна, Чехова, Гліба Успенського, Писемського, Мельникова-Печерського та інших

російських письменників, всі твори Франка, «Кобзар» Шевченка, твори М. Вовчка, П. Мирного, Федьковича і ін. Степан Михайлович не тільки читав, але й вивчав окремі уривки з творів напам'ять. Часто читав він напам'ять зі «Сцен из народного быта» Горбунова «Лес», зі «Сцен из городской жизни», «У пушки», «У мирового судьи», а особливо байки Крилова.

Пригадую собі, як один промисловець заходив до хати мого батька і чванився тим, що прочитав його оповідання. Він радив батькові писати довгі повісті і не на бориславські теми. Як відійшов промисловець, батько продекламував байку Крилова «Осел і соловей» і сказав:

— Безсмертний Крилов вернув той спокій, який на хвилину забрав небажаний гість.

В зв'язку з творами Івана Франка згадаю колишнього віята Борислава, промисловця Корнгабера. Багато зла заподіяв цей промисловець робітникам Борислава.

Коли б прочитав Корнгабер повість Івана Франка «Борислав сміється», — говорив мій батько, — він побачив би себе в образі Германа Гольдкремера. Справді, як вірно і правдиво зобразив Іван Якович цей тип бориславського промисловця. Корнгабер — це справжній Гольдкремер.

Під час екскурсії до Бані Котовської батько показав мені толоку і сказав:

— Ось тут відбувалася нарада бориславських ріпників, яку Іван Якович описав у повісті «Борислав сміється».

Мій батько ненавидів військову муштру і мілітаризм колишньої австрійської монархії. Страждання і переживання Михайла Федорчука в «Землі» Кобилянської і повні безмежного суму почуття батька, що втратив сина в війську, з новели Стефаника «Стратився» сильно хвилювали його. Батько читав кілька разів новелу «Стратився» про Миколу Чорного, який, не витримавши військової муштри, заподіяв собі смерть.

— Ось жертва мілітаризму, — повторював батько схвильовано.

Степан Михайлович не любив зайвих слів і надзвичайно цинив у Стефаника те, що в його новелах не було зайвих пояснень і описів, що він правдиво зображував страшну галицьку дійсність, що писав, за висловом М. Горького, «коротко, сильно і страшно».

Одного разу йшли ми з батьком повз будинок австрій-

ського суду в Дрогобичі. З будинку якраз виходили селяни, а тому що, крім бесіди, було чути і плач жінок, батько підійшов до людей і прислухався уважно. Судова розправа закінчилася, і скаргам, наріканням цих бідних селян не було кінця.

Коли люди відійшли, ми ще стояли біля будинку, а батько сказав:

— Читай, що там вгорі на цьому будинку написано.

Я поглянув угору і прочитав: «Хай буде справедливість, а пропадає світ». А батько сказав через хвилину:

— Здається, слід було написати: «Хай жие бюрократизм, а пропадає світ». І які ж то судді! Ех, бюрократи і більш нічого.

Коли ми поверталися додому, батько згадав Леся Мартовича. Я довідався, що батько надзвичайно цінить оповідання Мартовича, особливо ті, в яких письменник глумиться з чиновників, викриває справжнє обличчя бюрократів-людоїдів.

Були промисловці, які намагалися використати особу Степана Михайловича для своїх особистих корисливих цілей. Та вони одержували належну відсіч. Один з таких промисловців задумав зробити Степана Михайловича «багатим». Обіцяв батькові великі проценти з нафти і вже обчислив, скільки-то батько матиме грошей за два місяці, а скільки за два роки. Промисловець заявив, що сам кладе на ім'я батька 800 крон, а за це батько хай зробить йому маленьку «послугу»: він радитиме селянам позбуватися і продавати свою землю промисловцям. Ця пропозиція закінчилась тим, що промисловець без прощання вискочив з хати, крикнувши:

— Не робите ви, то зроблять інші.

Один промисловець, що був «достойником», бо працював у міністерстві у Відні, прислав листа, що приїде до батька з різними пропозиціями. Мати в той день виїхала у справах до Дрогобича, а батько, взявши мене, пішов у гори. «Достойник» приїхав і застав хату замкнену.

Такі екскурсії в гори відбувалися дуже часто в зв'язку з писанням творів. Пише батько, бувало, оповідання чи нарис і раптом говорить до матері:

— Мені треба негайно вибратися в Східницю.

Я завжди був дуже радий, бо знав, що мене батько не залишить вдома. Так з батьком робив я екскурсії в Східницю, Яссиницю Сільну, Опаку, а також в Нагуєвичі і Урож. Бувало так, що не раз і даліше вибиралися ми

в гори, в Сколле, а звідти на найвищий верх у Скільщині—Парашку. Коли ми поверталися якось з цієї екскурсії, нас у горах зустріла буря. Ми промокли і з труднощами прийшли до села Корнича. Тут селяни прийняли нас дуже гостинно. Ранком відвіз нас підводою один селянин на ім'я Андрій (прізвиська не пригадую собі) на станцію Синевідсько Вижне, звідки залізницею мали ми вернутись у Борислав.

Ми приїхали на станцію якраз своєчасно, і батько хотів доброму візникові заплатити. Але він не прийняв плати:

— Я мав би від нашого захисника і письменника брати гроші? Ні, ніколи цього не буде.

Він побажав нам щасливо доїхати в Борислав і ще довго стояв, поки поїзд рушив. Батько, сидячи у вагоні, до самого Стрия не промовив слова. Я бачив, що він був схвильований тим, що його твори селяни читають, люблять, а коли ми в Стрию пересідали в інший поїзд, стиснув мене за руку і сказав:

— Бачив ти, які хороші у нас люди?

Хата мого батька була для робітників і селян, для кожної вбогої людини завжди відкрита. Сюди щодня приходили робітники — українці, поляки, євреї.

І українець Олексівський, і поляк Каспшик, і єврей Бруненграбер — всі вони сідали біля столу батька і просили поради. І добра пам'ять про батька залишилася у всіх тих людей. Пригадую собі, як в 1928 році, через 8 років після смерті батька, коли я приїхав з Коломиї до Борислава в зв'язку з похоронами моєї матері, зустрів мене на вулиці громадянин Лінднер і, привітавшись, сказав: «Зайдіть, будь ласка, до мене». Я ввійшов у хату, а він запросив мене сісти на тому місці, де колись часто сидів мій батько. Громадянин Лінднер сказав через хвилину:

— Ваш батько ніколи не поминув моєї хати. Не можу вам висловити тієї радості, що гостем у мене син Степана Ковалева. Ви знаєте, немає бідної людини в Бориславі, якій би він не допоміг своєю порадою.

Коли я відходив, господар розцілював мене і просив ще раз зайти до нього, як буду від'їжджати в Коломию. Я був схвильований цією зустріччю і пригадав собі слова мого батька: «Пам'ятай, що найбільше щастя і багатство — це залишити по собі в народі чесне ім'я і добру пам'ять».

Кожен раз, коли я приїжджав з університету, батько цікавився, чи я привіз нові книжки.

— А які там у тебе новинки? — питав мене.

Коли помер Лев Миколайович Толстой, я тоді вчився у Віденському університеті. Батько прислав мені листа. В листі не писав нічого про родинні справи, а присвятив цілий лист виключно Льву Миколайовичу Толстому. Батько висловив обурення проти всіх тих журналістів, що намагалися принизити і знецінити, хибно трактували творчість безсмертного генія великого російського народу.

Лист цей починався так: «Помер великий геній російського народу. Читаєш всі ті брехні в тих «газетах» і здається тобі, що ти знаходишся між хуліганями, які нападають на бориславську молодь, як іде вона до школи, та кидають на неї камнями. Між бориславськими хуліганями і тими газетними хуліганями немає різниці.

І немає різниці між тими бориславськими промисловцями, що топлять безкарно наших знедолених Іванів у бориславських ямах, і тими газетними хуліганями, що наважилися кидати каменями на великого руського Івана».

Коли після розпаду австрійської монархії імперіалісти панської Польщі загарбали Галичину, в тому числі і Дрогобиччину, нове польське начальство звеліло старому вчителю Степанові Михайловичу негайно прибути в Дрогобицьке староство. Це було в 1919 році. Батько в той час був хворий так, що я відвіз його підводою до Дрогобича. В Дрогобичі прийшлося мені дві години ждати на нього. Коли вийшов зі староства, лице його було дуже бліде. Він просив, щоб я завіз його до лікаря. Я знайшов у Дрогобичі лікаря, колишнього учня мого батька. Ми ще того самого дня з трудом приїхали в Борислав. Дома розповів батько, що йому наказали передати школу новому директоріві-поляку. Коли він це зробив, я, ведучи вбитого горем хворого старого вчителя, сказав:

— Мавр зробив свою справу, Мавр може відійти.

Пізно ввечері покликав мене батько до себе і сказав:

— Ті слова з твору Шекспіра, які ти сьогодні сказав, влучні.

Він обняв мене, і я побачив, що батько був дуже схвилюваний і плакав.

Батько виявляв великий інтерес до революційних по-

дій у Росії і на Україні, покладав на Велику Жовтневу соціалістичну революцію величезні надії, говорив, що ця революція неодмінно принесе волю і нам, галичанам.

Степан Михайлович помер в 1920 році, не діждавшись тієї радісної хвилини, коли західні області України, були визволені від довговічного ярма польської шляхти й австрійських колонізаторів, возз'єднані в єдиній Українській Радянській державі.

Колишній Борислав з дерев'яними хатками, з дір'явими настилами на вулицях, з ямами, в яких люди гинули десятками, відійшов у минуле.

Сьогодні Дрогобиччина, а з нею і Борислав — технічно оснащені, електрифіковані, а народні маси визволені від експлуатації. Вони стали повноправними громадянами своєї великої Батьківщини — Радянського Союзу.

Коли на Радянський Союз напали німецькі фашисти, трудящі західних областей України разом з трудящими всієї радянської землі зі зброєю в руках пішли захищати своє щастя. Під час Великої Вітчизняної війни впали смертю хоробрих в бою за соціалістичну Батьківщину внуки письменника Богдан і Любомир Ковалеви.

Степан Михайлович Ковалів своїми творами усе життя боровся проти загарбання багатств краю і нещадного визиску трудящих з боку іноземних промисловців: макгарвеїв, пляців, курцвайлів. Внуки Степана Михайловича разом з мільйонами радянських воїнів боролись проти фашистських загарбників, щоб відстояти честь і незалежність нашої великої соціалістичної Батьківщини.

Юліан Степанович КОВАЛІВ.

ДІД КАРИТА

Податковичі в чудеснім положенні: земля чорна, плодита, луки, ліси розкішні, дичини багато, риби у Дністрі і його притоках досхочу, має при чім панувати наш Стругльоватий Лейба, не застидається хоч би й перед яким графом або князем. Наші ж хатки з огородцями, наші нивки коротенькі поміж тими добрами «скарбовими» мріють, як серед безмежного озера мала купинка, що кожної хвилі може щезнути в глибині водяній.

Нам тісно, дуже тісно поміж тими розлогими, чорноземними ланами діди́ча. Наші діточки ростуть голі й босі, а хоч із черевцятами, як бубниками, то все голодними. Ми самі хвалимо господа в старій здрухнілій церковці святій і думаємо: «Чи буде коли, боже предвічний, ліпше?» А за наших дідів було ліпше: бульбочки було більше, хлібця святого чоловік не жаднів так тяженечко і патик коло хати не переводився. Правда, що тепер воля... та мара нам з тої волі... А вже як про той патик прийде чоловікові старатися, то все пригадає собі давнього нашого ві́йта Трохима Плескачку.

Який то був маючий господар, той Трохим Плескачка, які то в його вітця роїлися достатки! А нині він, нещасний, ходить за прошеним, а діти наші кличуть за ним: «Дідуно Карито!» — Ровесники його, старці сиденькі, зітхають тяжко і кажуть: «От нещасливий наш дід Карита!» А в цілій околиці уже й жандарми його не чіпають, що волочиться по селах, оминають здалека, ніби не бачать, бо то дід Карита.

Цікава то історія про того Трохима Плескачку, прозваного дідом Каритою.

Наше село правувалося кільканадцять літ за ліс із небіжчиком графом, тим самим, що — ви може чули — любив їздити по чужих краях і умер десь на морі чи в лісах поміж дикунами. Правувалася громада так довго з графом, аж поки прийшов на його місце новий дідич, той самий, що держав давніше в дворі видій — Лейба Стругльоватий.

Тут дороги землеміри витичують Лейбовими ланами, будують залізницю на лоб, на шию, рубають віковічні дуби на шпали, на лягарі до мостів, до домів, а ми провадимо право далше, тягнемся з посліднього на адвокатів. Покійний отець Трохима Плескачки, Михайло, найбільше коло того находився, грунт свій проправував і вже до того довів, що пани щось зміркували, стали давати нам ліс, але десь далеко в горах за долами. Ми не пристали на се, хотіли мати ліс близько села, де давніше рубали тати наші.

Умер старий Плескачка Михайло, ми зробили його сина Трохима війтом, здали на нього все право, кажемо: «Нехай кінчить батьківське діло».

Ходить Трохим Плескачка з «преліпотентами» до двору, роблять угоду з Лейбою Стругльоватим, пересиджують цілими днями в тім самім салоні, при тім самім столі, де давніше пани з графського роду пирували. Наші довірені люди люльки курять і годяться з Лейбою за громадський ліс.

— Буде нам ще добре на світі і нашим дітям легше віддихнеться, — кажемо громадою. — Не маємо поля, не маємо толки, але буде бодай свій ліс, свій патик... Незадовго процес скінчиться.

Приїхала комісія до двору, закликали Трохима Плескачку з «преліпотентами».

— Слава богу, кінець діло хвалить! — говоримо собі і стоїмо цілою громадою на селищі. — Буде патик, як давніше, на оборі, жінки не будуть варити бовтанку при соломі та паздірі, чоловік, сьорбаючи божу поживу, не буде випльовувати пирій.

Ждемо, ждемо... Уже сонце з полудня, їде від двора графський повіз, той самий повіз, в котрім давніше наш ясний пан їздив тільки на велику параду. На козлі

сидить сивий згорблений мазурище Казімірж, — що то служив ціле життя вірно при покійнім графі Хирліцькім, а на старість мусив докорочувати віку у Стругльоватого Лейби — сидить у своїй давній ліберії, поводить цуговими кіньми, а плечима усе щось у шию попихає, наче хто лоскоче його в спину або щось кусає...

— Кого б це він міг везти в тім блискучім возі? — питаємо себе і вже наперед готовимося до ввічливого низького поклону. — Вже ж не хто інший, як ті панове з найвищого суду, що приїхали до нас ліси здавати.

Бренькотить коляса, пригадує нам недавно минувшість величності і слави графської, підїздить Казімірж ближче... Свят, свят, свят еси господи! А то що за чудо? На дишлі великий дзвінок дідичівський без сердечка, а в колясі наш війт Трохим Плескачка розложився на оксамитних подушках, шапку перебакирив, а ноги з ходачищами виложив десь аж на потилицю бідному мазуриській і кричить:

— Казіміржу! Ідь на мою обору! Розумієш? На мою обору завези мене, перед мої вікна, так, як колись небіжчика ясного панал..

— Лезце, татусь, каменем, не копайце, бо вас цісне з лапцями до дрогі!¹ — упомінає мазур і їде дальше.

Ми за повозом бігцем, кожний своє гадає: той з тяглом, той в супрязі, той без тягла ладиться до ліса рубати... бачить уже в себе на оборі купу патиччя, рівну з хатою... Що такого гонору наш війт доступив, то добрий знак... аж телер буде і церков, і школа, і хати дерев'яні, і паливо.

Повіз Казімірж Трохима Плескачку на його подвір'я, хоче підвезти перед вікна, та нема як, бо вузько. Виїхав на купу обірника, всадив тим трамищем у гній, — Трохим Плескачка вилетів із подушок, як плескачка, під стайню, врізав головищем об вугол і поточився коням під ноги...

Вхопили Трохима, занесли до хати, положили на постіль... Хропе, нічого не допитаєшся. Кілька днів переležав, устав, побіг до двору, до міста, а з міста як вернув, ухопився за голову та й каже жінці:

¹ Лежить, татусю, каменем, не штовхайте, бо вас викину на дорогу.

— Ой, жінко, жінко! Що я нещасливий зробив? Я громаду втопив і себе пустив на жєбри! Отець проклене мене на тїм світї!..

Лазив потому мара знає по яких судах, до Львова, навіть до Відня, а вкїнци нічого уже не мїг повїсти, тїльки слово: «карита».

Що йому сталося, не знати. Одні кажуть, що йому Лейба Стругльоватий дав котячого мозку, щоб здурїв і не правувався, другї знов, що небїжчик ясний пан Хирлїцький наникав його, як їхав тодї в його повозї, своїм духом і від того часу вже не має нїде постїйного мїсця, блукає як вїчний Жид. Бо небїжчик наш ясний пан граф також так їздив бїлими свїтами; не мїг знайти спокою для своєї гордовитої душі мїж нами, бїдними руськими¹ мужиками, аж знайшов його десь за морем, далеко помїж дикими людодїдами та лютими звїрами в пуцах... Нехай господь хоч там дарує йому спокїй безконечний.

.....

Так ми дождались тої великої честї, що наш вїйт проїхав у повозї ясного пана з двора до хати, але й того самого дня скїнчився довголїтній процес на користь дїдича Стругльоватого Лейби, а ми лїс тодї будемо бачити, як волосся на своїй долонї. В тому переконали нас акти, списанї ученими правниками, докторами і пїдтверженї нашою громадською печаткою і пїдписами — за доткненцем пальцями пюра і зробенем кши ж а свентего² — наших неграмотних «плєніпотентїв» і колишнього вїйта Трохима Плескачки, а нїшнього дїда Карити.

¹ Українськими.

² Пїсля поставлення знаку руки.

ГРОМАДСЬКІ ПРОМИСЛОВЦІ

I

Зазнало цього року наше село Рубатковичі, за всі часи зазнало. Весна з мартовими вітрами, бодай і в сні не ввиджалася, видержала десь аж до сінокосів. Люди ні коло поля не могли робити, ні в хаті з порожнім черевом сидіти, а худібка страх як помарніла! Тільки клубиці позападувані, шкіра та й кості. Не тільки на долині з млаковини посоловіла, але через постійні дощі верховинці позабирали своїх овець з шалашів, бо геть помір зайшов на овечі стада. Народ позаставляв, де мав які святкові лахи, витягнувся до посліднього. Радники з війтом мало не подуріли з розпуки. Не раз цілими днями пересиджували в корчмі на лаві і годі було за що вчепитися. Ні суду, ні дачки ніякої не можна було наложити. Звичайно, на переднівці кожний був висаний, як вощина. Наш секретар Голубінка ще був погнівався з Янкелем із-за якихось там дурних яєць, що той не дав йому на вечерю. Ходив достоту, як нашого учителя голодна свиня з тринадцятьома поросятами. Радні уже почали плювати на нові порядки і на своє радницьке достоїнство, як раптом надїхав наш пан секретар Трісколяска з видділу і на містку перед самою корчмою — бух! Провалився під місток, бричка на нього, ще й кінь запхав ногу між палі, накрутив порядно, ледве витягнули з рова весь видділовий товар.

— Ах! Щоб вас ясний грім порозсаджував, рубатківські хомути! — стогнав видділовий достойник до війта і радників, що обтріпували його від болота і своїми долонями чистили обхляпаний халат. — Пождіть, пождіть. Будете тямити мене. Вже десять літ коїте комедію з тим містком, але тепер покажу вам, що я значу, не поможе вам ніщо.

— Без здекуції нічого не вдіємо, — говорив пан секретар Голубінка від імені радних, стараючись показатися високим світилом між темним радництвом. При цьому моргнув непомітно до хлопів, нібито з ними тягне, звичайно, як громадський секретар.

— Просимо принайзвентшого пана секретаря, — го-

ворив присяжний Цуценька, намовлений другими,— тільки пришліть нам високого Вінчуру, інакше все буде надармо, ніде нічого не знайдемо.

Винесли секретареві вишняку, сиру з сметаною, від Янкелихи миску пирогів з сиром, бо сьогодні обрізували у Янкеля дев'ятого наслідника, і ще якісь лакітки. Як те все Трісколяска з'їв, то ніби йому весь біль рукою зняло. Запалив цигару, став дути цілими клубами дим радним між очі. Винесли, нарешті, колодку, допомогли Трісколясці і так ледве-ледве впакували на віз, аж щось всередині затріскотіло. Послідній Цуценька обслінив секретарську руку, переправили через завалений місток гостя з кіньми, з бричкою, зв'юкали, скричали, сплювали, від'їхав ворог тяженький. Многі перехрестилися і побажали, щоб таких містків много і много зустрів на своєму шляху і щоб летів не боком, не ногами, а стрімголов!

Якось незабаром по тих обзорилах вертав з лісу з сінними драбинами Бейба Андрусь «Віддай-моє» і привіз здекуційника Вінчуру. Наче манна для наших верховодів упала з неба в особі видділового екекутора, аж п'ятнадцять радних пішло зараз за ним в село, наносили відібраних у селян речей, наскидали перед корчмою, кажуть:

— Числи, Цуценько, скільки штук, аж тепер будемо мати місток коло корчми, бігме будемо мати...

Став Цуценька числити грабежі, а при цьому все щось руками стріпає і шепоче під носом: «А все лихо надало, десь кожний лах нашпикований, тьфу! тьфу! ще-зай...» Плює Цуценько, числить, пошкрібуеться, ба далі і Вінчура розкарячив ноги високі, як бузьчище, тріскає терновою гілкою по халявах і говорить:

— Біда ще капці поїсть! Уже двадцять літ тягаю різні лахи, а чогось подібного мені не траплялося. Дивіться, як хрущі. І то на людській шкірі вигодувалося. Та вони б чоловіка у вир затягнули! І що ж тут з ними робити? Не знати, що з тим робити...

— То з вашого кожуха з білими пелехами, — каже Цуценька до Стефана Квасольки, котрий прийшов наговорити дурниць всім за те, що пограбували його, як не був дома. — Ви повинні тепер всі ці грабунки обчислити, бо навіть зліцитувати нічого не вдасться.

— Квасолько, зараз мені до містка на шарварок, —

звелів вїйт.—А вечером, як розбереш місток, затопиш тим колоддям в арешті, випражиш всі фанти, щоб мені те було все чисте, і я міг провести ліцитацію! Бачиш, то все з твого кожуха вироїло!

Скочив Квасолька, мов попарений, вхопив з купи сїракові рейтузи Якіма Голопуца, вивернув рубцями і Цуценьці шусть! під ніс, ба далі і Вінчурі, і вїйтові, і радним і все говорять:

— Дивіться, дивіться поза рубці, чи це також мої? То з кожуха, га? А щоб вам позасліплювало, тільки мене бачите? Та я ще не відробив за кожух Мехльові, а ви уже відібрали і смієте так говорити?

Потім вхопив димку сліпої Бурички, став збірки розкладати, а все:

— Дивіться, нюхайте... і тут, і тут, і на рубцях і на лиці — всюди повно... Натє, натє, дивіться тут, тут, тут, тут... Розсудіть своїми головами, чи такі можуть бути з білого кожуха? Та ж вони з вами хоч би і до ради зараз можуть сідати!

Поставали радні, ні два — ні три; декотрі з м'якшим серцем відступили набік, спльовували. Вінчура сам порядкував фанти, зносив до Янкелевої комірки, а Цуценька лише курей лякав, бо страшенно пхалися, і обидва так пчихали, наче чемериці нанюхалися. Почислив Вінчура штуки, дивиться на вїйта, домовляється, що він прийде до нього уже через два дні за грїшми. А вїйт глянув на секретаря Голубінку, стиснув плечима, якби хотів сказати: нема, пуста каса, дістанеш, коли зліцитуємо грабежі... Ех! Як візьметься тепер Вінчура до вїйта, до радних, що вони такі, сякі. Дають собі такому хлисткові Квасольці нечистими штанами і димкою між очі дзигати. Ще й він, урядова особа, зостався через них також згнєблений, то не ладно. З'їв у гнєві п'ять питльованих балабухів, випив п'ять півкватиркових келишків один за другим, лишив свою паличку з свинячою головою Янкелісі на заставу, утік з села добровільно, аж закурилося за ним. Ліцитацію відложено на осїнь, на ліпші часи. Всі радні дуже сердиті на Квасольку, що він їх так зневажив, висміяв, закинув їм здирство, злодійство, до містка на шарваркове не пішов, ще й грабіж відобраз той... той... той кожушище з білими пелехами!

Через тиждень після цієї нагінки шарваркової змилосердився бог над голими грішниками з нашого села. Сорок холодних, сльотливих днів лишили по собі достоту таку саму смутну пам'ять, як грабіжники в Бориславі по своїй господарці рудничій. Небо випогодилося, людоньки хапали з поля, хапали навперегін, не було часу ні голів собі провалювати, ні животів косами пороти за перекошене, за випасене. Кожне трудилося, ледве дух в нім тримався, тільки язики з втоми повивалювали. Вночі собі дещо могли зробити, а вдень ті на шарваркове за грабежі, ті до начальника Черпачка, ті до секретаря Голубінки, ті до радних і асесорів запряглих. Навіть бідний наш Голопупок ранесенько поплівся до війта гонити косою цілий день після пісної бовтанки за свої сіракові штани; навіть сліпа наша Буричка мусила вислати з серпом свою сімейницю, що водила її, на цілий день до Янкеля за заграблену димку! Ба, говоріть собі, що хочете, а я вам все своє повім, що у нас Янкель зі всього користь мусить мати, а з грабежів найбільше. Половина пограбованих речей пішла на шарваркове до цього пейсача, до тої поливаниці грубезної на коротеньких ногах, бо він, бачите, є в нас і заступником начальника, і касиром громадського лісу, і агентом «Народної часописі». От, як правду сказати, а не згрішити, він є цілою громадою, бігме ж, цілою громадою. Тільки Степан Квасолька, що вхопив ще тоді, при Вінчурі, свою староміську душогрійку з білими пелехами, сміявся тепер у кулак з своїх сусідів зашарваркованих, зносив з жінкою на плечах з своєї ділянки стоколосу додому і приговорював другим:

— Дурні ви, що йдете до тих галапасників на роботу; вони не мають права тягнути вас до себе на шарваркову роботу, бо таку панщину тільки виділ може накладати.

Сказав же це Квасолька, та й тільки... Цю вість підхопили оба польні, що уганялися в той час за Сирічиним безклубим телятком коло Квасолькового стоколосу. Вони і телятко покинули та полетіли прямо до корчми оповісти війтові і радним, що посмів на них сказати «куйон» халупник. Як же почули начальник з радними, що Степан Квасолька так нелояльно проти

начальства висловився, що ніби тільки видділ має право накладати панщину грошову чи робочу, а їм, радникам, до цього не руш! куш! Далі всі на нього: гузя, гузя, гав, гав, гав. Навіть принімкуватий Петро, водонос Янкелихи, вмішався в цю справу, став від порога щось белькотіти, грозити Квасольці кулаками. Ходить начальник по корчмі; Голубінка собі, радні собі, так свищуть черепаньками, так з досадою спльовують перед себе, так з-під ока споглядають на шинок, а Янкель, песя пара, ані дуду. Драбуга, як камінь, як залізо, як опока, не дасться порушити, нічого не хоче поборгувати, нічого порадити. Бодай розболівся, грубцан коротконогий! Важили радні слова Квасольки сяк і так, признали його вкінці всі як політичного злочинця, післали Цуценьку, щоб зараз з'явився до начальства і «висказувався», чому голоп'ятник не поїхав разом з другими нині рано колією до зицирки, а лишився дома? То власне був перший навіт радництва на Квасольку, що наважився взяти сам грабіж без дозволу і не відробив жадному старшині громадському шарваркового, а ще й других став своїм нігілізмом заражувати, ще й других спокійних громадян став бунтувати, м'ятежник, палій, політичний. Пігнав Цуценька, вітрами пігнав, наче хто десять коней запряг, бо був переконаний, що буде на сніданок найменше півлітрівка за першим разом, бо він догадувався, куди ту стежку до гороху Янкель топтав. Вернувся десь аж під полудень, але в такім неблаговіснім стані, що у всієї бранжі громадської аж у п'ятах похололо! Обгноений, обчужений, аж били від нього неблаговонні сопухи, аж віддих стало запирати дихавичному принімкуватому Янкелевому водоносові Петрові.

Все полякалося, стривожилося, як розбурхані в дуплі шершені. Кожний домірковувався, що Цуценька по-тверезому в гноївці не купався ніколи. До такої кошмарної купелі мусив хтось присилувати громадського інспектора поліційного.

— Де так зрання затарабанився? — питав секретар Голубінка, давній послугач мандаторський, урядовим способом оглядаючи крізь окуляри заболоченого лояльного громадянина.

— А той злодійще так мені досадив! — сповістив Цуценька. — Бодай не заніс додому той стоколос, бодай

йому скипів, та щоб йому скипів, га... Шибеник, драб, розбишака!.. Я йому кажу по-доброму: «Дай серп за грабіж і той посторонок, коли сам не хочеш іти до пана начальника», а той мене, уважаєте, от тут десь за самий хрящ хап! і бебевх! у Михльове гнойовище.

— А казав, може, що не хочеться йому йти до цирки?

— Казав, що до завтра має час до дев'ятої години і військові приписи знає ліпше від того вїтила, котрий тринадцять разів утікав перед асентерунком. Каже: «Дам тобі посторонок, щоб ти повісився, але тоді, коли стоколосицю додому на під поношу, щоб мав що з Вінчуром грабити!»

— А може говорив що на пана начальника, на панів радних, може, на панів, євреїв? — питав дальше секретар.

— Ідїть та запитайте його самі, — гуркнув вкїнци сміло Цуценька. — Як же я мав що чути, занурений у гноївці? Хїба ви з податкового табеля такої штуки навчилися?

Обурилося громадське начальство поведінкою цього лихолата Квасольки, що і доброго вікна не може йому вийняти з ліп'янки, постановило порядно покарати, але так порядно, щоб м'ятежника раз назавжди позбутися з громади! Але як позбутися цього небезпечного крамольника? Це була велика загадка для громадських верховодів, се був сук без дірки, твердий залізний горіх для розгризення. Пан секретар, як добрий знавець руської справи, дошукувався в Квасольці і натури москвофільської, і радикальної, і народовської, та якось не міг підтягнути впертого рутенця цього м'ятежного під жодну з тих рубрик, в які конскрибував нелояльну рутенію з села, тобто священика, учителя, дяка і з сусіднього присїлка камерального лісничого за те, що часом в церкві підтягав за другими «господи, помилуй»!

Помітив ситий коротконогий Янкель, що все начальство втратило голови, не може ні вперед, ні взад, прикрив обома долонями рясну рижу бороду, сплюнув крізь великанські клаваки обережно і прямо туди, де вїт палицею завзято штуркав, повідає:

— Панове, я буду вас файно просити, просити ради: маю вексель на 60 ринських, що ще покійний Квасольків

отець позичив того року на кобилу, не знаю, що з ним зробити?

— Нічого, тільки подерти, коли гроші вже віддав вам його син, — вставив Цуценька ущипливо, виливаючи спідки з бляшанок до одного келишка.

— Бігме ж, я забув, що ви, Цуценько, натще! — підхопив Янкель, наливаючи присяжному бляшанку. — Натте, напийтеся, залийте хробака від великої гризоти... Говорите, що я взяв гроші? Прибутку бігме ж, то ані крейцара, шкода моєї праці, півтори року 60 ринських якби в болоті лежали.

— Та я там не знаю, чи Квасолька вам віддавав, чи ви йому доплачували, — кінчив Цуценька, виллявши в себе пляшку, — коли вексель у ваших руках, то й ваша правда!

— Пане начальнику, кажіть, що має пан Янкель робити з векселем? — питав Голубінка. — Квасолька винен 60 ринських нашому заступникові війта Янкелеві разом з процентом за півтора року, а не хоче віддати, розсудіть.

— Ми на господа бога і на нашого начальника спускаємося, — вирвався непрошений Сень Прищипка, зрадівши, що хоч раз вдалося йому на світлім зборі підобритися до голови громади і щось також мудрого сказати. Розуміється, що радники аж роги пороззявлювали, що така мара безгосподарна з одною сліпою кобилою, а випередила їх. Високий Крисочка хотів йому таки на місці зааплікувати звідти й звідти, але другі здержали його, казали відложити на пізніше, коли трохи порозходяться.

— Що тут багато говорити? Тут маємо на Квасольку найліпший кий, — розсуджував начальник Черпачок. — Я кажу, нехай Янкель скаржить драба на 60 ринських, коли має в руках вексель, а ми йому допоможемо при ліцитації. А впрочім, як ви кажете, панове?

— Скаржити, скаржити, — загули ватагою. — Буде хоч келишок свіжої.

Зараз справу Квасольки затверджено односторонньо на зборі повної ради. Янкель поставив відразу трілітровий бутель могоричу. Хата і два загонці Квасольки стали скоро розливатися в радницьких черевах у вигляді неприємної вонючої баюри. Всі лягли в себе з великою приємністю... Подано і другий такий самий вели-

канський бутель. Цуценька так обурився, що звалився під порогом у сінях і говорив:

— Янкелеві Квасолька мусить заплатити! Го, го, го! Хіба би я не присягнув. Присягну сто разів, що наш Янкель — то справедливий чоловік, а Квасолька — циган, всесвітній циган, він позичав гроші, а не хоче віддати.

Начальство хоч шпотало ногами за кожним кроком, але не здавалося; слухало зізнання свого поліція, кивало головами і мотало собі на вус.

— Слухайте, панове, наш присяжний правду каже,— говорив Голубінка. — Янкель зараз нехай скаргу внесе.

Цілісіньку ніч запивали справу; всі жінки радників взяли участь у тій нараді. Все, що котра прийшла за своїм, щоб ішов додому, так і сама лишилась до білого дня. Війтиха принесла своєму гарячу бульбу з горшком, щоб хто не осудив її, що прилетіла за горівкою. Всі їли бульбу, кожне не знаходило слів похвали, що така добра, розсипчата, аж у губах розпливалася, розсипалася: звичайно, начальниківська.

Янкель не заспав своєї години. Ранесенько поїхав до міста, заскаржив Квасольку про повернення 60 ринських разом з процентами, коштами процесу і так далше.

III

Степан Квасолька з жінкою знесли того дня всю стоколосицю, все сінце, стернянку до хати. Всі цілорічні плоди помістив під дрантивим оборіжником, попідпірав довкола коликami, щоб не завалив вітер, і припустив зверху. Десь коло півночі впорався з роботою, вліз до хати такий втомлений, змотиканий, духу в собі не чув. Став при скипках перевивати ходачища, аж тепер пригадав собі про синій міхур на нозі: Десь сам від себе прорвався, не знати, коли й що? І нога спласла значно. Треба іти іншої орати, перескакувати «лявшритами»¹ людські загони. Перевдягся, але так порядно, щоб нічогісінько не мав свого на собі на маневрах. Сказав матері й жінці:

— Бувайте здорові, а кожух пантруйте, щоб вам коли знов хапчивий Цуценька з-під голови не хапнув, — гля-

¹ Бігом.

нув ще раз на сплячих дітей, взяв кусень стоколосяника за пазуху, подався до Самбора... Але ж гнав, гнав мало не запалився. В самий добрий час стояв на «заммельпляці»¹. Його товариші з села, що ще вчора рано поїхали колією, прибули на чверть години пізніше, попрілазили такі, як повідривані з шибениці; десь цілу ніч на «Вихмлівці» коло рогачки здоровкалися з Нафтулою, вишпортували з калитки, де був який шелюг і йому давали за брагу.

Глянув пан капітан на Степана Квасольку, похитав головою, як газда над шкапиною весною, коли бідненька з млаковатого сіна облупилася, спаршивіла, відступив кілька кроків взад, надів окуляри, ще раз подивився та й повідає:

— Слухай, хлопче, ти уже гірших лахів не мав, що такі святочні шуби зодягнув на себе? Шкода, що такий хлоп здоровий, такий велит, а так нехарাপутно виглядаєш.

Доміркувався Квасолька, про що капітанові ходило, почав покірно мельдувати, що так зле з ним не є, що має вдома староміський кожух з білими пелехами і буде ще на дві зими, як громадське начальство не схоче за що загарбати і повісити його над Янкелевою капустою.

— А ті ходаки хто тобі робив?

— Та я сам, мельдую покірно, пане капітане.

— Много зробив би пар на день таких «опанок»?

— Го, го, го, без ліку, тільки дайте порядної шкіри.

Зазначив собі капітан, що Квасолька має і професію... постоли скроювати, шити. Всі глянули на нього, стали питати один другого, на що те «екстра» маркіровання капітанською рукою? Чи, може, до шпиталю або арешту піде? Різно і різно угадували

А Квасолька вдоволений якомсь з себе. Другі сується, сумують, що залишили працю в полі, і вона там заснітиться, пропаде. А його все під оборіжком, богу дякувати, і коликами попідпиране. Та й якомсь і та старшина не копає пса йому так дуже. Другі гонять щодень раз туди, до Бабуні, другий раз до Бісковичів, до Гарбарки, третій раз до Ландрович або до Бачані, та лазять по полю, та копають лопатами рови, розкладають вогні, варять «флейшугу», а він, Квасолька Степан,

¹ Місце збору.

сидить по два, по три дні в касарні, як надзвичайний «баталіонсшустер»¹ постолів.

Коли помарширували з другими до Перемишля, зробився вже з «баталіонсшустера» «форншіцем»² аж двох поручників, котрі також прибули до служби: один Титко Добрович, якийсь великий пан з суду, а другий Іван Борщик, комісар із староства. Це були знайомі пани, колишні побратими дитячих літ.

— Чи тямиш, Іване, як ми оба тобі худобу завертали, а ти нам пищавки крутив, батоги плів? — питав Титко Квасольку. — Як же тобі ведеться?

— В цій хвилі добре, прошу пана поручника, — відповів Квасолька, — але дома в селі біда: старшини тої тьма тьмуца, годі на неї наробити.

Добре повелося Квасольці і в другій половині маневрів. Обидва пани, колишні товариші, уганяли цілими днями, а він все тільки при казанках, при офіцерських «тайстрах»: то варить, то сторожить і дримає. Не раз змучені вернуться обидва, дадуть Квасольці всю менаж³, вхають в нього, як у гусака на заріз. Десь другі ледве не до смерті дійшли після тих ляхшритів⁴, після тих безперервних маршів, а йому цілий час пшениця цвіла. Побратими пани стільки okazали благодаті своєму «форншіцові», що в своїм житті більшої не зазнав: повіддавали йому сорочки з себе, штани, пшенцери⁵, шапки, цілу бесагу офіцерських дрібниць набрав Квасолька з собою додому.

В хаті новина. Жінка й мати заводять перелякані, розказують, що завтра термін, має ставитися до суду за тих 60 ринських, котрі віддав Янкелеві, ще перед тим, як ішов до війська. Наважився Янкель на grunt і на хату, хоче з торбами пустити. Принімкуватий Петро колись хвалився, що тут буде Михоль шинок держати, а він у кожний шабас дістане шинківне.

Квасолька вислухав бабські жалоби, накричав з досадою на жінок за їх малодушність і дурний страх.

— Або ж я грошей не віддав? — говорив гордо. — Не йду до суду, ні!.. Нехай суд до мене прийде, коли

¹ Батальйонний швець.

² Денщик.

³ Офіцерський обід.

⁴ Перебіжок.

⁵ Коротенькі курточки

хоче правду довідатися. Ось шукаю завтра за плугом, посію хоть чвертку стоколоси під зиму. Як прийдуть сюди до мене, я їх навчу! Я не таких панів бачив, та за людину мене мали!

Не йшов Квасолька на річенець, хоч многі радили йти, щоб не було зле, щоб не збувся легким способом хати і тих кількох загінців ґрунту, тим більше, що не мав свідків, як віддав гроші і векселя від Янкеля не відібрав.

— Нічого мене се не обходить, я з панами також ходив, — репетував бундючно Квасолька. — Добре, що я нічого не винен; я ще війта і його заступника, того короткононого гелетку засаджу до притулку за циганство, грім їх потріскає з ясного неба.

Посіяв Квасолька півкорця стоколосу, решту став у сінчатах домолочувати, щоб мишня не з'їла. Геть за-слонив веретою до половини двері, щоб зерно цільніше не вискакувало в гноївку перед вікнами. Так гатить ціпом, аж хата трясеться, аж баби здригаються в хаті. Несподівано гурмою і нова рада, і стара, і радники, і заступники, а на чолі їх пан з жовтими шнурками коло шапки і ще два паничі, писарі з грубими палицями, прибули секвеструвати Квасольчине майно.

Закипіла у Квасольці кров, виставив з сіней повище верети голову, а тут ціп так кріпко тисне, аж хрупо-стить у руках, таке має бажання потягнути по причілку першого пана начальника Черпачка. Щоб йому то так удалося, то не довго пан прожив би... Відсунув захисну верету, вийшов за поріг, слухає, змішався: війт за нього так упрошує, таке жабонить перед Янкелем, щоб зми-лосердився і не кривдив вітця дрібних дітей, не пускав родини з торбами, тільки помирився. Ба, Голубінка собі за паном начальником вторує, обстоює за Квасолькою, а Янкель: ні, та й ні, тільки або 60 ринських з прові-зією на руку, або виставити все на ліцитацію.

Приблизився Квасолька до радних, але такий з нав-хрест заложеними руками. Ех! як цапне Янкеля рукою — зараз півбороди з пейсом якби обпарив.

— Йой, тільки якого-небудь чепелика щоб дістати, зараз ті вантухи випущу, і буде що ліцитувати.

Поки радні, поліційна сторожа стямилися, прийшли до себе, уже на Янкелю не було ані берлика, ані лей-бика з цицесами, тільки животище, немов ночви, блишав

від осіннього сонця, і той був у великій небезпеці, бо тяжкий ворог кричав, що гної випустить з нього в млі ока, щоб варувалося начальство з головами. Зробився крик, сусіди поза плотами рачкували з утіхи. Секвестратор скомандував:

— Взяти драба і до арешту з ним!

Але якось Квасольці нічого не робили, тільки радники вхопили Янкеля між себе, винесли насилу з подвір'я на вулицю, бо він також храпався, кукурічив, хотів доконче противника убити. За Янкеленосами забралися й другі з секретарем. Щуценька позбирав шмати з Янкельового халата і штанів, загарбав з мурави риже волосся і якийсь розхлепістаний ніжик, котрим Квасолька ніби хотів Янкелеві живіт розпороти. Все те як «корпус делікті»¹ звивав з польним у клунок, квапився. Квасолька задиханий глядів з порога, розсмикував у руках кусень пейза на вітер, а все викрикував до поліція:

— На ще ось це, тягнуверето, на. Ходи сюди, ходи! Дам берлик на дорогу і кілька бичів по плечах і по голові! Хочеш питоньки? А напився б ти згаги? А різана би з тебе!

Щуценька ані муркнув, тільки забрався тихцем з обома своїми підвласними польними, котрі ще й ліску на відходнім заперли. Квасолька, як це вздрів, зареготався на ціле горло, так йому сподобалася його поведінка, що так все красно удалося. Всю старшину настрашив, багрія прочухрав, вим'яв кількакорцеве черево, не буде потребував навіть і докторові за «месаж» платити.

І знов якийсь час тільки чутка ходила по селу, що над Квасолькою Степаном нависла грізна туча, що, всі до одного, радні в селі радяться уже кілька днів у корчмі, п'ють на його шкіру, а Янкель щодругий день привозить свіжі півбочівки і баривка з напоями, а все тільки дає та й дає без кінця й міри.

— Нехай дає, — відказував зухвало Квасолька, — але толочне, шарваркове мусить заплатити так, як другі, але не горівкою війтові і радникам, як дотепер робив. Я піду і до старости і до суду, научу всіх злодіїв громадських.

Але мова мовиться, а хліб їсться. Таке ж і тут сталося. Незадовго відбулася публічна ліцитація на Ква-

¹ Речовий доказ.

солькову батьківщину. Янкель купив хату, ґрунт за 112 ринських і 11 крейцарів. Як втяв стільки, скільки йому належалося боргу разом з процентами і коштами процесу! За побиття дарував Янкель Квасольці, сказав, що бажає йому воду носити для розведення браги, ніж дурно в арешті сидіти.

— Щоб ви повиздыхали, не удавитесь моєю працею, — говорив Квасолька, як довідався, що так нібито нині його посіяну стоколосицю Янкель переорав, а завтра рано мав іти своє жито сіяти.

На другий день досвіта убрався Квасолька в свої білі староміські пелехи, в жовнярську шапку, старшого хлопчика прибрав у лейбик і стару офіцерську шапку, що дістав від своїх панів поручників, молодшому також заложив «гольміцу»¹, взяв стару маму, жінку, все те перед себе поставив і гайда в поле! Посадив всіх на переораній стоколосі, каже:

— Звідси вас хіба тільки трупами заберуть, тільки трупами, розумієте? Ви, мамо, добре бороніться! А я їх тут всіх покладу в борозду, кості поламаю кожному, хто до мене приступить. Коней не пустити. Ти, жінко, поперед на загони з дітьми, нехай по вас волочать.

Недовго чекав Квасолька з родиною на громадських промисловців. Не встиг розмістити на тім загінци своїх їдців, аж тут показалися з-поміж хат перший Цуценька з польними, далі й всі радні з війтом, далі Янкель з плугом, з бороною, збіжжям, далі молодий суддя, а коло нього жандарм з нашпикованим гвером і Голубінка з табелями, громадськими мапами. Геть вкрили сусідню ниву, на тій нещасній латочці не стало місця тільки для старшини. Пустив Янкель принімкуватого Петра з бороною наперед скородити, а Квасолька Петра потурич аж на четвертий загін за межу; коні в руки, писки їм повикручував, подушив, далі нікуди. Прискочив жандарм, береться до Квасольки, а той коней випустив і жандарма хап! і кричить до жінок:

— Сюди на загін до мене! Тільки трупами нас звідти заберуть ті тустановецькі кровопийці і волянські надшиванці! Нехай стріляє, нехай коле, коли має право, я багнетів не стільки бачив.

¹ Військова каска.

— Проще пана пшебіч! Проще пшебіч драба!¹ — горлав Янкель, скрившись за стіну громадських голів.

Жандарм глянув гнівно на Янкеля, якби хотів повісти: 'мовчи хоч тепер, коли стільки наварив, і мацювавсь з Квасолькою, котрий кількох радних повалив під ноги, а з ним цитолівся, фехтував гвером на всі боки. Зачепився Квасолька за Цуценьку і впав у борозду. Жандарм використав хвилию, звільнився з рук ведмедяхлопа, і тоді все радництво гурмою звалилося на нього. Пов'язали так мудро ужищами, аж очі кров'ю налилися, а святковий кожушище з білими пелехами по полю кусниками розніс вітер — геть подерли цю святкову шубу.

Аж як витарабанили Квасольку, як убитого дика, в драбинястий Янкелів віз, тоді він почав рватися, ревіти, як розлючений лев. Аке дарма силувався звільнитися з вузлів — посторонки були кріпкі і грубі. Так повіз його жандарм до міста, а жінка побігла ззаду, як божевільна, оставивши дітей на волю божу.

Янкель одержав хату, ґрунт Квасольки і зараз віддав своякові Махльові, щоб собі відкрив новий шинок. Туди начальник і радні повели нового газду.

IV

Хата, подвір'я Степана Квасольки стали місцем великого зборища сільського. На похороні старого не було десятої частини того правовірного миру, котрий тепер дивився, як Янкелевого довжника викидали з хати за те, що гроші віддав, але не відібрав векселя. Вся старшина громадська — старша і молодша, за винятком самого віце-маршалка Янкеля, робила гніздище для нового горожанина, бідного Михля. Радники нишпорили по всіх закутинах, пхали пальці в кожную шпару, в комірчині, загаті, на вишці! Гляділи, чи не знайдеться чого підозрілого. Як звичайно в таких випадках, болай пусто чуже завержеться. Цуценька поскидав усі бебехи з вишки. Все це не стоїло й торби січки, крім осмоленого плетінчика з чверткою стоколоси, котру війт розділив між обох польних ще за давнішу повинність, як

¹ Прощу приколоти! Прощу приколоти драбугу!

десь вартували за Квасольку вночі коло корчми. Молода Квасольчиха побігла за чоловіком до міста, стара нічого не боронила, поки не прийшли перетрясати в хаті стару скриню, а тут вчинила такий крик, немов її на рожнях запекли.

— Йой та йой, праценько моя...

Попросту стала радним вичитувати:

— Ви злодії, лупії, ви сякі, такі.

Мусили бабу аж до арешту замкнути разом з найменшим її внуком, і там трохи успокоїлася. Отворили скриню.. ге-ге-ге.. ласка божа. Знайшлася і швабська сорочка старої, ще шлюбна, і zarazом смертельна з надчинкою, і три товсті рубатки, і якісь портенята, перероблені з старого на малого, і двоє повісем льону, і дві жменьки прядива, і з півтори міри міхов'янки, і рубець з гачкуром, і зсилюванець, і ликове путо, а на самім споді у вузлику чотири пупці Квасолькових їдців, котрі мали їх колись самі порозв'язувати, щоб їм видніше в головах стало.

— Дивіться, куди моя праця обертається! — говорив поважно війт Черпачок. — Все я мовив жінці, що хтось льон бере з-під шопи і посуджував господь знає кого.

— То ваш, пане вуйце, бігме ж, то ваш, — мовив Сень Прищипка аж з сіней, хочучи заявити свою присутність, як заступник радного. — Чия шкода, того й гріх — як то повідають, — і став гигикати, сміятися, що він, Прищипка, також щось мудре зумів сказати.

Розділили майно із скрині. Одно, ніби крадене, — радним за участь, а рубатки й інші дрібниці — секретареві Голубінці на переховання, і то при чужих свідках — Михолеві і його жінці. Чистять радні ліп'янку, а Михоль все іззаду ходить, двигает мішок, а все що крок ступить і в ухо війтові або секретареві шепне: «борше, борше», то за плечима в мішку щось хлюп! хлюп! так якби вода достоту або горівка.

— Вступися, Михле, не перешкоджай! — мовив начальник. — Коли не знаєш порядків законних, то чекай! Тут так не йде галь-паль, як тобі здається: все мусить перевестися згідно з параграфами законів. Панове! Оборіг ще лишається і та мерва. Піввоза, більше не буде, як піввоза. Пане Голубінко, много там у табелі ще податку?

— За цей піврік халупне, ґрунтове, шкільне, касирне... Буде всього на десятку.

— Хто заплатить дачку, того оборіг з пашею.

Ніхто не хотів братися до оборога, лишився під Михльовим доглядом до часу, поки який купець не знайдеться. Михоль як розпакував мішок, десь в млі ока воскрес на запічку — стола ще не було — цілий шинковий крам: кількагорцева баривка, і літрівка араку, і бляшанки, і келишки, такі свіжі, ще незаржавілі, блискучі міри і свіжі балабушки. Випили по кілька келишків, і душно зробилося в хаті. Далі на двір всі до одного. Янкель, одягнутий у новий халат, також прийшов доповнити зборище. Не бракувало ні одного заступника самоправства. Як випили цілу баривку, Янкель узяв набік вїта Черпачка, секретаря Голубінку і більше довірочних радників, обчислився з ними ретельно: хату і ґрунт зліцитовано за 112 ринських, напили за півроку стільки, що кожному лишилось по пачці тютюну і по келишку на дорогу до себе.

— Я чужого не хочу, — мовив Янкель п'яним радникам. — Бачите самі, я плачу вам до посліднього шеляга. Чи правда, панове?

— Правда, правда, — загули всі.

Перед заходом сонця стало громадитися більше хлопців. Одні прийшли до своїх татів, другі з цікавості. Декотрий дістав, як похрестник від нанашка, з півпорції, зачинав підражнявати товаришів, п'янчитися... Поволі, поволі стали розходитися, бо Михоль став показувати, котра скільки крейцарів коштує. Лишився ще начальник Черпачок, секретар Голубінка і Цуценька. Всі три колисалися під порогом, якось їм тяжко було йти додому.

— Зле, зле, що жандарм не приколов на місці голоп'ятника або не застрілив, — муркотів Голубінка.

— І я кажу, що недобре, — відповідав вїт Черпачок. — Як верне з криміналу, буде знову біду коїти.

— Я знаю, чому той жандарм не приколов Квасольку або не застрілив, — замітив вїтів хлопчина, котрий стояв уже три години і просив тата додому.

— А чому, чому? — питав цікаво батько.

— Бо се був чоловік з людським серцем, але наш Цуценька був би його зараз застрілив.

— А де ж ти цього навчився?

— Недавно казав нам учитель у школі.

— Іди ти, дурний, з твоїм учителем, — розсудив начальник і велів всіх хлопців розігнати, що стали за хатою бавитися в п'яних радних.

Діти розбіглися, повтікали перед Цуценьковою патерицею. Лишився тільки Квасольків найстарший хлопчина, котрому все здавалося, що кожної хвили можуть вернутись мама, тато, бабуня і дадуть їсти.

— Що ти тут робиш, ти, злодійський накорінку, на чужім подвір'ї, — крикнув Цуценька. — Де вкрав таку офіцерську шапку? Тобі до такої шапки? Дай сюди!

Здер тягниверета з дівка-нелітка тую офіцерську прикрасу, аж волосся на голові захрупостіло, надів собі на голову і поволікся послідній за прочою старшиною. Бідний хлопчина дивився за ним, не знав, що діється, але ся хвиля записалася пам'ятними багряними буквами в його серці. Він її до смерті не забуде.

ЯН КАБАТЕК

Порядного вїта має тепер громада Голодовичі і то дуже порядного: несліпий, бо вміє і читати і писати, знає закони громадські, і можна би десять раз присягнути, що за два роки свого вїтування не спроневірив ні одного шеляга із гроша громадського і нікого на макове зерно не скривдив. І нічого вам не п'є, хіба воду, і нікому в селі догани не дасть, і ніколи з його уст не вийде слово обидне, хоч би і для останнього п'яниці, але з кожним красно, ладно, як господь приказав. Навіть коли який комісар або інженер повітовий приїде до села і стане до господарів, до господинь жартувати щось таке, як ті пани часом уміють, думаючи, що мужик не розуміється на ніжних словах, то він затикає вуха і гадає собі: «Адже ж то не пристоїть такому вченому, просвіченому чоловікові ображати такими грішними словами християнські слухи». Не раз як йому уже замного тих панських жартів, то скаже з достоїнством просто панові в очі:

— Прошу милостиво чи пана комісара, чи інженера, ми справді прості хлопи, не знаємо там тих панських обрядів, але нас такі нечесні слова ображають. Такому, що підбере собі так під «натуру», хоча щось скаже нерозумного, то там ніхто не подивується, бо не знає, що

говорить, а як проспиться, сам жалує того; але від учених, просвічених ми хочемо все щось гарного, мудрого послухати.

Кажу ще раз: дуже порядного вїйта мають Голодовичі, та що ж з того, коли Дмитро Бабочка говорить:

— Що то мені за вїйт, що тільки півтори «каліки» і півтора «хвоста» має на своїм обїїстю, що стодола у нього плотяна і стайня ліплена, не дерев'яна? Щоби мав бодай так, як його попередник, чоботи на велике вїйтівське копито зроблені, кожух стрийський з широким ковніром і гуню достатню господарську, а то на нім і того не видати.

Так собі говорив Дмитро Бабочка, перший господар у селі і асесор, про теперішнього вїйта, немов уся повага, слава і величність вїйтівська держаться тільки при добрих конях, при дійних коровах, при широких нивах і сіножателях; немов багач вїйт може собі за громадські гроші упитися, її славу в болоті зваляти і то нікому не пошкодить. Господи святий! Адже ж і міністри, хоч які великі пани, а не кожний із них може бренькотити мільйонами. Чи ж бідний чоловік, чесний і розумний, коли щербата доля обрадувала його півтораком калікою і одним хвостиком беззубим, а може і тим ні, то вже не годен нічого доброго в громаді зробити? Я думаю, що може і то дуже много може...

Так за приміром Дмитра Бабочки, першого радного і асесора, пішла ціла громада Голодовичі, судила свого теперішнього вїйта по його достатках, не виконувала його накази, а сам Бабочка виражався часто:

— Якби він мені коли з'явився на моїй оборі гонити за шарваркове, то я йому таке вїйтівство справлю, що не буде ходити на світі.

Що лише наказав начальник чи за податки, чи за дороги, чи за яку іншу повинність горожанську, ніхто не рушився доти, поки не з'являвся в селі «чорна латка», а тоді вже й господарі «прийдіте поклонімся» перед урядовою особою, і баби глядять за яйцями свіжими, за сиром, маслом, варять молочну кашу, присмажують картоплю, годують «чорну латку», як гусака на продаж. Щоб вам іще вчора найнегарнішою роботою займався при єврейських каналах, а нині, коли покажеться в Голодовичах із каламарем, прив'язаним на довгім мотузку коло капоти, і з снопиком паперів під

пахвою, такої самої почесті заживає, як би і сам староста. А чому? Тому, що голодовичанські господарі судили чоловіка тільки з виду: чорних сурдутовців в один ряд, халатників знов в один ряд, білих всіх знов в один ряд, а дідів-прошаків і халупників також в один ряд. Тому-то приказ чесного вйта в сіряку, властителя «півтора каліки» нічого не значив, тільки, конечно, треба було аж «здекуційника».

Але, як то каже присяжний Цуценька, у нас нічого нема віковичного, нічого постійного, крім смерті, корчми і криміналу, так і в Голодовичах прийшли люди до того переконання, що не все золото, що світиться, що не кожному треба зараз бити поклони, хоч би мав не тільки пляшчинку, але й цілу барилочку атраменту, прив'язану на мотузку при капоті, хоч би двигав не тільки снопик паперів під пахвою, але й цілу копицю актів судових на плечах, в які не раз тепер завивають «Народну часопис» або перекупки бібки, перець і синій камінь.

Як господарі в Голодовичах переконалися, що часом один «здекуційник» може громаді більше сорому наробити, як десять нетверезих присяжних, про те я хочу розказати.

Того року в самі пекучі жнива прибуло до Голодович чотири косарі, і то добрі косарі, щоб здорово дихали і ніколи в село не заглядали: один за податки, другий за дороги, третій за дітей, що не ходять до школи, а четвертий з двома писарями списувати «винтарі», щось аж шість відразу; щоб тільки по десять поклонів для одного денно, то вже маєте шістдесят. Всі чотири немов змовились на один день, зробився цілий ярмарок у селі, кожному давай радних, давай присяжних, писаря, цілу асистенцію.

Так, отже, ту чвірку робітників письменних з двома писарями прийняли голодовичани з великою пошаною, людоньки святкували по хатах, не рушались в поле, бо двері в кожній хаті не запиралися, як у корчмі на ярмарку: іще один не виліз за поріг, а вже другий влазить і розглядається по кутках, чи нема чого потрібного на господарстві. І радні, і десятники, і касиери, і присяжні, і польові, словом, вся громадська бранжа, як вйсько на великих маневрах — одні в гору селом, другі в долину селом ходять то купами, то громадами, кожний свого питає і тягне, що видить, то тягне.

Господь дав якось, та «муштрівка» проминула; останнього пана вїт і радні виправили возом у щасливу дорогу, поставали коло канцелярії, аж надходить — хто? Ян Кабате́к, той самий, що то вам продавав під містом у своїй буді бідним людям свинину, одну мищинку по два крейцарі, іще й юшки часом причинив півварешки. Яка то була юшка, а яке м'ясо, можете здогадатися по грошах і примітити пословицю, що «дешеве м'ясо пси їдять». У Яна Кабате́ка їли справді цю дешеву страву бідні люди, але господарі туди ніколи не ходили, хіба який баришник-коняр, і то крадькома. Півроку тому десь та буда під містом щезла разом зі своїм «трактиєрником» Кабате́ком, а господарям з тої сторони аж приємніше було заїздити на ринок, бо ніхто вже тепер із них не кпив і не сміявся! «А що, свату? Кабате́кова печеня смакувала? А багато мищинок у нього купили?»

Радні видивилися на нового рідкого гостя, бо його ніколи в селі не бачили: хлопище, як тополя, ноги високі, туловище коротке, руки довгі, вуха великі коло голови, як великі колеса коло малої короткої підтоки, і носище шпильоватий; кожний сміявся б, та не може, бо млоїть; що котрий пригадає собі за ті два котли чорні, за ті мищинки негарні, слабо йому робиться, спльовує позад себе...

— А з чим добрим до нас? — питає вїт, як усе, чемно.

— Сьогодні у нас п'ятниця, Яне, — відозвався один із радних.

— Приходять, певно, до Сироїдки по давній довжок: бо то він також любив до них загощувати, як часом заробив баришного, — додав другий радний.

Ян Кабате́к гордо зміряв усіх очима, вийняв із капоти цілий снопик паперів, заложив на шпильковатий ніс окуляри, шукає, знайшов якусь сиваву картку, подав вїтові і каже:

— Читайте, будете видіти, з чим добрим до вас приходжу.

Прочитав вїт письмо, дивиться на підпис, на печатку, все те якесь неясне, недокладне, очевидно, мусить бути обманство.

«За Яна Кабатка я чув кілька разів, що дістався до в'язниці за якісь злодійства, але щоб мав так скоро

перемінитися в якусь урядову особу, то неймовірно, — думав собі вїт. — Але лучається добра нагода показати всім, до чого така упертість може довести».

— Маємо новий клопіт, — каже вїт, подумавши. — Тут стоїть на письмі, щоб зараз ставити холерний барак, а для Яна Кабатка за кожний день два ринські «здекуції». Я вас просив, а ви з того сміялися, не хотіли братися, тепер кажіть самі, що робити?

Як се радні почули, стали як не ті самі: до Яна Кабатка з великою пошаною, перший присяжний Цуценька назвав його паном комісаром і поцілував його в руку.

— Як же робити: чи будете ставити самі, а я того пана відвезу до староства, щоб нам бодай сю кару об'легчили? — питає вїт радних.

— Як маєм що робити, то будемо робити з паном, — відповів гордо Дмитро Бабочка, вдоволений, що знов міг вїтові показати свою зневагу. — Будем знати, що хтось наказує.

— То ваше крайнє слово? Пристаєте на те всі, що кум Дмитро Бабочка каже?

— Пристаєм і годимось, — відповідають радні.

— Нехай же буде по-вашому. Ви куме, Дмитре Бабочко, йдіть з паном у село, візьміть собі радних і беріть грабежі, нехай люди йдуть до роботи. Єсть пуста хата на громадськім, де давніше стояла рогачка, тільки обліпити, вибілити, вимити, підлогу положити і ліжка поставити, й буде готовий шпиталь. Громаді ніяк новий барак холерний ставити.

Пішов Дмитро Бабочка з Яном Кабатком і з радними в село, тягнуть грабежі, гонять до роботи ставити шпиталь холерний; страх, переполох по домах, баби ховають, замітають, бо Кабатека не жартує: у кого завважить сміття в кочержнику або гній на оборі, зараз пером пише кари грошові і грозить арештом.

Наносили до канцелярії стільки різнородної людської кривавиці, є що і на кілька возів брати; цілу громаду газдів і баб зігнали до старої рогачки відновляти опустілу хату.

— То мені раз порядний комісар, — говорить присяжний Цуценька вїтові. — З таким паном уже й не жаль іти поміж хати: нікому не дарує, навіть і в самого Бабочки видушив десять яєць за те, що подибав у нього на запічку курку під решетом.

Війт на се усміхнувся, нічого не каже. «Щоб тільки шпиталь був готовий і мені не грозили громами із староства, а я вам потім покажу, якого пана комісара ви гостите у себе», гадає собі і вказує людям, що мають робити. І люди роблять, слухають, бо Ян Кабатеk не жартує: і самого війта вписує пером до своєї грамоти за те, що замало рушається і не хоче сам іти з ним по хатах.

За два дні перемінилася хата коло старої рогачки в холерний шпиталь за всіма вимогами; навіть і сам совітник санітарний із Львова міг би сказати, що як на Голодовичі, в порівнянні з іншими не тільки селами, але й містечками, досить много зроблено: є ліжка, і постіль чиста, і горшки, і миски, і цебрики, і макітра, словом, усе є.

Закінчили люди роботу коло холерного шпиталю — бодай ніколи на те не придавався — упоминаються за грабежами. Віддає війт людям грабежі, а Ян Кабатеk не дозволяє.

— Є сто двадцять п'ять фантів, від кожного по шістьці мені належить, разом дванадцять ринських. Як не дасте, то я шпиталю не приймаю і будете примушені ставити новий барак холерний.

— Заждіть, Яне, будьте іще трохи терпеливі, — відповідає на се війт. — Грабежі мушу повіддавати, нехай люди трохи уступлять із канцелярії, тільки не гримайте так дуже. Але, але... А дивіться на дорогу: хто там їде? То, напевно, шандар вам на допомогу?

Глянув Ян Кабатеk на дорогу — їде дійсно шандар; скочив наш комісар із канцелярії на місток, зміряв його і вздовж, і вшир іповідає:

— Місток зле поставлений, я його зараз скажу розвалити, тільки ще переконаюся, чи під ним стовпи такі, як право приписує...

Поліз Ян Кабатеk під місток, радні і не радні, баби і діти поставали, дивуються, чого пан комісар туди поліз? Як міг у таку діру запхатися і що він так довго там робить?

Уже приїхав і шандар, став на самім містку, люди дивляться, а то й коні і віз їх війта. Що то має значити? Чи ж дійсно він сам післав іще по шандара, щоб місток розбирати? То якесь покаяння на півсвіта, прийдеться

добровільно із села утікати. Але комісар таки не вилазить, застряг у болоті чи що? ..

— Де ж маєте, начальнику, того комісара, що ви про нього писали? — спитав шандар, злізши із воза й ставши на містку.

— Є, — відповідає війт, — під вашими ногами; оглядає, чи стовпи по припису поставлені.

— Гей, пане інженере, виліжай відти, бо накажу тебе викурити, як барсука! — гукнув шандар, заглядаючи під місток.

— Коли мені не хочеться! — кричить Ян Кабатек із-під містка. — Ходіть сюди, пане фірер, будем оба гукати; тут такий холодок провіває...

— Не хочеться тобі? Я попрошу, котюго! Уже тепер не втічеш із моїх рук.

Люди аж тепер доміркувалися, якого пана комісара слухали дві доби і давали, що могли, щоб тільки не накладав великих кар за сміття по хатах і за гної на оборі.

Кличе шандар Яна Кабатка, а він не хоче із каналу вилазити. Витягли з тяжкою бідою, поставили на ноги, як не той самий Кабатек: із потовчених яєць жовті смуги по капоті, по штанах, увесь, обмашений. Шандар скував йому руки ланцюгами, а він сміється, нічого собі з того не робить: поганин утік недавно із криміналу, волочився по селах, дурив людей, аж у Голодовичах дождався найбільшої почесні санітарного комісара, але за те й зловився.

— Ну, чесні господарі, — відізався війт, — хто ж тепер повезе?.. Чей же не схочете, щоб я ще своїми кіньми другий раз гонив до міста?

— Нехай везе радний Дмитро Бабочка, — заявив Ян Кабатек, побренькуючи ланцюгами. — Він і так ділився зі мною «здекуційними», а нічого не робив. Ці яйця, що я від нього дістав за його зятя, щоб не грабити, не здалися ні до чого; тільки штани й капоту ви-мазав я ними.

— Знай же, злодію, що дам коні, зараз дам! — гукнув з гнівом Дмитро Бабочка. — У мене, коби здорові, є аж четверо; до самого Львова відвезуть.

Дав Бабочка коні, повіз шандар Яна Кабатка до міста у в'язницю, а голодовичани розійшлися не без сорому. Вони всі доміркувалися, що війт від першого разу

знав, яка то людина, коли свої коні післав по шандара. Перший Бабочка доміркувався і признав у душі, що йому з того припала найбільша пайка сорому і ганьби.

Від цього часу якось не видно післанців карних у Голодовичах. Як недавно наказав війт чистити керниці в селі, а ніхто не хотів лізти до цього кадовба, бо на споді дуже неприємно воняло болото, то вам перший Бабочка скричав на хлопців, якби його оса вкусила.

— А щоб вам іще Ян Кабатек у гортанці станув так, як мені стоїть, щоб вам такий Кабатек на столі сидів, як люди будуть паску святити! Лізьте, війте, до керниці, бо ніхто не хоче!

Так Бабочка зарепетував, вхопив свого зятя за обшивку і кричав далше:

— Лізь, а як ні, то, їй-богу, кину тебе до кадовба!..

Поліз зять Бабочки до криниці, полізли за його приміром інші, повичищували, обцимрували всі криниці і без Яна Кабатка. Дай господи, щоб і далше так поступали..

СІЛЬСЬКИЙ ЛІКАР

I

Кажуть, що лікарів найбільше на світі, а наше село Голоточина могло би ту поговірку і на ділі підтвердити. У нас є, крім старої Кацабаїхи і коновала Лучки Попеля, ще багато інших людей, які знаються на зіллі-корінні, дають раду в многих слабостях, хоча часами без того не обійдеться, що хорий, мимо щирої волі знахарів, мимо всяких закликань до схід сонця, йде передчасно сиру землю гризти.

Ніколи не забуду, як після останніх виборів до ради державної привезли з міста непритомного Грицька Жвинду. То був собі кметь, тисячник на цілу околицю, але скупарище... нехай йому бог того не тямить. Бідний у нього не запомігся, а за одного сотика і самого посла продав би, а не то свій голос. Як прийшли ті вибори, то Жвинда біг перший туди, де гостили ковбасами, драглями і напоями. Отже, при останніх виборах так собі догодив скислим пивом і нездоровою конятиною, що сперло його під грудьми, не дало дихнути і таки з виборчої «кантини» взяли його на віз та привезли в село.

Привезли зараз і коновала Лучку і стареньку Кацабаїху, славну лікарку на цілий давній округ, збіглися люди, кожне своєю головою стало радити.

Лучка Попель повідає:

— Тут для мене нема ніякої роботи: руки, ноги не поломані, ребра також цілі, хіба би може тепер зломилася при смарованню! Іду геть звідси, то бабська робота — черево.

Кацабаїха пошолопала щось коло слабого, пробурмотала письмо носом, повідає також:

— Тут, дітоньки, мої руки заслабі; треба кремезного хлопа, щоб добре руками вимістушив, інакше болячка не заворкотить.

— Де, матусю, де? — спитав глухий Гринь, сестринень Гринька Жвинди. — Я свого вуйцуненька подавлю, де скажете, в котре-небудь місце.

— Та туди, дитиночко моя, туди похресниченьку мій... Всюди дави: по-під груди, коло поясниці, пониже неї, роздавлюй тверді місця, а то скоренечко, бо тут не до чекання: двори позапирало...

Гринько, глухий хлопище, здоровий, як ведмідь, руки, як залізо (звичайно, як у рубача), прихопився з кулаками до вуйка, а той невидимо дух спустив, якби й не було на світі.

Господи, що клопоту, що нещастя!.. Комісія, обдукція, тяганина по судах, ціле село волочилося, присягало і скінчилося на тім, що на зізнання Лучки Попеля тільки Кацабаїха пошабасувала собі щось кілька неділь за те, що веліла нетверезому хорошо давити, аж черево витолочили... А Гринько глухий покинув теслярку і з цілим своїм табором спровадився до темної бездітної вуйни. Глухманище такий тепер широкий газда, така повага — страх!..

От так вилічили Гринька Жвинду, славного виборчого агітатора за їду і гроші. Та саме таке случается не раз тим, що записують різноманітну табаку, всяку водицю з аптеки; хорий пхає те, пхає в себе, а потім остання кляпа западає і вже нікуди їхати; або часом візьмуть дещо в чоловіці розпорють, розрубують, потім зшиють, або вже порізане, порубане до купи посціплюють, операція удасться, господь душу візьме і нема кому жити.

Однак я не пам'ятаю, щоб нашому коновалові Лучці коли операція не удалася; він, як хто зломить чи руку, чи ногу, то до цього — майстер: поломані кісті поскладає, пов'яже крайкою, пообкладає дошками і через кілька неділь рука або нога здорова. Та у нього то й невелика штука складати кісті, бо він буває часто при таких, що порють після смерті; у нас часто те буває, не раз і по шість покійників, подушених у ямі, лежить у трупарні, то як комісія приїде, він тим панам прислужує: чи пилюкою яку кість розрізати, чи потримати, то його діло. Він кожному річ знає, що де є в чоловіці так само як ті, що б'ють вепрів по кільканадцять щотижня. Не раз стане оповідати: тут серце, тут нирка, тут печінка, тут селезінка, тут кишка, а як іще по-докторськи яку річ скаже і перекрутить, то пани від сміху за животи держаться.

Такий то наш Лучка Попель. І до нього з сусідніх сіл сунуть люди з поломаними кістями, як до того доктора в Берліні, що мав винайти лік проти сухот і про якого стільки часописи писали, а нараз утихли.

Колись перед великоднем мав також клопіт через те докторство, мало життям не заплатив. А цікава то річ, яка може тільки у нас лучитися. Початок її такий, що Лучка не хотів лічити коня Михайлові Жолтурці, а Жолтурка розбив Лучкові каменем голову на самій середині.

II

Михайло Жолтурка, хлопище буйний, зарозумілий, не має що робити, дур до голови йому береться. По вітці лишилася заможність, ґрунт широкий, гарно справлений, і йому здається, що то він усе придбав, що се його праця. Кожний у нього негосподарний — нероба, дармоїд, тільки він над усіх славний. А злоба, а лукавість у тім чоловіці — господи, заступи і єврейську громаду від такого облудника! А який-то вам пакосник польовий!.. Коні так повиучував, що тільки смеркнеться, він зі стайні випустить, і всі четверо йдуть на божу путь, плавають по царині людській цілу ніч, роблять шкоду, а рано, скоро лиш стане на світ займатися, самі вертають додому.

Люди просять його, кажуть:

— Михайле, гріх так робити, господь за се може покарати. Кожного шкода, а ти незважаєш.

А він сміється і каже:

— Зловіть собі коня, тоді будемо говорити, а так не маєте ніякого права зачіпати, бо ще щось обірвете.

Одного дня рано найліпший кінь шестилітній не вернувся додому. Жолтурка пішов за ним шукати і знайшов його в полі: лежав у борозді в Лучковій конюшині і мав обі ноги передні зовсім поломані. Хто зламав, той зламав, не признався до вини. Привів Жолтурка Лучку і каже:

— Рятуй коня, то на твоїм ґрунті сталося, на твоїй конюшині; ти чи не ти коня мені збавив, але направ ноги! Знаєш, стрик мій війтом, я асесором, буде біда, бігме, буде...

Лучка Попель образився тими словами страшенно: цілі гони конюшини коні зволочили нанівець, а той йому ще грозить. Оглянув коня — зле: хтось подрухотав ноги без милосердя.

— Той кінь не вийде вже з того, — каже Лучка, — з нього хіба ще шкіра на щось придасться.

— То не будеш рятувати мого коня?

— Ні, не буду, бо то надаремно.

— Не будеш на своїм ґрунті?

— Не буду на своїй з'їдженій конюшні.

— Пожди ж, пожди, побийнику, я тебе научу!.. Ти, шляхтичу мерзенний, злізе з тебе шкірище погана, дідове-макогонне, злізе!..

Лучка віддалився, зіставив Жолтурку з недобитим конем на полі.

Закопав Жолтурка коня, взяв свого стрика війта, відвідали оба Лучкову хату, взяли в нього святочну капоту за те, що займається знахарством, а не має податкового аркушика, занесли до корчми і ну ж пити.

— Пане начальнику, панове радні, — просить Лучка старшину, — тая капота — то ціла моя величність, не буду мати в чім на великдень до церкви вийти.

— Заплати п'ять літрів, — мовить Жолтурка, — то візьмеш собі шубу, а ні, то будеш гагілки співати в хаті.

— Нехай буде й так, коли радні кажуть; дай, орендарю, п'ять літрів, я плачу зараз.

Випили радні Лучкову почесну, віддали капоту орендарові за руки, а Лучкові Михайло Жолтурка розлунав

головище на смерть тою зрадливою кватиркою, що дно має насередині і можна пити з неї на оба боки.

Занесли Лучку непритомного додому без капоти, з розчерепленою головою. Довго лизався в постелі. В суді Жолтурка сказав, нібито Лучка його найліпший приятель, упав п'яний коло шинку і якось як держав бляшанку, так упав на неї головою...

Оттак скінчилася Лучкова справа в суді на нічім, а на його капоті єврейські кури зробили собі сідало.

III

У нас уже від кількох літ замного тих патріотів динамітових можна бачити поміж рудниками. То завелось від того часу, як стали уживати динаміт під землею в копальнях земного воску. Нині навіть під сільською стріхою можна зустрітися з тим вибуховим матеріалом. Я сам бачив раз, як діти йшли з динамітовим патроном на ріку стріляти рибу.

Як часто в світі діється, що злодій викрутиться, втіче, а невинний терпить, так тут часто мужик відповідає власною шкірою, арештом не раз за те, що йому хтось устроїть у руки динамітовий патрон і скаже піти на ріку, запалити і кинути, де глибокий вир; він не знає, яку силу вибухову має та матерія; його ніхто того не учив, хіба аж переконається, яке знищення творить один вибух на все живуче у воді: риби, раки виголомшить, виб'є геть та ще й самому обірветься, хоч лише пальці з рук обірве, або око висадить у кращому випадку. Кажу: в кращому випадку, бо динаміт розриває все, то ж і чоловіка може рознести.

Про ту прикмету динаміту не знав Михайло Жолтурка, той мудрий асесор-багач, бо як тільки дістав від бориславського ямаря два патрони динамітові, то зараз з ними до хати, поховав у тім місці, де висіла лампа, щоб ніхто з домашніх не здогадався і не вийняв. Чому ті патрони там не зайнялися, чому не рознесли хати і людей не позабивали — то вже богу відомо!

Не зайнялися динамітові патрони в хаті, то виніс їх асесор Михайло Жолтурка в неділю під церкву і після вечірні, як дівчата стали гагілки грати, а здвиг під церквою зробився найбільший, набив динамітом моздрі, відтак порядно притовк сирію глиною і з розжареним

дротом підійшов, щоб собі раз, як виразився, «порядно гукнути».

— Люди, тікайте!.. То моздір динамітом набитий, рознесе його в дрібні кусники, та ще комусь буде безголов'я, — кричить провізор Іван Пачка, а сам став собі здалека при входових воротах і глядить, як то буде стріляти.

Люди стали утікати в різні сторони, а Михайло Жолтурка гойдається підхмелений на боки, як стара дзвіниця, і пхає дріт і пхає в дірку; ні, не хоче випалити. Нарешті, як гукне порядно, але так порядно, що преждевічний моздір, великий, як коновка, розсадило на прах, верх з дзвіниці десь дівся, вікно в церковці над бабинцем висипало, кількох хлопців цікавих покалічило, пострашило, Іванові Пачці аж коло фіртки цілу полу з новісенської гуні відірвало, як ножицями відкроїло, а він сам аж почорнів від страху.

Мудрий-премудрий Михайло Жолтурка лежав на землі і стогнав страшенно.

Проминув страх, і як почуло кожне голову на в'язах, ну ж ротою до пораненого динамітового каноніра стали всі тиснутися, оглядати, що йому сталося:

— Йой рятуйте, люди, нога лупає, — кричав Жолтурка.

Нога і нога, не може з місця рушитися, і тут кров уже аж калюжу зробила, а він не дає доторкнутися.

— Шліть по Лучку, — мовлять одні.

— Він не вийде з хати, бо не має в чім, — відізався хтось.

— То несіть раненого до нього до хати, добре, що недалеко.

— Несім туди таки через пліт у долину...

IV

Лучка Попель сидів із перев'язаною головою коло миски і коло цебрика зі свяченим, саме кінчив підвечірок, як парубки з війтом внесли Михайла Жолтурку, положили на запічку і просять, щоб дав раду, рятував хлопа.

— Радьте, спасайте, бо хлоп окалічіє, — мовив війт.

Лучка накрав обрусом паску, позбирав із землі шкаралупу, кинув у піч, приступив до хворого, оглянув ліву

ногу старанно, помітив, що небезпека невелика, бо тільки яблуко з коліна скривилося набік, та все-таки зробив поважну міну, помацався за лисину на голові і повідає:

— Зле з ногою, треба натягнути. Баби з хати! Тільки шість хлопів до помочі, бо я сам не можу всього зробити...

Повиходили всі з хати, зісталися лише помічники з «доктором».

— Йой-ой-ой! Давайте раду, бо згину! — кричав Жолтурка.

— Тут іще нема чого йойкати, — упоминав Лучка, прив'язуючи хворого до постелі, і поучав своїх асистентів, як мають тягнути за хвору ногу, коли дасть команду: «два!»

Позносив дошки, смаровило, уставив хлопів у порядку і як не крикне: «Раз, два!» Як не сіпнуть усі до себе із всієї сили, а нога тільки: хруп! аж Лучка скриввся і сказав:

— Досить, то засильно...

Проразливий, нелюдський крик видав Михайло Жолтурка з себе, став проклинати своїх докторів.

Лучка незважав на те; обвинув ногу, обв'язав крайками, обложив дошками і сам день і ніч прикладав студену воду з криниці.

Три дні такі крики виправляв Жолтурка, що ворона була би не сіла на кізлиння, а дві неділі не міг обернутися. Тепер уже сидить і є надія, що до св. Петра і Павла може й поштыльгукає до Новошич на празник, але гуляти ледве буде; Лучка твердить, що та натягнена нога на півтори цяля буде довша.

Коли то правда, то можна підозрівати шляхтича в злобі великій і може бути то правда, що люди говорять, нібито Лучка витягнув Жолтурці ногу з сугавів і зробив його кривим за свою голову, а ще більше — за капоту.

КОНОКРАДИ

I

Жив Лучка Щербатий у гаразді, чесним був газдою; чужого не рушив, свого не дарував, а де бачив потребу, там бідного порятував у лихий годині, подав поміч або хоч добру пораду.

Раз вечером пішла Лучкова Ксенька за вогнем у судство до корчми. Взяла вогню в черепок, а вїт Олекса Бучко за нею на двір... А вже був добре підпитий; піймав жінку впоперек, а вона як не тріпне собою, аж напасник у рїв полетів, і весь вогонь на нього висипався! Ксенька втекла додому, та нікому не писнула про се ані словом.

Вїт від цього часу бий-забий на Лучку: такий недобрий, заодно гороїжиться, а ніхто не знає, чоґо.

Десь зловив Лучка конокрада у своїй стайні і віддав його, куди належало, до начальника громадського, а вїт, хочачи-нехочачи, пустив конокрада на чотири вітри... По тїм випадку пішло Лучкові Щербатому на біду: не більше, ні менше, тільки сім раз погорів до тла; останній раз лише в сорочці вихопився, а жінка попекла лице й руки, рятуючи дітей із пожежі.

Поставив Лучка восьмий раз ліп'янчину, набив піч, а на нїй притулив дітей, та що з того? Гинь, нема що в рот вложити...

Не один говорить: «Нужда, нужда!...» Як капуста в бочці, дріб сякий-такий під запічком, то се не велика нужда. Чоловік попоїсть тої капусти, зап'є яким квасом і вже легше дихати.

Та такої великої нужди, яка до чесного Лучки Щербатого загостила, нехай нас береже Христос і мати пречиста... З цілою силою розсілася вона по кутах ліп'янки: по посудинах, по горшках, по мисках, по череп'ю; семеро діточок Лучкових, недолітків, сиділо голісеньких на запічку, а кожне собі дерлося: їсти, та й їсти!..

Сидить Лучка Щербатий під вікном, плете рогожі, а поперед очі щось, немов горобці, літає; щохвилини темно робиться, а він усе своє:

— Цитьте, діти, бавтеся!.. От, бачите, скільки рогожок серед хати, на запічку... Скільки наплів я за тиждень! Понесе мама до міста Йойні, буде хлібець. Ставте хатки з них, ховайтеся, поки мама з села прийде і щось принесе.

Не бавляться діти; де їм у голові забава? Їсти хочеться, черев'ята корчаться не на жарти...

Нудять діти... Лучка приговорює, а щохвилини глядить крізь зеленкувате віконце, чи не вертає з села жінка.

Прийшла вкінці Ксенька, висипала з подолка якусь ометицю в миску: то були опалини з опиханого проса,

так звана м'ятка... Лучка вхопився за голову обома руками:

— Що ж ти, Ксенько, принесла? — питає в розпуці. — Воліла ти піти до Юдки Кривов'язого і на ті рогожі взяти тої стоколоси з дурійкою, що люди беруть на відробок!

— Думаєш, я його минула? Ціле село оббігла дурнісенько; кожний скупиться на переднівку; оцю м'ятку з того кінця у Бідунки роздобула; сама десь поміж багачами дістала і мені половину уділила.

— Та що з тим зробиш?

— Як то, що?.. Пошукаю молодої кропиви, замішаю, спечу, нехай діти голод перервуть...

— А у війта ти не була?

— У того виродка, що був причиною нашої згуби? Скорше смерть, ніж від нього ласка. Луко! Я тобі не раз казала, що він таки вся причина нашого нещастя...

— Не говори так!.. Бачиш, дитина в колісці пальці з голоду пообгризала...

— Воля твоя робити, що хочеш; а я раджу тобі, йди до Кравчика: він тепер при дворі ліснує, то має зі всіх усюдів. Та ж ти йому допомагав не раз. А до того розбійника я не піду: він би каміння тобі дав, а не хліба!

Кинув Лучка Щербатий недоплетену рогожу за скринчину, взяв з жінки полатану полотнянку, знайшов чорний сіраковий капелюх у бетезі на запічку, приграбав пальцями волосся і пустився до дверей...

— Куди ж ти йдеш, до кого?

— Не питай!.. Як з чим верну, то добре, а як ні, то... І з тим вийшов.

II

Пішов Лучка Щербатий по сусідах питати за «насуцним»; та шкода було ходу й язика; той іще на один день лише для себе має; у того вже давно зерно вийшло, а многі таки поховались перед ним, аби легким способом його спекатись і нічого не дати. Кільканадцять хат навістив, а дурнісенько... Став навпроти обійстя Дмитра Кравчика, слухає: якийсь крик і веселість у хаті.

— Іти чи не йти? — питає себе. — Е, жінка казала справді просто до нього удатись, та може вона мала й рацію. Хоч він і двірський слуга, то таки може у нього

ліпше серце. Та й ровесник мій, побратим, — думає Лука, — от, я йому був дружбою, а він мені два літа пізніше був сватом.

Пішов Лучка до Дмитра Кравчика, потрапив на самі хрестини: повна хата жінок, господарів, самі його щирі приятелі: п'ють горівку, закусують пирогами, а новородженому отрочаті співають «во здравіє і спасеніє»; один другого не чує...

Стоїть Лучка Щербатий у кутику і третій раз каже: «Слава Ісусу», та ніхто не чує, ніхто не відповідає на його поздоровлення. Господар сам, зайнятий при столі, вашецькує коло двірської ключниці, що була ласкава навістити його пороги, обіцялася держати з паном економом дитину до хреста.

Груба Марина, людська попихачка, що жила у Кравчика, часами і надробляла, що могла, десь вхопила зі стола крадькома кусень хліба і келішок горівки та принесла Лучкові до порога, мов якому прошаківі.

Кров бухнула Лучкові цілою силою в лице, відсунув руку п'яної баби з болем у серці, а з порції горівка хлюп на червону камізельку Василя Кравчика...

— Давай таким, як ти сама!.. Я за прошенням не ходжу, тільки маю діло важніше, — каже Лучка Марині.

— Не розливай, бо то за гроші, — гукнула п'яна баба на цілу хату. — Дивіться на нього, дивіться! Який кміть превелебний! З цукром перепалену розливає!..

Аж тепер звернули господарі й господині увагу в кутик і почали одні півголосом, другі шепотом — от кожне своє — другому в ухо класти. А Василь, брат Кравчиків, закукурічився, злий, що через діда якогось перестали молодіці його слухати, подивляти його червону камізельку і чоботи з острогами.

— А він відколи такий пан? — гукнув Василь. — Два околоту соломи ще з тамтого року не віддав, а тепер, певно, прийшов знов жєбрати! Махай поза гори!

Се сказавши, прискочив до Лучка, вхопив його за плечі і пхнув через поріг у сїни, аж бідний Лучка ногами накрився.

— Дай спокій, Василю, дай спокій! — скричав тепер господар, побачивши те, що сталось. — То так не можна, не годиться!.. Лучка, видиш, нас колись рятував, кільканадцять літ засївав нам поле... Що робиш доброго?..

— Як коли дав коней, то й дістав за те: того року з панського взяв фіру дров, — відповідає Василь. — А як хочеш, то запроси його собі за стіл, посади там поміж людей, а я забираюся з хати!

— Добре зробив Василь, дуже добре зробив, що витрутив такого лаптивного полазника за двері!.. — розважали баби. — Мала би з ним до дитини яка недоля прилипнути, ліпше нехай його держиться. На що такого в хаті, в такий день, коли господь дав гаразд?

Глянув Дмитро Кравчик аж на двір, але Лучки вже не було, щез із подвір'я...

III

Олекса Бучко доїдав уже другу миску пирогів зі сметаною, жінка наливала молочну кашу, як Лучка Щербатий несподівано переступив поріг хати; псище недобрий вискочив з-під стола, вхопив зубами за стегно, аж Лучкові видер кусень тіла...

— Пішов, поганий! — згалакала на пса вийтиха. — Не руш!.. То наше!

Пес сховався під запічок, лиш гаркотів.

— Дайте хоч якої шматки чим завинути, бо додому не зайду, — говорив Лучка.

— Ну, ну, ну! Де ганьба не знайде чоловіка: в своїй хаті, — бідкала жінка. — Та ж то він нікого й не хапав досі. Нема, кумунечку, на цілім заході не знайдете у мене нічого такого, що можна би подерти на онучі. З дорогої душі хочу дати, та нема...

Удер Лучка кусень полотнянки з-під споду, взяв землі з-під порога і заліпив рану, спинив кров.

— Що ж тебе сюди принесло з села в такий світ? — питає вкінці Олекса Бучко.

— Нужда, біда, — відповів Лучка. — Діти мруть з голоду, наймолодше в колісці кулачки пообгризало, рятуйте! Дайте зерна на відробок!

Виїв Бучко Олекса пшоняну кашу, здійняв люльку з полиці, закурив, глянув на Лучку кілька разів непомітно, запитав, чи не болить нога, чи не маркотно йому, що пес дрібку ногу задрашпнув?

— Мара би там на се вважала, — відповів Лучка. — Хоч би й цілу ногу від'їв, я би там незважав; я лише про те, аби серед хати не було крові.

Се подобалось Олексі; діждався тої жаданої хвилини, коли мав жертву своєї мести в руках і міг робити з нею, що йому подобалося... Лучка бо був муж тої, котру він від кільканадцяти літ переслідував і хотів її конче знищити на прах. Ах! Той вечір, той вечір!.. Раз у житті своїм він лежав у рові, а то хто його кинув? Немічна баба...

— Яку ж ти роботу хочеш у мене взяти? — спитав Бучко по добрій хвилині мовчання.

— Яку скажете, — відповів Лучко. — До пекла піду, хоч і лихому запродамся, лише зерна давайте, нехай дітей і жінку врятую від голодної смерті.

На слово «жінку» Олекса глумливо всміхнувся, копнув ногою собаку, аж завила жалісно.

— Дам зерна, лише тям, що ти дав слово! Відробити мушиш, — каже Бучко; — коли потребую, в день, чи вночі, будь напоготові, інакше не показуйся мені на очі! Я за тобою не посилав, сам ти прийшов до мого дому!

Пристав Лучка Щербатий на все, аби лише не вертати додому голіруч. Дістав від багача вийта півкірця недоїдків і поніс додому, мов не знати яку манну...

Ксенька як лише побачила ті отруби з пшениці, з жита, що миші — бог знає коли — в коморі переїли, догадалася, звідки се діленько. Рана на нозі така страшна — і страх, що в її душі в той час діялось!..

— Ах! якби ми не пожалували того, що ти нині зробив, Лучко, — сказала Ксенька. — Кровопивця людський не дає нікому хоч би й каменя, коли не знає, що ним розіб'є голову рідного брата! Він і на священника і на самого бога говорить нечувані річі, а таки через священника і прийшов він до перших пасових чобіт і став вийтом!

— Розтиркоталась ти в хаті! Коли така мудра, то йди до корчми і скажеш йому се, як буде присяжного паличкою в ухо або в рот штуркати. Сходила ти цілу громаду і що принесла? Я також ходив туди, куди ти мені веліла, та викинули мене за двері, — от голови ані доторкнулись, так забила об сінний поріг, як летів! Василь Кравчик пхнув мене, — той Василь, що в нашій хаті колись вигодувався!..

Змовчала Ксенька; не мала на се відповіді, бачила ясно, що Лучка не робив те з гаразду, а крайня нужда приневолила його до того.

Якось від цього пам'ятного дня повіяло гараздом у хаті Лучки; чи по тім півкірці Бучкових отрубів, чи може щось інше, але до самого тепла то він, то жінка роздобували зерна і мучиці, якось знаходилися для них милостиві і немов чудом зайшло, що війт став ласкавішим до Лучки...

Аж третього дня по святім Юрію прикликав Бучко Лучку і каже:

— Нині прийди вечером до мене на роботу. А візьми собі їсти на два дні; я робітників на свій хліб не приймаю!

Пройшов Лучкові мороз по тілі. Роботи він ніякої не боявся; але кликати когось до себе під вечір, се щось дивне. Почав тепер признавати жінці в своїй душі слухність, що йому казала не йти до війта; та годі: треба додержати даного слова! Зібрався Лучка Щербатий, узяв у торбину дві паляниці, головку часнику та й пішов.

IV

Олекса Бучко жив далеко від села, поміж лісами; огород, сад, пасіки, ґрунти, сіножать — усе те тяглося довкола обійстя, а кількох псів як спустив з припона, то чужу собаку де зловили, заїли зараз на місці. Війтував він дуже довго, та за той час майже кожному налляв гарячого сала за обшивку; навіть ті, що його вибирали і на те перли, щоб дальше війтував, раді були його позбутися, та з тим не сміли виступати явно. Коняр він був огнистий, любив шляться по ярмарках, часом по кілька днів не було його ні в селі, ні в корчмі. Тоді люди по хатах легше віддихали, були певні, що не нападе на них Бучко і не поломить костей нікому...

До того чоловіка пішов Лучка відробляти позичене збіжжя. Застав Бучка на вигоні; Бучко зібраний ждав тут на нього.

— Підемо на ярмарок, — буркнув Бучко під носом і пустився від загороди лугами вниз понад річкою. Вийшли на просторі пасовиська і звернули вбік до лісу.

Ніч була ясна, спокійна. Минали на переміну луги, очерети, ліси, густі лози, на село ніде не натрапляли. Лучка не міг розібрати в своїй голові: куди і де вони йшли?

Та десь в п'їтми знав Бучко оминати калабані, яруги, перекопи, а Лучка того не знав; щокілька кроків він спотикався на пні, на колоди, падав по ровах, — звичайно, небувалий. Подер руки, лице по тернових корчах та драпаках; з полотнянки тільки обривки висять...

Що пройдуть кусень, то вїйт вийме пляшку, закропиться, а Лучкові спрага уста спалила, в горлі висохло, нема як і води напитись; пильнує, аби не лишився ззаду.

Засвітало. Крізь густі верхи зелених дерев стала пробиватися ясність; під ногами стало видніше, ступати манівцями безпечніше.

— Дальше не підемо, — каже Бучко спокійно. — Пождемо тут до вечора.

Посідали в корчах, спочивають. Бучко попоїв пшеничника, курки печеної, напився знов горівки і ляг спати. Лучка насилу з'їв стоколосяної паляниці, закусив два зубці часнику, напився води з поблизької трясавиці, сїв коло товариша і різно думає...

Бучко хропе, аж любо, а Лучкові не в голові спання. Все роздумує він, куди вони йдуть, за чим? Щось недобре укладає Олекса в своїй голові, та якби — господи! не заправив людей мордувати!...

От так пересуетив Лучка до вечора. Після заходу сонця пустилися в дальшу дорогу; знов цілу ніч ішли без перерви, самими лісами. Під ранок зайшли на край молодого лісу. Тут відкрився Лучкові зараз за перекопом новий світ: оком незміряні широкі луги розтягалися на схід і захід; з-поміж очеретів виглядали місцями озера.

— Відси дальше не підемо, — сказав Бучко і забрався до книша. Попоїв, запхався поміж драпаки в ліщину, спить, мовби в хаті на постелі. Лучка також утомлений довгим ходом дрїмав під корчем, а в сні боровся з різною марою, що пхалась йому на очі. Під вечір завважив конюхів: німецькі парубки з колонії їхали поперед них з кіньми на нічліг; по парі, по троє, а навіть по четверо не один провадив.

Ватра широкою луною освітила луги. Бучко і Лучка бачили парубків, а довкола них попутані коні; співи, жарти лунали в повітрі.

Незадовго затихли сміхи; вогонь пригас, притихло. Бучко скочив на луг, привів за хвилину коня, гладкого, як лина.

— Сідай, — каже до Лучки.

— Впаду! — відповідає Лучка.

— Через таких світ не загине!.. Сідай, не торгуйся, бо час минає!..

Сів Лучка на коня, а Олекса прив'язав йому ноги так, аби не злетів.

— От і до самого пекла можемо тепер летіти, а люципер цілого тебе вдержить. Не злетиш, хоч би й стерво кінське в бігу упало...

Привів Олекса собі ще пару молодих шкап та дали висококом утікати. Деревя, корчі, тільки миготіли. Лучка ні живий, ні мертвий, приляг безтямно до коня, держався обома руками за гриву...

Після півночі стали в Бучковій загороді, під Раточинською деброю. В хаті було повно гостей; два свояки вйтові, повновласники громадські, провадили баришництво з якимись євреями, спровадили їм пару коней: також відкись привели тої самої ночі.

Глянув Лучка на тих людей та на коней і зрозумів, у яке гніздо шершнів заліз; сів на лавці, не хотів пити ні могоричу, ні гоститися.

— То ти, праведнику, також між нас, грішників, дістався? — заговорив один конокрад, що найбільше з євреями торгувався. — Не ліпше було давно так зробити? На, маєш твій заробок: двадцять ринських припадає тобі за каштана, що ти його привів; зігрівся дуже, треба було йому кров пускати...

Глянув Лучка на конокрада і пізнав відразу: то був той самий, котрого колись зловив у своїй стайні і віддав був судові в руки! Сень Стрілка називався.

— Пізнаєш мене, пізнаєш? — тягнув дальше лиходій. — Вибачай, що я пару разів пускав тебе з димом; такий наказ виходив від нашого проводиря.

— Слухай, Стрілко Семене, — каже Лучка з горем, — я тих грошей не можу брати додому; нехай лишаться при тобі!..

— Якнайбільше дай, — я візьму!.. Але не бійся: з часом привикнеш до того... Я колись також інакше думав, а нині? Сміюсь з таких, як ти, свічу їм під стріхою...

Під ранок пустився Лучка додому.

— Господи, не хочу зла робити, — а може призна-

чено мені згинуті злодійською смертю на шибениці, на покаяння світу? — питав себе, йдучи через поле. — І що ж я лишу моїм дітям? Ім'я конокрада?.. Поможі мені, господи, вийти з тої пропасті...

V

В ту пору вернув Федір, Лучків дядько, в село; він був довгі літа огородником по багатих дворах, доробився красного маєтку, та забаглося старому спочити коло своїх рідних. Удівець, бездітний, він прийшов до свого однісенього братанка Лучки Щербатого, розглянувся по пустих кутах і сподобав собі давнє місце.

— При тобі, сину, при вас, діти, — каже Федір, — хочу віку дожити. Очі мені замкнете, по-християнськи грішні кості поховаєте при своїх; що за ціле життя защадив — боже та ваше. Та не смутись, Лучко! Зазнав ти біди через лукавих! Господь милосердний, а я й для тебе знайду стільки, що буде чим нужду прогнати з твого дому і діточкам на будуче чим розвід дати. Нужда, що чоловік не самохітно в неї попадає, ще не понижає; чеснота, то золото, жемчуг неоцінений!

Слухає Лучка Щербатий свого дядька Федора, мовчить, мучиться, червоніє від сорому, коли згадає про свій відробок, про свою мандрівку з війтом... Нічого не каже, нікому не звірюється з тою тайною, а мучиться, гірко мучиться.

Минула весна, літо. Лучка при допомозі дядька впорядкувався, прийшов до себе. Прогнав старий Федір дійсно біду геть з обійстя. За все дбає, всім турбується і сам у праці шукає розривки; горід позасаджував усякими щепами; коло дому мило глянути; довкола різне зілля, аж за очі хапає. Хлопцям і на хвильку не дасть пустувати; все знайде для них нову роботу, нове заняття, аби їх до людськості довести.

Станув новий дім, стайня, стодола, дерев'яне все; всі будинки поасекурував і табличку прибав на стовці при воротах, аби й палій її побачив.

Трохи призабув Лучка своє горе, що точило його серце; якось легше став віддихати. Під осінь вертає раз вечером з поля з косою, а тут його хтось ззаду за обшивку хап! і спинив на місці. Обернувся, вся кров у нім збурилася: то був Семен Стрілка!

— Війт кличе до себе, — мовить стиха до Лучки.— Підете знов на «роздобенди» оба.

— Не піду! — відповідає Лучка рішуче. — Робіть, що хочете зі мною, я не можу!

— Е, що то значить: не можу? «Мус» великий пан! Не робися лучшим, як еси на правду! Пропало, хлопе, пропало!.. Чи за одну ногу висіти, чи за обі — все одно!.. То, братчику, з Олексою Бучком справа: з ним жартів нема! Пекла він не боїться. Думаєш, що асекурація заплатить твоїх дітей, жінку і старого з саквою, аби не спопеліли? Я вже маю наказ згори — тебе загріти, скоро лише не підеш. Не задумуйся, братку, тільки сунь!.. Ти відай з війтом ідеш, з головою, що має віру всюди! Хоч і зловлять, жалю не буде... Крайне слово: йдеш?..

Останні слова дивно бреніли у Лучка в ушах: «якби так удалась штука, якби зловили і віддали справедливості в руки», думав. — Та нехай би!.. Люди осудять мене злодієм, розбійником, але не кинуть-таки камінням свої, а перед богом справедливим оправдаюся... Піду надвоє, так і сьак, але не верну!..

Пішов Лучка другий раз з війтом на «ярмарок», якби на страчення. Цим разом оминав проворніше яруги, ступав сміливіше за своїм товаришем, але все ще місцями шпотався та падав по ровах або корчах.

Що Лучка впаде, не може скоро підвестися з рова, то Бучко кепкує собі з нього, сміється.

— Не стогни так, — каже, — бо ще яку ганьбу звабиш! Правда, що ти ще короткий час коней крадеш, але згодом станеш проворнішим, набереш вправності, ще й мене переженеш у ремеслі!

Такі насмішки боляче кололи Лучку; хотів щось відповісти, та не міг; знав, що своїми словами піддасть немилосердному лиходієві нагоду до гірших наруг.

І знов ішли дві ночі з малими зупинками, а вдень спочивали; знов зайшли на те саме місце, що перше, на край молодої дубинки. Лучка пізнав зараз ті самі луги з перекопом, ті самі хмари пташині, що літали над густими очеретами і наповняли вереском повітря.

Заховалися в гущавині, в поточині під берегом. Бучко попоїв, напився, закурив, глянув на Лучку.

— Вечором на тебе черга вибирати шкап, — заго-

ворив Бучко. — Пута залізні вмієш відмикати? Чи може велиш собі привести, як перше?

Лучка мовчав.

— Не гризись, — продовжував дальше Бучко глумливо, — Якось-то буде!.. Я ще й цим разом приведу для тебе, але ти мені зробиш маленьку приємність. Твоя жінка назвала мене раз за корчмою «конокрадом»; за се хотів я тебе усмажити разом з цілим накорінком. Дурний Стрілка зле тебе підкурював... Та мені дідько зробив більшу радість: ти сам попався мені в руки! Тепер ми оба на одній гілляці висимо; скажи се своїй жінці.

Випорожнив Бучко пляшку, кинув у потік, вивернувся і заснув; Лучка шептав раз у раз «отче наш» і зітхав.

Після заходу сонця зібралися конюхи на кошениці, розложили ватру, оживили луги своїм молодечим життям; говорили, співали, сміялись; ціле село виринуло справляти вечорниці під погідним небесним шатром... Уже й по півночі; вже кури в селі перший раз стали піяти, а їх сон не бере. Одні при вогні сидять, другі коло коней сторожать, а видно, що міняються.

Над досвітом притихло; тільки коні фиркали і залізними путами бренькотіли. Олекса Бучко схопився, скочив за фосу і шез у темряві; в Лучки забило серце, здавалось йому, що груди розіпре...

Недовго чекав Лучка на Олексу. Голосні постріли залунали в повітрі; конюхи піднесли такий страшний крик, і німецькі й наші, що Лучка не знав уже, на котрім світі опинився.

— Зловили, зловили злодія! — кричали конюхи. — До лісу, до лісу! Там їх мусить бути більше!.. Там мусить бути головний проводир!..

Як учув Лучка таку нагінку, як дасть ногам знати!.. Летів з гори в поточину стрімголов, сам не знав, куди... Аж сонце, сходячи, опам'ятало його; отямився на якійсь поляні поміж лісами. В котру сторону удатись, куди? — питав себе і пустився знов наперед у ліс, якби додому.

VI

Цілий той день блукав Лучка Щербатий, поки добрався до цісарського тракту і допитався до свого села. Зараз на другий день прийшла війтиха до нього і стала питати про мужа.

Говорить Лучка вїтисі щиру правду в чотири очі, як сталося; просить, аби на нього вини не звалювала, а вона як не пуститься на нього з язиком! Не дає собі ані слова сказати.

— Мій чоловік конокрад?! — цокотіла. — То ти борше такий! Я знаю, що пішов до Мостиськ на ярмарок і мав кільканадцять соток, а тебе взяв з собою... Скажи, де ти подів мені чоловіка?..

Не гаразд коло Лучки... Люди по селі як зачали кричати; «Лучка вїта вбив у дорозі, а гроші забрав!..»

Беруться до Лучки Щербатого не на жарти. Навинулись десь і жандарі, закували його ланцюжками по-своєму, допитувались самі, де й як убив Бучка, а потім повезли до Самбора «під млин»¹.

Говорить Лучка усю правду в слідстві перед судом, уже п'ятий раз одно і те саме; та що з того? Свідка ніякого нема, а він — розступися земле! — не вміє сказати, в котрім місці дійсно вбили Бучка чи може зловили.

Випитує суддя і с'як, і так, і знов замикають. Ба вкінці й допитувати вже перестали, мовби забули про нього.

Сидить Лучка Щербатий уже півроку в арештах, обстрижений попри саму шкіру, вибренькує ланцюгами, не бачить нізвідки для себе рятунку; в однім бозі його надія. А тут злодії знущаються, з кожним днем щораз гірше допікають... Вивернуть його чи на тапчан, чи на землю, штуркають, товчуть, мало душі не виженуть з грішного тіла...

— Коли не пиріг, то не пирожися, — кажуть лиходії. — Котюго, і брехати добре не вмієш; говориш, що не знаєш, де Бучка зловили?.. Далі товчіть, гамануйте! Нехай нам сорому не робить, нам, родовитим злодіям!..

По такій промові лізуть усі на Лучку, тиснуть колінами попід груди, а він мовчить та стогне...

Таке повторялося кожного разу, коли лише товариші Бучкові в арешті зібрались докупи. Раз на подвір'ї зловили Лучку під муром і ну ж по-своєму обробляти. Посипались градом кулаки на його спину, а він слухає, терпить, а вкінці й терпцю не стало... Як схопиться, мов

¹ Так називалося в м. Самборі місце, де знаходився суд і тюрма.

лев розлучений, як тріпне собою! — а ланцюг брень! на двоє розірвався, і кілька злодіїв опинились у нього під ногами.

Страшний був у тій хвилі Лучка! Аж кілька поліцаїв прилетіло з надзирателем, бо злодії налякались і кричали: «Помочи!»

— Видиш, розбійнику, видиш? — говорив надзиратель до Лучки. — Яке ти невинне ягнятко!.. І ти відмовляєшся, що не вбив вїйта?.. Тепер показується, яка ти гадина сороката!.. Пожди, пожди, солоденький!.. Посаджу я тебе, соловію, в таку кліточку, що посмирнієш мені і станеш іншої співати... А дивіться, дивіться!..

Завели Лучку Щербатого до такої цюпи, що й обернутися нема куди. Дивиться Лучка, розглядається, а в куті сидить на мерві — хто? Семен Стрілка! Але який же змінений: постарівся, посивів — десь геть та бундючність його поділася!

— Ого? Ти, певно, приходиш по тих двадцять ринських, що дав мені в руки? — питає Стрілка. — Пропало, небоже, візьму з собою на той світ! Та, видно, щастя твоє було. Я тебе скривдив, Лучко! Сім раз палив я тебе, а все хотів тебе усмажити, і все не вдалось, а тепер бачиш, що зі мною.

Розповів Лучка Стрілці все, а він йому каже:

— Я знаю, в котрім селі те сталося; ти вже завтра будеш вільний...

Розповів злодій Стрілка при слідстві, в котрім селі те сталося; вирядили туди слідство, і дійсно, нитка по нитці, виявилось, що в таким і таким часі вбили конюхи конокрада, що кілька літ робив господарям велику шкоду; при вбитім знайдено і гроші.

Таким чином вийшов Лучка Щербатий з в'язниці і почав по-давньому чесно жити. Мов другий раз на світ народився!

Славним став Лучка Щербатий газдою, славним начальником у громаді; в цілім повіті поважають його всі, а обійстя Олекси Бучка заросло кропивою... Люди бояться переходити там...

СУД

Завзялися панове радні на громадський ліс, нищать безпощадно, діляться поміж собою, як Гершко прикаже. Кожний багатший не питає, чи вільно, чи ні, тільки

вночі їде, чехолить молодняк щонайкращий, найпростіший, а криваччя оставляє на розплодок.

Задивився бідний Тома Шрамяк на багачів, поїхав раз і собі вночі до лісу красти. Став однокінкою при фосі, стяв дві осички, одного дубчака, виложив сам на телігу та й їде. Вертає з лісу додому, та якийсь огорнув його неспокій; хоча з громадського, та все ж крадене. Перший раз вітцівська теліга неприємно затиркотала йому во «всеуслишаніє»: «Тимку! отець твій був чесний чоловік, а ти через таку дурницю злодій!»

Пече Тому Шрамяка під серцем те сухе кимаччя, що аж груди розпирає.

«Що ж то буде, — думає собі Тома, — як крадені дрова стануть горіти у вітцівській печі: йой! то ще сто разів гірше буде душу палити. Пек би тим радним! — думає Шрамяк, — скільки крадуть і крадуть і легко їм дихається. Хіба ж у них кам'яне серце або давно з лихим спряглося? Дивно виглядає і то дуже дивно...»

Не довів Тома патикив до хати: скинув їх у рові при дорозі під селом, а з ними і половину душевного тягаря, а сам поїхав із порожнім возом додому.

Знайшли рано пастухи патики в рові, стали рубати на короткі кусники, носити додому, та потолочили Гершкові жито.

Хто зробив шкоду? Тома Шрамяк; він поскидав патики в рів під орендоване жито, отже, він провинив тяжко.

Прийшов перший Панько Драбовський, лісний громадський, до Шрамяка на комісію і видер від нього два ринські.

Прийшов також і пан начальник із радними до Гершка, а глянувши на «почесне» і на закуску, вислав на комісію премудрого Момота череватого, а той з іншими обожателями непорожньої пляшки отаксував шкоду так грубо, аж Гершкові замного видавалося: копу жита або двадцять ринських призначили.

— Маєш заплатити панові Гершкові за копу жита дванадцять ринських, — каже пан начальник Шрамякові, потягнувши його з притиском кілька разів патерицею по спині. — Дванадцять ринських шкоди, а п'ятку кари до громадської каси, що наше добро крав!

Такий засуд перетворив Шрамяка за одну хвилину в страшного чоловіка; очі його чорні засвітили незвичайним блиском, на протяглім смаглявім лиці осів глумли-

вий усміх. Стояв на порозі і глядів на радних, не рушаючи із місця. Він запалав тепер страшною местю...

«Ні, ви не люди, — думав собі, — ви підлі слуги пекла; я вас усіх туди іще вишлю; покине вас та жажда негасима».

Зрушився Шрамяк навпослед і хоче вийти надвір проходитися, аж тут раптом прискочив до нього присяжний Цуценька, захопив з його голови шапку, а з шапкою вирвав повну жменю волосся.

— Дай п'ять шусток кари, — каже Цуценька, — за те, що носиш цісарську шапку, а тобі невільно.

Надійшов на те Іван Турок попри корчму, а почувши крик, вступив на самий приск, як присяжний почав Шрамяка микати за волосся...

Потурив Турок Цуценьку, аж той ногами накрився, і каже:

— Досить напився ти його кривавої праці, а волосся не рви! Не роби йому лисини; коли вже шапку заграбив, то не буде мати її чим накрити.

— Що тобі до того? — крикнув пан начальник, ледве тримаючись на ногах. — То злодій! Він наробив шкоди немало і в лісі, і панові Гершкові в полі.

— Так, так! То котюга, по ночах краде, — притакував Цуценька.

— Слухайте, вйте, сором вам! — повідає Турок, глянувши на п'яних радних. — Він не злодій! Він не навчився красти, бо у нього серце чисте і душа не чорна! Йому було позичити собі на сю ніч вашого серця і вашої безсовісті, а тоді певно був би і півліса загири, і Гершкові жито стовк, і нині з вас кпив і сміявся!

Зітхнув Шрамяк тяжко, обняв Турка, став його цілувати.

— Друже-брате! — проговорив бідак з дивним піднесенням. — Ти урятував мені життя в Босні, коли я летів зі скали у пропасть, а нині спасаєш мою душу! Знаєш, чим я перед хвилию був? Палієм і преступником. Я хотів усіх тих безсердечних синів ада пустити з димом і сам спопеліти.

Остовпіли судаторі, замовчали, витверезилися за одну хвилину, і кожний бачив свою загороду в полум'ях!

— Ходи, ходи звідси, — сказав Іван Турок Шрамякові, — ти такий палій, як і я, — і повів його до себе.

ЗВАРИЧІ

I

Ви ще може й не знаєте, як то в нашім селі бідні мужики капусту квасять? Нема коло цього ні великого заходу, ні великої штуки, цілком проста робота. Передовсім головна річ, щоб звідки невитя роздобути: як воно є, так зараз газдиня з челядкою що зелене, то й не дивиться, тільки мече до чищеного на купу, а як листок жовтий, то уже більше розважає, дивиться звідси й звідти, а в кінці пообтирає чистою шматиною... Так почищене зеленичечко посіче ножами і сипле до діжки да довбнею гоп!гоп! згори наб'є цього рапунтя повну діжку, приложить каменем зверху, а потому жбухає воду без кінця: як велика судина, то й дванадцять коновок можна вилляти. Як же переллється через верх, то труд скінчений, інше кінчить хімік-природа, розвиваються квасощі по цілім осідлищу, кисне пожива для неперекірчивої челядини на прикру зиму.

Наш бідний Тимко Дурнота все бувало так квасив, аж цього року уроїлося щось йому в голові, задивився на тих багачів, що мають своєї хоч би і стоколосиці аж до петрівки, задумав і собі ступати їх слідами, задумав так само, як вони, капусту квасити. Правда, що капуста в нього вродилася на ціле село, були й крижівки, були й головки, було й невиття, аж двоє драбинчат привіз своєю немудреною шкапою і таку в сінях купу величезну поклав, аж під саму платву. Уже челядь домашня і сусіди перечистили все, уже й Тимко посік чистенько до одного листочка, діжку одну випарили, обліпили шпари смолою, щоб не сльозила, а другу також привезли від бондаря з направленими обручами, тільки сипати капусту та набивати, а тут кума Сениха радить, щоб хоч одну квартиру солі до капусти, бо вона таке бачила того року, як чистила капусту у старої вїйтихи, і собі таке робила.

— Кумунечко, — лопотіла Сениха, — тільки хоч з два гурманці солі, як будете набивати, а не від'їстесь, така вам дуже ж то буде добренечка.

Як то родина Дурноти підслухала, ну ж мама, доньки як прилипли до старого, примилюються, лестяться, жінка: «Йди, старий», діти: «Йдіть, татуню». Куди? Відомо куди — за сіллю, щоб така була капуста, як у людей-багачів, що дають до одної діжки аж цілу топку солі.

«Добре то було б, — думає Тимко Дурнота, — щоб так капусту відразу посолити, та баба потім не сушила б голови й чоловік не хрупав би не раз непідбиту, не-солену, як ту травицю, але звідки роздобути тих дрібних, коли так тяженечко про них, тяженечко. Десь побіг у село аж на другий кінець до каправої Михльової, продав їй дві копиці отави, як патоки, за дванадцять шусток, вернувся додому й повідає, що йде на доли по дешеву сіль до Липи Шмільоса, що мешкає в галицькій Каліфорнії й виварює сам сіль таку білу, якби й на жупі в Дрогобичі або в Стебнику.

* Десь те сусіди підхопили, рознесли по хатах, і зараз із села жінки, дівчата, все те:

— Візьміть нас, куме, візьміть нас, нанашку, ми йдемо з вами також по сіль дешеvu, ми хочемо також капусту квасити з сіллю.

— Та по яку дешеvu, що вам, люди роїться? — питає Дурнота, а сам такий гордий, аж росте, що стільки людей йому кланяється.

— Як це яку? Ніби ви не знаєте? Та в топках за три гурманчики треба заплатити в корчмі чотири шустки без чотирьох крейцарів, а так за горнець у Липи Шмільоса тільки три шустки без чотирьох крейцарів, приходять, отже, ціла шустка зарібку, а таку річ на дорозі не позмітати.

Ладиться Тимко Дурнота, шиє торбу, зв'язує бесяжки, а доньки ховають посічену капусту одну до сінника, другу до мішків із бульби, щоб не знівечилася, поки тато з сіллю повернеться.

А тут людей насходилося повна кімната: той по кварти, той по дві, той не цілий гарнець, аж п'ятнадцятеро піддалося під Тимкове покровительство, гей на богомілья все те вистроїлося, і цілою ватагою вирушили в саму північ в дорогу по дешеву сіль у галицьку Каліфорнію.

— Ведіть нас, нанашку, — говорили молоді, — ви уже находилися щось на своєму вікові на ті доли і з бакуном давніше, і тепер на роботу, то по сіль дешеvu ідіть спереду, а ми за вами.

Повів Тимко Дурнота свою ватагу понад дебри-вертели, де хіба дик, ведмідь або тічня вовча криється, взнісся старий верховинець у постолах, наче в воздуху хоче летіти, а те все гусаком за ним, декотрі не дрібочать, а таки по правді біжать, щоб не лишитися. Пригадалися старому ще давні часи бакунярські, як то ходив за Бескид

і вів цілу компанію бакунярів горами, орієнтуючись звідрами. Навпростець та й навпростець, то зверху в потік, то з потоку вверх, кілька годин так вандрували, поки дісталися на копацький діл; в горах часом півмилі, милька стане за п'ять-шість цісарських, а як ще в гушавині зблудиш з дороги, підеш ніворотом, то уже й рахунок тій дорозі страшиш.

Посідали, нарешті, спочивати на тім копацькім долі, дивляться, уже недалеко до призначеної мети, тільки на долину спуститися. Жінки, дівчата ще такого на своїм житті не бачили: рівнина непроглядна, непроходима, а на ній потоки, ріки, як срібні галуни на святочній сукмані, а понад тими потоками, ріками села з корчмами, містечка з шинкарями, як мушачі плями на тих срібних галунах, а галицька Каліфорнія — милостивий господі! така собі дивоглядна, така широка з своїми тисячними садибами, з своїми тисячними горівчаними шинками! А тут усюди по три височенні ялиці, як гвери в піраміди поустановлювані, понад цілою Каліфорнією взносяться, наче шибениці; то такі примітивні вежі вертничі так страшно, так дивно виглядають. А тут ще й фабрики з червоними дахами, немов кров'ю мужицькою помашені, покрашені, лиш стій та дивися, зітхай, подивляй, скільки хочеш. А тут ще й заходяче сонечко господне озарило всю ту площу каліфорнійську, освітило своїми лучами золотими навіть людей, видно, як вузькими вуличками рояться, купаються в грязі, в болоті, шукають у нім за хлібом насущним.

А Тимко Дурнота вказує палицею на комини високі, на дахи червоні, на насипи безчисленні й оповідає, який де шинкар продає дешеvu горівку, який де зварич виварює сіль у кошарі і дає гарнець по три шустки часом без шістьох, часом без чотирьох крейцарів, як до згоди. Все показав, найменшу дрібничку, навіть і грубу Єнту вказував, як на порозі у себе стояла і сама бульбу шкребтала для своїх гостей-ямарів, але її ніхто не міг добачити; всі слухали свого проводиря з великим інтересом, дивувалися з його бистрого зору, що так далеко ген-ген у долині в такім натовпі домів міг добачити стару Єнту і всюди виявляє обізнаність таку, наче в своїй хаті.

II

Коли так Тимко Дурнота на копацькім долі забавляє своїх, вказує на світ широкий, тимчасом Липа Шмільос

у Каліфорнії на «Потоці» так працює, так тіпає собою, аж з борода капає; під трьома котлами палиться, горить, як у пеклі, сировиця перевертається. Він один із найспосібніших зваричів у тій закутині; за шість, сім годин вивариться на всіх трьох панвах до тридцяти гарнців біленької солі, щоб тільки по дві шустки гарнець, то має шість ринських легко зароблених; і є уже й на хлопців у гімназії, й на куглик шабасовий, і на свічку Єгови. Так заробляють проворні люди, ще й неповорогній людині дещо з нього капне. Та якось і ревізори хоч часто нападають, ніколи нічого у Липи Шмільоса не знайдуть, ніколи не подають на «контрабанду». Мешкає між окопами в трясті, болоті, довкола, обкопаний, немов навмисне: спереду восковий «шмельц», з боків кошари парні на лахи робітницькі, а іззаду либаки віск перуть, огні аж у кількох місцях кладуть і те зараз топлять. Між такими сусідами в самім осередку має Липа Шмільос свою солеварню з трьома котлами, до котрих сировиці з-під землі з тої найбільшої ями скільки треба, стільки рурою напустить кожної хвилини. Хоч цілий Потік, цілу Дебру, цілу Каліфорнію сходить, ліпшої солеварні не знайдете, як у Липи Шмільоса.

Варить Липа сіль, кінчає уже останню варку, а люди ждуть нетерпляче, коли магазин отворить, зачне продавати сіль дешеву; з Сопота, Крушельниці, Голоска, Ластівок, десь аж із-за Турки поприходили верховинці, наповнили собою всі каземати, уже не можуть і поміститися.

Приходить Тимко Дурнота з своїми, вітається, як бог приказав, а Липа каже:

— Ідіть де-інде, до якогось другого солеварника, бо у мене всюди повно людей, не маю вас де помістити.

— Для нас п'ятнадцятерьох ще десь місця знайдете; я вам усе нових гостей даю; дивіться, самі свіжі.

— Незабаром ревізори прийдуть, я не потребую клопоту.

— Як прийдуть, то й підуть, хіба ж я не бачив ревізорів? Дай мені, боже, стільки бочок солі, скільки разів я їм бакуном з люльки попід самий ніс кури́в. Чи я, може, не знаю тих усіх обрядків, хоч би й ревізорських? Помістіть нас, помістіть, ми вас усі красенько просимо.

Подорожився Липа, поцертотився з новоприбулим, помістив навпослед і Тимка Дурноту з його челядкою таки в солеварні, велів їм у ку́ті за котлами покластися спати, поки остання варка скінчиться і магазин з сіллю

отворить; сам бігав, підганяв своїх помічників, щоб скорше вибирали сіль і носили в пивницю під піччю.

Уже було коло півночі, як єврейчик задиханий влетів, щось шепнув Липі до уха, і зараз почали всі солярі-зваричі сипати до всіх трьох котлів із мішків віск полуканий; затріскотіло те, зашваркотіло в розпаленій до червоності судині, неприємно вонючі дими вдарили на цілу кошару, ані дихнути не можна.

Вступили ревізори, порозглядалися по котлах, не замітили нічого підозрілого, ані полики з тої солі, що недавно на огні пражилася, покрутилися трохи коло обсма-лених котлів, позатикали хустками роги, носи, позакаш-лювалися від нафтяних сопухів, недовго гостили, винес-лися, як з милом.

Відійшла фінансова сторожа, перемінився «шмельц» полоканого воску в торгівлю соляну; під котлами вогонь погас; люди стали пробуджуватися, вилазити з закамар-ків, челядники Липові виносили з ями сіль цебриками, він сам тільки міряв: першому дав спуховасту міру вій-тові з Нового К..., дальше проводирям компаній по старшині. Прийшла черга і на Тимка Дурноту і на його товариство: дістав і міру добру і ще на причинок дві пригорщі злупків кам'яної солі з воском, щоб на другий раз не оминав його хати.

На відходнім з'явилася раптом жінка Липи Шмільо-са, витягнула кіш із паки і стала переглядати пляшки, келішки, а тут така заспана, зіває та й зіває.

— Що там маєте в тих пляшках, Шмільосихо? — питаються з цікавості солярі.

— То горівка,— відповідає,— для робітників держу, бо не дають мені спокою в хаті.

— Може би ви й нам продали по келішку?

— Я не шинкую, але як для вас, годі відмовити.

Дурнота як це побачив, міркує собі: «Ех! як-то на світі живе чоловік, гірше пса; учора святої покрови, аж у двох сусідніх селах празник, а я й нічого не пив; треба хоч на дорогу закропитися одним, чоловік за цілу добу заробив стільки».

Випив Тимко одну, десь так незаметно, як олива пе-рейшла в горлі, випив другу — щось залоскотало; випи-ло по одній і його товариство, а тут усе «щоб для всіх вистало, щоб вистало». А воно вам якось і на правду вис-тало: лишили все, що заробили на дешевій солі Липовій жінці і попрощалися з усіма торгашами дуже ввічливо.

Була уже третя година по півночі, як Тимко Дурнота вивів свою ватагу із цієї содоми на гору під ліс і почав прямувати даліше вгору потоком на копацький верх. Раптом чотири сторожі фінансові заступили дорогу і першого проводиря цапнули в руки, а другі порозскакувалися в корчі, тільки зашуміло.

— Стривай, стій!.. — крикнув один. — Тільки того держить, інших будемо мати.

— Як тут ждати, панове, коли така дорога, що й з зав'язаними очима можна втікати перед вами, — мовить Дурнота, і як рвоне собою, аж гілля довкола затріскотіло; лишив мішок із сіллю панам на спомин, а сам полетів з берега карабульці, тільки за ним відламки каміння залупотіли. В саме русло до води сточився, порозбивав головище об каміння дуже. Тільки коли сонце зійшло, Тимко опам'ятався, став розглядатися, в котру сторону тепер іти, щоб знов із «теребилюльками» не стрінутись; дивиться — на другій стороні берега стоїть п'яний лісничий, міряє до нього стрільбою і горлає:

— Стій, або стріляю!.. Ти, злодію, ловиш сарни в лісі мого пана, нині не втечеш з моїх рук.

«Добре тобі казати «стій», коли учора мусів десь на відпустці знайти доброї святої покрови, та й нині людей не пізнаєш, — думав собі Дурнота. — От, котюга, недавно виліз із Самбора з «під млина»¹ за те, що вночі коней крав, а тут у світлий день загладило йому, не може відрізнити злодія від порядного чоловіка. Стрільай до празнику, не до мене».

Не ждав Тимко Дурнота, не стояв: зібрав усі свої сили і ну ж в ноги, вгору потоком на діл. Гук пострілу розглягся тисячним відгомоном по Бескиді. Дурнота тільки вимовив: «Ого!» Щось запекло його в правій лопатці, але не ставав. Гнав та й гнав угору, аж на версі упав під корчем. Зле, не жарти; хоче віддихати, а тут не дає, груди сперло, не рушаються, в очах потемніло — йди ж тепер та й не бався; смерть несподівано зловила за прочолок, не хоче попустити й за макове зерно.

Лежить Тимко, лежить, якось йому трохи відпустило

¹ З самбірської тюрми, що була недалеко від млина.

в грудях, віддих став повільніший і довший, в очах прояснилося; слава тобі, господи, то ще не була смерть, то тільки старі літа припоминаються, що не можна так утікати, як давніше перед ревізорами. Притулив гарячу голову до холодної землі, слухає: хтось говорить у корчах, знайомий голос його компанії. Почав Тимко обережно підлазити в ту сторону, звідки доходив голос, надібав усіх п'ятнадцятерьох у рові: лежали тут без солі, ждали на свого коменданта.

Втіха, радість така, кожне стало тепер заїдати оціпок несолений і дякувати богу, що на тім скінчилося. Дурнота здійняв з одного рамена сорочку, дивляться, а там ціла проказа: щось аж п'ять грубих шротів за шкірою. Слава богу, що не поцілив в очі, а то був би чоловік осліп навіки.

Пожували селярі, що мали, рушили далі в дорогу.

Дурнота йшов знов попереду, не показував свого невдоволення, що голова, як макітрище, спухла від нічного потовчення по камінню і що шроти пекли в лопатці. Старому бакунярові соромно було за таку пригоду. Прийшов додому без солі, капуста тимчасом у сіннику і в мішках від бульби зігрілася, знівечилася; мусив так набивати, як давніше, без солі.

А лизався щось кілька тижнів. Всі п'ять шротів таки чорніються за шкірою. Вибирається колись знов за тою дешевою сіллю, але з хлопами, щоб собі і за той раз надгородити. Повідає, що покаже Липі Шмільєсові ті шроти як «*corpus delicti*»¹ в лопатці і скаже йому дати більше дешевої солі, а ні, то й не загірється ним за свою нужду.

ЗАМІТЬ

Виліз Михайло Кужівка, начальник громадський, рано з хати, став під порогом — біда!.. І кожух на нім теплий, і на голові кучма необлізла, і ноги в чоботях «скрутелями» пообвивані, а студінь проймає, западова вогка мерз'а до шкіри добирається.

Дивиться Михайло на світ божий... Та який-то нині той світ божий? І малий дівчачок змалював би його вуглем на комині, і здряча Матрона удала би його на писанці: на великій сніговій площі довгий ряд білих куп, то

¹ Речовий доказ.

більших, то менших; то — село; ні деревини, ні плотика, чотири сотки номерів задуло, присипало снігом, тільки на однім і другім кінці того ряду куп хрести святої церквці блищать, показують начальникові Кужівці, що тут тисячі голодних черев засипаних під снігом; що тут благовірні християни враз зі своїм імінячком дриголять, куляться, скрегочуть зубами з голоду та студені. Ані з одної купи не куриться, навіть на попівщині ніякого диму не видати. Попалили люди і придбані патики на будівлю, і плоти, і садовину, і волосся з журної голови палили б, аби тільки зогріти вже не себе, але дітей.

«Яка ж там біда панує в тих засипаних снігом конккрипційних нумерах, коли з них навіть не куриться?» думає начальник Кужівка.

А він знає дуже добре, бачить, яка там крайня розпука, яка опириця-нужда розгостилася по кутах у кожній хаті. Ой, знає він, знає, дуже добре знає. Ще за день перед руським новим роком мусив навістити із здекуційником кожний нумер, отворити кожну скриню, кожний сусік, бо здекуційник цим разом не жартував: у гробаря аж у загаті під снігом знайшов півкірця столоси, а у многодітного Дрімайла із гною випорпав мішок із святковими строями!.. То був собі якраз кінець руського року! І таким способом зібралося дві тисячі ринських, а чотири тисячі крон іще з докладом залеглості, таким способом позбувся начальник Кужівка біди в села, дістав похвалу за свою енергію, але та похвала влізла йому тупим ножем у серце, бо він таки мав серце.

Так думав Михайло Кужівка, начальник громадський, розглядаючись по світі божім, а коли глянув довкола себе, став інакше думати: от біля його хати заміть, як гора, а під заміттю розвалена хата його сусіда Семена Кліщика; перед місяцем вигнав жандар Кліщика з хати, бо валилася; і добре, що вигнав, бо тепер був би загиб з дітьми, а так коморує у Дмитра Кодюбки. Хоч умре з голоду, то комісії не буде. Дивиться Кужівка на величезний сніговий замет, а з нього щось виставило кочергу, а за кочергою бухнув стовп сірого диму і пігнав просто в хмари.

— Свят еси господи, — шепнув Кужівка і перехрестився. — Чи ж мала сусідова пустка сама від себе під снігом займитися? Та ж він, начальник, сам двері запечатав і маззю шнурки понамащував.

Ще не розібрав Кужівка того дива в своїй голові, а тут нове диво: знов у другім місці кочерга вилізла із замету, а за нею знайома старосвітська шапка Семена Кліщика, а за нею і чорна твар божа, сам живий Кліщик, і леbedить до Михайла Кужівки:

— Пане начальнику, кумунечку тисячний, що ж ви робите? Чи живете? Йой, та ж я ледве-ледве видряпався на світ божий... Щоб не кум Коцюбка, згинув би чоловік взимку.

— А бійтеся господа,— говорив Кужівка,— та що ви там робите? Як ви туди залізли?

— Дітища, кумунечку, дітища і мій коник бідненький. Якось завалили діти піч у Дмитра Коцюбки, нема в чім палити. А тут і патичка нема. А я кажу кумові: «Ходім до мене на комірство, до моєї запечатаної, там у сінях і патики на нову хату, і піч не будь-яка, можна на ній і кримінал будувати». Кум не хотіли, вагались, але діти їх як заторохтіли: «Татуню, до татуса на піч, ми хочемо до татуса на піч!» Ну, і так ми вночі перенеслися... Тепер ми всі вкупі; палимо в старій хаті матеріалом на нову і гріємося, і коник мій гріється вкупі.

— А як жандар надійде?

— Або він у мене перший раз? Нехай іде та нас відгребує.

— Відгребує, відгребує, — повторив Кужівка з досадою, якби хотів казати: нова біда на мою голову.

— Пане начальнику, ви видно хочете пліт вивалити і спалити? Не вивалюйте плота, бо як схочете новий загородити, будете мати знов провізорію з Вантюхом і програєте, бігме ж, програєте... Знаєте що, я вам дам тих патикив, що збирав кілька літ на нову хату, а ви мені сіна для коника.

— Ідїть, візьміть собі сіна, як дістанетеся, але тих патикив не хочу, — закінчив віїт Михайло Кужівка і взяв лопату, став добиратися до посліднього в селі кусника плота, аби запалити в хаті.

ДОБРЕ ЗАРОБИВ

Стали наші ладитися до лісу. Хто мав дві шапки і телігу, той гільки січку різав, а в кого була лише половина теліги і одна сухоребра, той шукав супряжника. Всі тяглові «шарварники» зворохобилися на добрий за-

робок; навіть горбатий дід Пашко «капітуляційник» два дні складав з онуками свою стару нековану телігу, а його жінці аж руки гостець ломав коло незаграблених сіракових холошень: так-то кожуховими латками латала, так сердешна діри стягала, щоб дідові тепло було в дорозі. Діялося се пізно восени, времечко було дуже студене.

Манна з неба впала на наших селян! Ніхто й не зямив такого доброго заробку: з лісу в місто до фабрики дві милі; за сяр сирої грабині обіцяв Юда аж дванадцять шісток, себто дві крони і сорок сотиків.

— Сяг на двоє, крону й шістку чоловік легенько заробить при конях, — говорили наші, а за нами говорив і горбатий Пашко-«капітуляційник» і вже шкіряний мішечок з кріпким плетеним мотузком повісив собі на шию на тих шість шісток. Шкіряний мішечок пригадував йому ті давні часи, коли він ватажив над чумацьким табором і носив сотки на кількадесят возів солі; нині мішечок порожній грівся коло серця Пашкового з одним-однісіньким дурним шелягом.

Поїхали наші вдосвіта в нечувану плюту, вернули додому десь коло опівночі, дурнісінько вернули: заїхав граф Клозь зі своїми мазурами, забрав усі сяги з лісу, всі обломки, все ріцця, а нашим не лишив нічого. Граф хотів також заробити в Юди. Він спровадив мазурів, своїх людей, купив їм коні, теліги, побудував їм хати і стався через те в нашім «видзялі» щедрим добродієм. Мазури іменовали графа Клося своїм дійсним «оберфурманем» і доставляли всім підприємцям дрова, вугілля, машини і всячину з залізничого двірця ¹ до фабрик. Граф Клозь командував своїми «фурманами»: нині в того підприємця, завтра в другого, післязавтра в рудого Шваба; возили, що трапилось, ніколи даром хліба не псували. Весь тиждень возили, навіть і в неділю, лише в суботу спочивали, бо тоді був у євреїв шабас.

От так-то наші потряслися на своїх теліжках, вернулись з лісу голіруч у село, навіть не знали, кому наматіркувати: Юді чи «оберфурманові» графові. В тій цілій біді потішилися наші тим, що вернулись всі щасливо, крім Пашка горбатого. Лише йому, старому «коміснюкові», трапилися троє нещастя: одне те, що заїхав

¹ Вокзал.

мазур у лісі його шкапі дишлем у живіт, мало кишок не випустив; друге те, що десь дівся його горнець із сирію капустою і з теплим бульбяним пирогом, що дала йому баба на дорогу; а третє те, що преславний чумацький мішечок з плетеним мотузком, прилагоджений на тих шість шісточок, десь дівся, шез із-за пазухи з-під дідового серця разом із дурним шелягом. Сміялися наші і бідкались, жалували діда цілу дорогу, затикали діру в животі його шкапи, а свою нужду забули. Аж у селі коло корчми помітили, що не всі вернулись з лісу, що не стало поміж ними кума Михайла Грузила.

— Де наш кум Михайло Грузило? — питали наші один одного. Різно згадували; одні, що ще завидна поїхав до себе, другі, що повіз Юдового лісового вірника до міста на шабас, треті знов, що лишився позаду на рогачці люльку запалити. На різні здогади приходили, а таки не вгадали.

Михайло Грузило лишився-таки в лісі поміж мазурами. Довго потикався по вивертах, гнилих колодах, не раз під'їздив своїми шкапенятами до сягових полін, але мазури проганяли його словами: «Геть, схизматику, то наше!» Попихали його щораз у більшу гущу, темряву, щораз у глибшу пропасть. Побачив Михайло вкінці одного ялового цапка глибоко, дуже глибоко в потоці, став над тою деброю, задумався.

«Лізти по нього в ту безодню, — гадає собі, — чи плюнути з берега, перехреститися і вертати додому? Ні, не так зроблю: коли мазури не беруть, то візьму я; буде шість шісток, буде гурманець солі, сірка, лишиться щось і на здекуцію».

Поліз Михайло в потік настрімголов до того цапка, став по одному гнилячищу носити вгору берегом на телігу. За кожним разом сунувся то на животі, то на хребті. Мазури вже не проганяли його даліше, лише гляділи здалека і сміялися, коли він падав з поліном і не швидко піднімався.

Десь уже після всіх людей рушив. Ніч захопила його на самій лісовій рогачці; хоче відсунути дрюк, не може; замкнув його еврей у лісі, пішов собі на шабас. Що ж тепер робити? Треба ставити місток, у лісі ніяково почувати.

Ставить Михайло Грузило місток: скидає гнилі грабові поліна з теліги у рів, скидав усі до одного і ще

сумнівається, чи перехопиться з шкапенятами, чи не поламає теліги. Бог дав, переїхав по тім цапковім місточку, «воскрес» на другім боці перекопу. Тягне поліна з рова, складає знов на телігу. Поліз останній раз у рів, став галити руками в п'ятьмі по болоті, став дивитись, чи не лишилося що? Нашупав щось тверде, тягне з усієї сили, напружується, аж витягнув і переконався, що то не поліно, лише якесь гниле коренище. Кинув його назад у те саме місце. Уже все в ладі, лише ще бич... Дивиться за поясом — нема, гарбає руками поперед коней, коло теліги, всюди дивиться — нема. А тут п'ятьма за очі вхопила, ні шкапенят, ні теліги не бачить і бича нема: прийдеться на сором їхати без бича. Став, розважає, де він його міг подіти, де положити? Гадає, гадає, ні, не може відгадати. Поліз іще раз за перекоп до лісу за якою лозиною. Ах, як усадить коліном об стовп на рогачці, аж засопів і поклонився; хотів схопити себе за боляче місце — і схопив бич у руку. Тьфу... аж тепер пригадав собі, що він тут коло того стовпа поставив бич, як хотів дрюк відсунути.

— Мабуть коліно скалічив на цвях, бо тече... Але то марниця, добре, що знайшовся ремінний бич, — гадав Михайло Грузило, вдоволений із того, що він один перехитрив мазурів і доти вступався їм з дороги, доти ліз у дику лісову гущу, доки не хапнув ялового цапка на свою телігу. Він радувався тим здобутком, наче голенька Шевченкова сирітка, що в «попа обідала» на великдень.

Пустився Михайло Грузило у дальшу дорогу. Незважаючи ні на голод, ні на холод, ні на те, що зверху ліпило і йому цюрком за обшивку лилося, лише їхав та й їхав, нога за ногою, спинявся на хвилину по баюрах «видзялових» і їхав даліше; навіть не мав часу сказати доброго слова шкапенятам: постійно підсаджувався то під передню, то під задню підтоку і попихав наперед, аби бідненьким гнідим легше було тягнути. Під самим місцем жаль йому стало на рогачці за два крейцарі заставити залізний ланц і лишив шапку і рівно з сонцем опинився простоволосий під брамою фабрики.

— Слава тобі господи, що досягнув! — мовив Михайло Грузило і дав коням по клаптику мерви, щоб хоч голод перервали, а сам став голосно відмовляти ранні молитви, щоб збудити мазура-сторожа в буді коло фаб-

ричної брами. Хоче Михайло їхати в браму, а мазур з буди до нього з залізним гаком, заступив дорогу, не хоче пустити до середини.

— Я з тих, що тут учора доставили сяги, — толкує Михайло. — Припізнався дрібку, бо єврей замкнув мене в лісі, цілу ніч їхав і аж тепер привожу вам ще одного ялового цапика до «рахунку».

— Оберфурмана грабего німа, а в хазяїна сабас, не пускам! — відповів сторож.

Хоч як Михайло Грузило благав-молив брата-мазура, ні, не пустив брат-мазур, лише погрозив Михайлові залізним гаком і обіцяв йому зуби ним виштуркати, коли не вступиться по-доброму.

Надїхав князь Огінський-Контримович, що колись мав своїх кількадесят сіл, а тепер на старі літа був помічником-писарем у Люзера при касі братській і будував дальше свою вотчину з фабричними дівками-робітницями. І той не пустив. Надїхав другий благородний у світлій колісниці, колишній ротмістр російський, чи як він сам говорить часто «жолнеж рускі»¹, а тепер повновласник фабрики і посол до сойму із селянської курії, — і той не пустив Михайла.

— Вези, хлопе, поліна додому, — мовив жартом усміхаючись, — нехай баба гріється, щоб була тепла.

Після того «руского жолнежа» надїхало ще кілька світлих колісниць з князями, графами, адвокатами і преславними нафтярами. Всі вони поїхали до фабрики на велику нараду, як рятувати «панські банки», а Михайла й не помітили коло брами, як він низько всім кланявся і ніби знимав з кудлатої голови заставлену на рогачці за два крейцарі шапку. Михайло пізнав тільки одного поміж тими вельможними панами, того, що давніше в їх селі був дідичем і велів після вечірні в неділю витягнути з церкви віята, завести до двору і дати йому п'ятнадцять буків за те, що війт поважився вигнати музиків з корчми, аби не грали в час богослужіння. Він пізніше десь утік із села, говорили, що до Америки, а Михайло побачив його тут. Надїхала ще одна, вже не світла, а проста, велика бричка, а на ній повно інженерів, писарів; між ними пізнав Михайло також здалека одного пана, що полював літом під їх лісом

¹ Російський солдат.

і забив дві сарни та сховав у його вівсі, а вночі мусив Михайло ті дві сарни завезти до міста за шарваркове і нічого нікому не говорити. Його Михайло став благати, аби заступився за нього перед тим братом-мазуром і перепустив його через браму до фабрики. Преславний стрілець вихопив від візника бич, цвяхнув кілька разів Михайла по простоволосій голові і поїхав далі.

— Також не мав де стати, аж тут перед брамою, насмітив, мов навмисне, коли князі приїхали! — кричав стрілець і махав іще здалека до Михайла рукою, аби забирався геть. На превелике щастя Михайла Грузила надніс бог його доброго знайомого, кума і свояка Базилька, фабричного возного, і сей поговорив з братом-мазуром мудре слово потайком, пустив Михайла через браму до фабрики, показав йому місце, де має зложити поліна, ще й картку вистарався для нього з банкової дирекції, що справедливо і в цілості доставлено цапика ялового на призначене місце.

Взяв Михайло Грузило картку від свого кума, подякував йому ще раз, став розглядатися, де він того цапика зложив; став міряти на око, чи далеко від високого комина, щоб зумів добре витолкувати Юді.

Возний Базилько доміркувався, про що кумові Грузилові ходило; він знав його душу ще з тих часів, коли з ним цілими вечорами сидів над псалтирем і роздумував над словами: «Не надійтеся на князі земськіє, в ніх же бо несть спасенія»; він колись був також у такій біді, доки не пізнав примхи панів-головачів фабричних і їх покровителів-князів, доки не навчився лицемірити і славословити тих, котрих у душі ненавидів. «Орендували неуніатські євреям, а уніатські оренднують тепер тому, хто дасть більше», так говорив своїм кумам-мужикам, а до своїх покровителів співав інакше: «Прошу пана директора, я тільки одне бажання маю: поставити костьол, а під костьолом пивницю щоб всі наші панове могли там спочивати». Так говорив часто Базилько перед своїм принципалом і перед іншими панами, але давно мужицьку вдачу не міг покинути: як тільки де здибався з мужиком-братом, все любив поговорити і причепити латку своїм хлібодавцям.

— Чого ви, куме, ще розглядаєтеся, чого ще стоїте? — спитав Базилій кума Михайла.

— Та же тут була десь недалеко та пам'ятна гора,

що ми її насипали на честь, як приїхав був до нас наш найясніший цісар і звідти глядів на ті всі фабрики. Пам'ятаєте, як ми оба коло тої каплиці робили, що на тій горі поставили, — говорив Михайло Грузило.

— Тямлю, дуже тямлю! — обізвався Базилій і усміхнувся глумливо. — Гору ту розвезено, а на тім самім місці лежить тепер ваш яловий цапок. Як покажете цибухові картку, то скажіть йому, що ви зложили поліна в те саме місце, де був перше «кайзергігель»¹, а він уже буде знати, що то значить...

— Базилі, Базилі! Проше сюди! — кликав директор Базилія крізь вікно до канцелярії. — Що Базилі завше ма з хлопамі до чиненя?²

Михайло Грузило посунув з картокою до Юди по тих шість шісточок, що їх заробив так гіренько. Був певний, що крім заробку, одержить ще бодай на скрутелик тютюну. Юда взяв карту, оглянув, перечитав, подер на дрібонькі куснички, а потім ті куснички зімняв у пучках, зімняв і кинув Михайлові між очі.

— Сунь до рогатого чорта і до своєї здохлої матері! Иди, запропастися! — закричав Юда. — Я маю інтерес з графом Клосьом, він мені дрова доставляє, а таких форвозників та шмаровозів, як ти, не знаю.

Якось через дві неділі після того славного заробку йшли наші з цілої громади до міста: чоловіки, жінки, парубки, відданиці, хлопці, дівчата, навіть малі дівчаконелітки, всіх разом з півтори сотки. Всіх гнала одна біда до одної божниці — до повітового арешту. По дорозі вчили старші молодших, як мають у суді «сказуватися», як іменувати панів суддів.

— Аби сто разів у суді повіли: «Ти, злодію, з лісу вкрав», то говори: «Ні, пшенайсьвенний трибонале, я ніколи не крав, тільки зрубав», бо за ліс злодія не було й не буде.

Таку науку давали старші неліткам і з добрими гадками в веселім душевнім настрою сунули до виміру справедливості. Сунули громадками, ті за ріще, ті за

¹ Цісарський пагорбок.

² Що завжди справи має Базилій з мужиками?

гриби, ті за траву-різійку, малі нелітки за суниці й малини. Кожне розповідало про свою пригоду з паном лісничим.

Під лісом зглотилися наші в один великий оберемок, а на чолі тої громади шпильгував старий «капітуляційник» Пашко з хрестом на грудях і трьома медалями, вів своїх похресників з трьох поколінь перед суддейські власті і показував їм самі історичні пам'ятники. Ось коло «видзялу» стоїть іще колишня мандаторівка, де старий Пашко відбирав колись платню буками за роботу — панщину, а нині його онукам пускали кров ухами за вибори «видзялові» солтиси.

В суді взяли першого «капітуляційника», кривого Пашка на протокол.

— І вам, старенький, забаглося ще перед смертю сидіти за ліс у криміналі? — питає суддя Пашка. — І ви з трьома медалями, ви з хрестом, такий чоловік старий і такий примір даєте молодшим? То не красно.

Пашко випростався, підніс сиву голову і криву (ранену) ногу-каліку також випростав і каже:

— Прошу пана совітника, я вислужив півтретя капітуляції в жовнірах, зміряв ногами немало світа і не був ні за що караний, аж тепер лихо мене вчепилося. Ішов я ось з отсим лісним Холерою через зруб, а він мені каже: «Дивіться, татусю, яка кривуля лежить на дорозі. Для вас здалася б на патерицю підпиратися, як ідете до церкви». Я підняв той патичище, приніс до хати і понині він дебелиє під стріхою.

— Було не брати, — каже суддя. — Чужий ліс чи чужа комора — все одно. Маєте добу арешту! І то уважаю на вас, що ви не були ніколи карані, іншим разом дістанете за таку кривулю хоч з кілька неділь.

Після горбатого Пашка слідували інші, пішли за ним, немов за своїм патріархом; вони вже були засуджені в різних часах: декотрі ще перед двома літами, то на кілька днів, то на кілька неділь в'язниці і аж тепер по тих чудових виборах до ради державної прийшлося всім відразу чинити покаяння за лісове злодійство. Всі наші в числі до півтори сотки душ посунули до арешту. Всі? Ба ні, не всі: лишився ще з наших один-однісінький, як кругла сирітка, наш знайомий Михайло Грузило. Він стояв у куті під муром і дожидав справедливого суду.

— А ви чого ще тут стоїте? Чому не йдете до арешту? — спитав здивований суддя.

— Та я, прошу пана совітника, не знаю ще, на кілько засуджений. Я не за ліс, лише з Юдою за тих шість шісток, що мені не заплатив! — відповів Грузило.

— Заждіть собі ще, я вас закличу.

Михайло Грузило ждав на тім самім місці в куті під муром, не поступився ані одним кроком наперед. Він прислухався, як сварив граф Клосьь свого адвоката єврея-поляка Дікмана. Адвокат заскаржив графа, що не заплатив йому за весь рік за те, що провадив йому процес із євреями, і жадав круглу тисячу крон. Граф Клосьь не мав тим разом ніякого оборонця, боронився сам і добре оборонився: довів перед судом, що він до того суду не належить, тільки до краківського повіту і так «вквивав» свого адвоката, ще й зажадав від нього за страту часу круглу тисячу крон, бо його мазури-фурмани в той день дармували, і граф як «оберфурман» також не заробив нічого.

Скінчилася сварка з панами, прийшла черга й на мужика Михайла Грузила.

— А ви чого потребуєте? — спитав тепер суддя.

Михайло Грузило поклонився, вдарив рукою до землі і каже:

— То за ті поліна, прошу пана совітника, за тих шість шісток з Юдою.

— Ага!.. знаю... знаю... Чому ви не явилися на першім терміні, чому?

— Був, прошу пана совітника, стояв від самого досвіта до самого вечора на цім місці, де тепер стою коло порога. Кум Базилько, возний, може посвідчити.

— Який кум Базилько? — питав суддя. — Я не знаю ніяких кумів Базильків... Ви, ви... Не можна було за тих шість шісток загодитися по-доброму? Тратите час, гроші, що вам з того прийде?

— Я, прошу пана совітника, ще ніколи не правувався і дотепер не знав, як у суді двері отворяються. Я Юді подарую тих шість шісток, лише нехай перед своїм богом присягне, що я йому не доставив справедливого ялового цапика.

— А де ж ви того цапика зложили? В фабриці чи в нього на подвір'ї?

— В фабриці, двадцять кроків моїх від того най-

вищого комина, проти канцелярії, в тім самім місці, де перше насипали були високу гору на пам'ятку, що наш найясніший пан стояв на тій горі і споглядав з неї на місто.

— То буде новий термін, бо той пан, що вам винен гроші, нині не з'явився. Ідіть з богом! Ні, пождіть іще! Що то ви там наробили в лісі? То ви не через рогачку виїхали з лісу, лише кудись манівцями... А знаєте, що то кримінал?.. То не дуже добре причиниться до вашої справи, коли той пан схоче вас за те заскаржити... Ідіть, ідіть, бувайте здорові, там прийде до вас у село новий виклик.

«Тьфу! щезни лихо, пропадай у трястя та в болото! — роздумував Михайло Грузило, отямившись уже за містом. — І кажуть, що вже тепер на світі нема ні бога, ні чорта? А хто ж міг сказати судді, що я через перекоп переїхав? Адже совітник не був у змові ні з Юдою, ні з лісовим вірником, хіба через святого духа довідався».

Над цим міркував та заходив у голову Грузило, доки не дійшов додому, а дійшовши та погодувавшись несоленою затіркою, почав ждати третього терміну. На третім терміні став Юда, став і його лісовий вірник. Розправа в суді тривала дуже коротко. Юда і його вірник з адвокатом стояли напереді і велися чемно, лише кум Базилько крутився по кутах, мов у своїй хаті.

— То ви, Михайле, домагаєтеся від того пана за півсяга дров, що доставили до фабрики? Чи так?

— Так, прошу пана совітника! — відповів Михайло.

— А Базилій видів, що Грузило зложив поліна на призначене місце? — питав суддя фабричного возного.

— Не тільки видів, пане сендзьо добродзею, але ще карту йому дав від нашого директора повномощніка, — потвердив свідок Базилько.

— Коли так, то йдіть Михайло Грузило з тим паном, а вони виплатять те, що вам належиться, — закінчив суддя.

Михайло Грузило аж тепер поклонився, хотів розважити і собі також щось говорити, та не дали йому надуматися. Юда потягнув його за рукав за собою, вірник лісовий попхав іззаду в плечі і так вивели його з суддєвської святині аж на ринок у болото і виплатили йому виправувані гроші.

— На тобі шість шісток, бодай тебе, бовдуре обчужений, тисячу разів по шість кольок уколело! На, та вдався ними!.. А зятям собі те добре, що я тобі тепер говорю: щоб ти ще раз не важився виїздити по-зłodійськи через перекоп зі скарбового ліса, бо тебе морока вкриє і посидиш собі хоч з півроку в криміналі. Я тобі хотів нині зробити тут празник з молитвинами, тільки пан сендзя просив мене за тебе.

Так сказав лісовий вірник Юдин до Грузила, кинув йому шість шісток під ноги і на тім закінчилася та правдива історія з яловим цапиком.

ДЕЗЕРТИР

I

Приємно і мило на світі, не чути, що осінь панує. Під корчмою в Срулейби вози з деревом і порожні. Жінки на возах лопочуть кожна своє: про горшки, миски, ложки, а більше емансиповані навіть про війну... Господарі пішли взяти святого огнику до люльки, якось забарилися.

В корчмі темно, хоч святе сонечко цілою силою впускає до неї своє проміння крізь повибивані шиби; душно, парно, хоч двері навстіж порозчинювані. Дим люльчаний, з цигар, папіросів, чад з печі, сопухи з різних спіритусів — садять кожного шпарою, аж у переходячих улицею в носі крутить.

Музиканти тнуть, від уха тнуть, — скрипки, бас, ситко, не були ще в такій роботі. Шемелик Іван з жінкою садить тропака серед корчми. При шинку на почетнім місці, побіч Срулейби, війт Никола з кумом Мазуром Іваном п'ють з вином пиво об заклад... На столах і лавах розсілися покликані до війська урльопники... ідуть до Босні на війну!

Гуляє Іван Шемелик, ніг під собою не чує, сипле мідяки музиці цілою жменню до баса, запалює банкнотами люльку... вже третю п'ятку пустив з димом, хоч недавно за цю штуку відсидів п'ять місяців у «притулі». Але, як то кажуть, що дурному по розумі, коли його немає? — що Шемеликові по грошах, коли не знає їм ціни? Недавно вийшов з-під кріпацтва, з неволі, зади-

вився цілком на колишнього свого пана, що прогайнував села, мільйони пустив з вітрами, в його сліди вступає.

Поправляє Шемелик шапку набакир, дивиться глумливо на вйта Николу, міряє косо оком його кума Івана і їх приятеля Срулейбу і приспівує:

Який пан, такий крам,
Дай багрію еще збан!

— Куме Іване Шемелику! — кличе вйт Никола із-за шинка, — tego овего... рожності... розмаїтості... так невільно робити!.. то цісарські гроші... Підете знов tego овего, до криміналу.

— Як піду, то піду, тобі засі, діду, як псу! — гукає Шемелик. — Свое палю, свое мечу в болото! Розумієш?.. Свою батьківщину!.. А ти що, голопупе? Спродаш громадську працю, саджаєш євреїв на громадських ґрунтах, толоках... Ліпиш громадську печатку догори ногами на єврейських контрактах — і за ті рожності, розмаїтості сотки береш!.. Слухай, Николо, мовчи, а то вилетить печатка із-за широкої холяви!

— Цо, цо то? Не годзі се вуйтові так гадаць! ¹ — відзивається Іван Мазур, кум Николи.

— Слухай ти, роздоймописький, чи й ти не маєш щось? — кричить Шемелик. — Думаєш, що велике черево зробить тебе старшим в «Базилянх» в Дрогобичі, або яким доктором? Слухай або говори, як тя мати навчила, а ні, то штовхну протичкою в ті нецки, що носиш перед собою, і будуть мати в чім доктори бабраться!..

Винісся вйт Никола з кумом Мазуром Іваном до ванькира, а Шемелик вийняв новий банкнот з калитки, закурив люльку, сипнув музикантам і — далі грай!..

— Грай музика, дам ти бйка!.. — заспівав собі, а до урльопників: — Хлопці! позвольте собі!.. То я плачу музику, пиво, вино, мід, що хто хоче... За свое плачу, не за громадську печатку!.. Я свій ґрунт продаю, бігме свій!.. За нього я набрав нагаїв і палок під липами!.. Хробаки в кучмі заплодилися, що не було часу з голови здіймити на панськім лані!.. Нині я пан, шляхтич!.. Дітей нема, родини нема, я пан! Багрії занесуть мене з бабою на коркошах додому, як графа!.. Грай!.. Своім плачу, не чужим!.. Не краду і не продаю людську кров!..

¹ Що, що? Не личить так вйтові говорити!

Глядять урльопники на Шемелика, слухають і не слухають його. Нині їм тяжко-важко на душі... Розстаються з рідними, та може то раз послідній їх бачать... Може не вернуться більше з Босні, бо приповідать, що там велика війна, що босанські ворохобники не знають жартів... Впрочім, на долах люди не мають ніколи тої відваги і смілості, що в горах. Там вони панамикоролями в своїх чуднозелених верхах... Та й ще якась бабище, одноока Сенька Срулейбова вкрутилася насилу між урльопників, ворожить їм з руки і многим таки правду каже.

Ворожить Сенька за порядком одному за другим, а все на Якіма Зелеміна одним зеленковатим — глип-глип! Усе ближче до нього підходить. Вона його знає дуже добре. То син колишнього її увідника, то дорога дитина тої, через котру вона свою дитину погубила... пішла євреям служити.

Вродливий хлоп Яким Зелемін! Душа радується на нього глядіти, тільки малий! Недавно вийшов з війська, оженився і через чотири неділі по вінчанню іде знов, бо кличуть. Одноока Сенька про те все знає... Нині ж трапилася нагода... Вона помститься на дитині того, через котрого упала низько, стала ненавидіти «лихе плем'я». А вміє вона читати з очей пристрасть людську, колись сама це переживала і через те око стратила в боротьбі з суперницею.

— Ще цьому, Сенько, ще цьому поворожите! — кличуть парубки, вказуючи на Якіма. — Той ще не ставився... Цього року перший раз піде... Ану, чи відберуть його?

Руда одноока приступила до Якіма, взяла хлопа за руку, стала гладити зимною, як лід, долонею його долоню, приглядатися до знаків з великою увагою. Всі звернули свій зір на сиву чарівницю. Музика перестала грати, а навіть Шемелик кинув крізь вікно свою новісіньку шапку між коні та глядів з жінкою на одноокого пророка.

— Та що ви мене дурите, коли тут мені на руці інакше вказується! — говорила Сенька. — Та ж тут стоїть, що він уже третій рік при війську, і от недавно оженився... От тут любов велика, але є і суперник, є ворог домашній — чорнобровий, кучерявий, якби й ти сам... Самій жінці молодій годі вваруватися...

Схопив Яків Зелемін руки, та стара з цілою силою задержала, не хоче пустити.

— Не хапай, синоньку, не хапай, коли вже дав! Не годиться вихалувати. Ще не оглянула, чи далеко до смерті... Ого, го! Яюсь не добре тобі свідчать ті карби! Зійшлися докупі... То смерть, і то від кулі!.. Тобі, не-боже, не вернутись додому... Тут виразно стоїть, що в першій вогні куля смертельна не мине тебе...

Сум огорнув присутніх, кожний глядів зі співчуттям на Якіма, і всі дивувалися, що баба так усе докладно відгадала, якби їй хто розповів...

Один Іван Шемелик змаловажив Срулейбового бога, бо вхопив однооку за обшивку, витрутив з корчми, а за-журеного Якіма потягнув за собою до шинку.

— Не слухай, хлопе, манти світа, заволоки! — роз-раджував мужик Каньовський, — то шинкарський зро-бок... На всі боки має язик випечений! Випасла десять багріїв от тому пейсачеві затабаченому, а тепер пусти-лася на легкий хлібець... Грайте музики, бо вам «ма-теркляше» на трину змолочу!

І грають і бубнять музики, аж попріли. Яким закрів голову, гукає з Шемеличкою без тямки... Не пізнають хлопа, наче зійшов з розуму, а все йде за поводом Ше-мелика. Каже той з жінкою гуляти, він гуляє; каже йому товкти скло, він товче; каже йому шинк лупати, він лупає.

Просять Якіма урльопники-товариші:

— Ходи! Бійся бога, ходи! Спізнимося на колю, то завтра до рапорту, на перший початок буде біда!

— Дайте мені перше ту однооку чарівницю, нехай нею потішуся, нехай її здушу своїми руками, тоді й пі-ду! — відповідає Яким. — Вона мене зарізала без ножа, я їй мушу зробити смерть! Я мушу бачитися з жінкою!

— Але ж, чоловіче, стямся! Та ми завтра в отакім часі будемо господь знає де! Ти не можеш вертатись додому... Запізно буде...

— Нехай мене і зараз розстріляють, так мені все одно! Ще раз вам кажу: з жінкою Оленою мушу бачи-тися, а однооку, того бога червоного, тільки раз втелю до землі, так маззю розілеється!..

Лишився Яким у корчмі з Шемеликом, не пішов з товаришами на залізницю. Цілесеньку ніч глядів по корчмі за одноокою і пив. Лавки, столи, горшки, миски,

словом усе, що було в корчмі, поломали обидва, витовкли на прах, а вкінці скрипки, бас і ситко запалили серед корчми і Шемелик запік собі при тім вогні люльку, заплатив кожному вдесьять раз більше, як дійсно вартувало.

— Ти п'яний, свату? — питав Шемелик Якіма.

— Ні, не п'яний і не можу упитися...

— Я вже ослаб... куди ти підеш, свату?

— Я вертаю ще додому, до жінки! Все одно!..

— Добре маєш, що ідеш до жінки! А я йду з жінкою додому. Гей, багрії! Сюди до мене! До хати несіть мене!

Вийшло кільканадцять кучинірів, пейсатих обірванців з ванькира, взяли одні Шемелика, другі Шемеличку на коркоші і понесли обох додому — робити новий контракт.

Яким вийшов на двір, глянув на погідне небо, засіяне яркими зіздами, постояв, постояв, а далі як пуститься в верховину, тільки його й бачили у Срулейби...

II

Злетілися ямарі з сусідніх кошар до шинку Нути Дуї повітати Панька Лопату. Чотири роки ніхто його не бачив, всі мовили «умер та й умер», а він несподівано воскрес. Казали, що в шмельцу касири в котлі його зварили, а воно показалося неправда. Такий самий, який був перше — замащений маззю, ні очей, ні рота не знати, той самий кашкет ревізорський, той самий кабат гусарський, ті самі штани сіракові, шкірою полатані, тільки заріст більший вдвоє. Та якось не матіркує євреям, як давніше, якийсь тихий, смирний, наче онімів.

— Добре, що вернув, — думали собі ямарі, — буде кому євреїв натягати. Над ним не знайдеться другий, щоб так правду говорив в очі і умів їх наполошити; вони його більше бояться, ніж свого бурмістра.

З'явився Лопата, став на роботу від першого дня у Нути і ніде не йде, ніде не рухається. А не любив перше на однім місці засиджуватись. Забавився, заспівав грубій Енті, бурмістровій сестрі, не раз, не два горшки з хробачливою сироваткою накидав до біжниць

або рабiновi перед вiкна — i все сходило йому, тrefнii боялися зачiпати.

Тепер мовчить Лопата Панько — усе в ямi та ямi. Робить вiдразу по двi шихти, як вiл гарує! Як же вилiзе наверх вечором, то бiжить пiд Дебру, де Пiнкас побудував шатра для своїх робiтників, забавить кiлька годин i скоро вертає. Та годi ж узнати, до кого вiн там ходить?.. Панько був старий грiшник, за красним полом гарцював усюди, i з тим не скривався — видно, мусив мати якусь iншу тайну.

Горнутья ямарi до Нути. Там робить Панько Лопата, а з ним спускатися пiд землю нема страху. Знає всi тi нори, та не раз i за руку вiзьме чоловiка, поведе, як дитину, тими льохами до свiтла або до млинової рури, щоб чоловiк трохи вхопив того свiжого повiтря i притямився в замороцi. Але чому ж Панько лише у того Нути гарує? То не мала загадка! А Нута Дуї такий недобрий, а касири у нього б'ють, знущаються над хлопом. Поробиш до пiвночi при корбi або при млинку наверху, скаже: «Ти слабий, не годен робити», — i забирайся, утiкай без бiди з манатками, бо тебе нагоцмолить, кине шапку або капелюх в яку яму, пiдеш просто-волосий додому... Не має невiра чоловiка i за створiння боже!

— Паньку, бiда з нами! — кажуть йому рудники. — Утiкаймо звiдси або що... Чоловiк ослiп, здихавичнiв вiд безнастанної працi, а ходить, як Адам в раю, живе як псище, пушений блудом, або, з вибаченням, що iншого у бiдака на переднiвку, i зневаги слухай i позаушники вiдбирай!.. Ще й колись тебе так скарали касири, стiльки попiд ребра наштотхали, аж попрiли, а ти на се нiчого не сказав!

— Та що ж я мав казати? — питає Панько.

— Ти у нас запитуєш?.. Коли ти вже на такий розум зiйшов, то ми порадимо: було хоч у руку поцiлувати i повiсти: «Пане касиру, дзiнкує покорне за ласкаву кару!»

— Не смiйтеся, не кпiть, коли нiчого не знаєте...

— Та як не смiятися, не кпити, коли не той, що був перше! Натура твоя змiнилася, не рухаєшся...

— Не можна тепер, я чекаю нагоди.

— Або ж треба лiпшої нагоди, як та, що касири нам олив'яними бляшками виплачують i з тим велеть

нам іти до своїх жінок за сербавкою і стухлою квасолею? Та не було тільки ті марципани, що дала нам колись взяти з горшком, занести до шандарів, поставити їм під ніс, а були б з кілька днів вітрили кошарню!..

На згадку «шандари» — Панько Лопата оглянувся з тривожним зором, взяв на себе гурт, в руки лампу і поліз до ями.

— І Лопата, і не Лопата! — жартували ямарі дальше наверху. Очарував його Нута Дуй, дав йому якийсь «люби-мене», що такий для нього вірний, щирий, послушний!..

— Може бере осібну платню, та криється перед нами? Криє під Деброю?..

— А що ж?.. Певно, що бере! Стільки маток добути, та чоловік і за макове зерно нічого не дістав... Деінде касири інакше роблять.

— Ліпше будь тихо один з другим, якщо не хочеш, щоби прочолка не обмикали і не зробили з тебе бернадина.

— Або в тім що злого? Що правда, то не гріх. Нема чого боятися!

— За правду, небоженьку, прочолок натягають, язик вріжуть, а за мовчання дають кашу.

— Ох, каша, каша гірка, не солодка!.. Та.. як тихо, то тихо... Най же вам буде тихо!..

Бесіда велася часто про те, але все оставалось по давньому. Нута Дуй став уже добивати торгу про цілий ключ «зімщини», а його касири виправляли Лопаті шкіру на всі лади, пхали його по всіх дірах, щоб глядів під землею воску, — а Лопата ліз, щиро робив і других за собою вабив, додавав їм відваги.

III

Трапилося у Нути таке, що, як тягнули з ями замороженого хлопа, десь на половині дороги зачепили ним об якийсь гак — задушили.

Повис хлопище на гаку в ямі. Нема кому по нього лізти, ніхто не відважиться. Заморока сильна і цимбрини таки під руками подаються, мов живі.

Нута покликав Панька Лопату і каже:

— Лізь!

Лопата оглянув яму зверху,повідає:

— То все незабаром завалиться! Нехай той лізе, що так мудро цимбрував... Я на смерть не полізу...

— Що ти говориш, що? — питає Нута, а такий лютий, аж піниться. — Я закличу шандарів, вони тебе зараз попросять, щоб був ласкавий лізти!

— Люди, я вам повідаю, що поки спускається тою кривою на долину, яма завалиться.

— Нехай валиться, буде менше на одного злодія на світі! — відповідає Нута.

Поліз Панько Лопата до ями, хоч не хотів. Поки відчепив задушеного хлопа з гака та справив його на гурті, — вже яма зверху цілком звузилася так, що лишилася тільки вузька шпара.

— Борше, борше! Тягнім бодай живого! — скричали при корбі і підтягнули Панька під сам верх разом з задушеним. Пробують дрюками розширити отвір хоч стільки, щоб хлопа дістати наверх... Нічого з того, дурна робота!... Земля пре з боків з такою силою, що проти неї нічого не вдієш...

Повис Панько Лопата живий з мерцем, заглядає крізь діру, просить, молить:

— Рятуйте, поки час! Не давайте цимбринам сходитися, бо тоді і за рік не добудете мене з ями...

Рятуй — та не знати, як? Ямарі туманіють, дивляться, голову ламають, різно дораджують, і все ні до чого. Таке чудо в Нути сталося перший раз. Збіглися всі Нутові касири і оберкасири, штуркають хлопів, попихають та все:

— Тихо, тихо! буде все добре, тільки не пхайтеся до кошари!

Висить Панько Лопата цілий день, висить цілу ніч, хлопи майструють і пусто-дурно! Що зачнуть розганяти дрюком цимбри, а Панько в ямі: — Гвалт! Дайте спокій, бо пхаєте мені клин у голову!... Скорше обкопуйте землю довкола цимбрів.

Обкопуй землю! — та куди, як? Насипи, як гори, тільки круг неба з-поміж них видно, а він от що радить!..

— Біда! — Отвір уже тільки такий малий, що руку лише можна пропхати.

— Як тобі там Паньку? — питають.

— Зле! Бачите самі: в киблі стою... При мені небіж-

чик Гулай... праву руку стиснуло... лівою також можу рухати лише до половини, ноги цілком задеревіли...

Сидить Лопата Панько і другий день, не хоче ні води, ні хліба в рот брати, а мучиться, страх! А йойкотить з болю, якби йому кості ломали.

— Отруї дайте! Нехай не терплю! — каже. — А не їсти!.. Ідіть під Дебру до Пінкасового дому, закликайте сюди мою жінку й діти... Нехай я з ними попрощаюсь...

IV

Перший раз рудники довідалися, що Панько має жінку й дітей. По кільканадцятьох літах учули несподіванку.

— Та от чому він так змінився! — подумав собі не один. — Чому не хотів, як перше, гандричитися з євреями, тягатися до суду! Жінка, діти зневолили його, що піддався Нуті, став його попиховищем.

Побіг котрийсь під дебру... Прийшла жінка з дітьми... Господи! Жаль проймає усіх: два хлопчики, дівчатко, жінка молода, хоч на лиці видно, що пережила багато бурних хвилин, страждань душевних...

— Ти тут, Олесю? — питає живцем похований.

— Я! — каже жінка.

— Ми! — відзиваються діти і заглядають в ту вузьеньку шпару, бачать вітцеві очі, як світяться... от такі пальцями можна диткнутися...

— Слушайте, люди! — заговорив Панько. — Я не Панько Лопата, не той, за котрого ви мене приймали... Я Яким Зелемін, той самий, що перед роками з покійним Шемеликом у Срулейби напивавсь... Якась баба мені виворожила, що я не вернусь додому, згину від першої кулі... Я вернувся ще раз додому попрощатися зі своїми, а по дорозі намовив мене Іцько з Долу, щоб я не йшов до війська, тільки з ним, а він мене з жінкою сховає перед шандарами. Я послухав Іцька, взяв жінку з собою і от уже десять літ у того мучителя-ката... Та Нута Дуй сам убрав мене в те гидке курмання і назвав мене так... Простіть люди!.. Ох! не стає сили говорити. Олесю! Гриню! Пилипцю! Гандзуню!.. Бог з вами!.. Дідуньо про вас... не... за... буде!..

Яким Зелемін перестав говорити. На питання не дав ніякої відповіді, тільки протягом кількох годин чути

було сильне хрипіння... Вкінці заглухло і хрипіння...

Жінка, діти заводили цілими тижнями... Люди гляділи із співчуттям, та не один сивовусий ямар, хоч і як байдужий та нечутливий на вид всякої нужди і горя людського, отер гарячу сльозу з ока.

V

Шість неділь добували Якова Зелеміна з ями... Не було на що й подивитись... Поміж цимбринами розплескало його, мов паляничку... Кісточки, видиш, не знайшов би був цілої.

Приїхав отець з родиною, поховав сина по-християнськи власним коштом... Не хотів від Нути брати того велебного дарунку на похорон, але й не сказав йому тим удавитися.

Старий очевидячки був тим горем так страшно придавлений, що не міг дійти з цвинтаря до воза... На віз казав висадити, посадив при собі Якимових дітей — сиріток, невістку, став глядіти на них і аж тепер розплаквся.

— Люденьки мої чесні і поважні! Тільки й всього осталось на мої старі немічні літа! — говорив у розпуці отець. — Він тільки однісенький залишився мені, він, Якимцьо, син мій любий! Чи ж треба було йому так терпіти і гарувати? Та ж у мене газдівство! І з князем не заміняюся! Всього, всього є подостатком! Господи! За що мене так тяжко навістив?..

Попрощався старий Зелемін, поїхав.

Уже був далеко за оселями, як несподівано спинила коні одноока Сенька Срулейбова, колишня ворожка.

— Пішла, піячко! — крикнув старий. — Хочеш, щоб тебе коні розтоптали?

— Хочу, хочу!.. — хрипіла Сенька. — Тепер хочу! Грицуню! Не пізнаєш мене? Тямиш ту присягу, що ти колись зложив мені під хрестом нашого нанашка? Ти повів, що нас тільки смерть розлучить... А ти мене пустив блудом... А наша дитина кормить своєю кровцею єврейських бахорів, як колись я плекала!..

Баба торкотала... Коні рвалися щораз дужче... Парубок скрутив поводами вбік, коні скочили, пігнали вискоком, а одноока гепнула собою серед гостинця горілиць... .

— А диви, диви, — кричав ходячий труп. — Старий присягав мені, а молодий цісареві, і оба додержали присяги! Ха, ха, ха! ха, ха, ха! — реготалася, торкотіла болотом обваляна помана.

Надїхали парубки з Дувидкового скарбу з ялицями і стягнули її з дороги до рову...

СОРОКАТІ ШТАНИ¹

I

На самого Івана Кудала приїхав до Чудовичів секретар «видзяловий» Гарасим Кишка, славний баришник у контрахтуванні громадських ґрунтів під нафтяні шиби. Стащився при допоміг сільських верховодів, гейби перегодована п'ятсотнарова твар господня, і розпочав зараз свою діяльність словами:

— Пане Пордес, ваші всі?..

— Вшистки почебуйон чекач од годжини², — була відповідь асесора, череватого Мардохея Пордеса.

— А ваші, Гаврило, всі?..

— Вшицьке³ — відрапортував Гаврило Пропасниця, заступник віта і славний на весь повіт агітатор при всяких виборах у хосен «видзяловсі» власті.

— Согласно, прекрасно і концептово! — цими словами виказав «видзяловий» грубас⁴ із потрійним підборідком свій хороший душевний настрій зібраним чудовицьким верховодам.

— Нині чей змолотимо, провіємо, спитлюємо і пирогів напечемо — правда, начальнику?

Андрій Тихомир, начальник, ходячий образ чесноти, олицетворена легковірність галицького хлібороба, пхитав на ці слова загадково сивою головою.

Гарасим Кишка прикликав Семена Сироїда, заприсяглого оглядача живого й мертвого скота, поштового посланця, сторожа церковного, дзвонаря й грабаря в одній особі, вручив йому кілька письом і телеграфних депеш з докладними поясненнями адресатів.

¹ Строкати, рябі штани.

² Всі вже чекають цілу годину.

³ Всі.

⁴ Черевань.

— Той з одним хрестом на адресі, занесеш у «польський банк», той з двома очками до французької фабрики, сей зі зіркою — в гамарню з трьома найвищими коминами, а депешу даси самому начальникові на пошті, він уже знає, що зробити. Розумієш?

— Розумію, пане секретарю, — відповів Семен Сироїд.

— Повтори все, що я сказав.

Семен Сироїд повторив:

— Цей лист з одним хрестом до того директора, що недавно їздив нирки чи селезінку лікувати туди, де Фараонова дочка із ріки Мойсея витягнула; той лист із двома колючками віддам тому директорові, що говорить «турна руська мамалига» і має фабрику одну в Варшаві, одну в Москві, а одну в Петербурзі; а се третє писанечко віддам тому сухому, довгому американцеві, що возиться на тій дивоглядній тарадайці...

— На якій тарадайці?

— А дивіть!.. То ви ще не знаєте?.. На такій чортопхайці з бензиновим мотором, — той, з мільйонами.

— Ага! розумію, — перервав дальше пояснення Кишка. — Ну, гони! Як справишся гарно, дістанеш від мене за всі рази нагороду, достойну твого звання. Гони, свату, поза хрест, дай ногам знати!..

І Семен Сироїд справився по правді чудесно; не заліз у німий угол головою. Два верховинські доли, дві трясовиці й кільканадцять рвучих потоків туди й назад переміряв, гей птицею перслетів, і то після вчорашньої згіркої киселиці. Ще тридцятилітрову банку з бензином всадили йому з мішком на плечі в дестилярні для «видзялового» секретаря; сам довгоногий американець, цар галицького нафтярства, велів йому занести.

Гарасим Кишка вірив і не вірив: стільки світу по безвісних дебрях пробігти, ще й з листами і депешами справитися, здавалось йому неможливим.

— Я ще скорше вернув би, — поясняв Семен Сироїд секретареві Кишці, — та от у дестилярні біда спіткала з тими вовчими собаками. Я на браму, а вони десь аж із другого кінця горда збішені грізно залаяли й просто біжать до мене. Дивлюся, стоїть близько і машина нова, і теліга на двох колесах, і чортопхайка директорова; я на останню гоп! і сиджу, жду смерті. Прибігли собаки, повідкривали пащеки, повивалювали язики, хлипають, але до мене не беруться. «Наші, наші», — говорю їм

ввічливо так, як тепер до вас, і хочу вставати, а вони сказалися: один із цього, другий із того боку лабищами мені на коліна, притиснули мене до подушки, як таранами, і знов тихо. «Еге! — гадаю собі, — сиди тихо, Сироїде, не рипайся, коли хочеш іще новою бараболькою по св. Петрі поскоромитися». І сидів я. Десять разів змовив молитву господню, заки надійшов директор. — Ай! ай! погляньте но, пане секретарю, на мій палець великий на нозі!.. Ноготь мало що держиться, аж тепер чую, що болить; навіть не знаю, чи об пень, чи об камінь так сердечно ударився? То все через ту баньчище з тим бензином, чи нафтою.

Гарасим Кишка слухав Сироїда, всміхався незаметно і з приємністю то шупав, то гладив свій потрійний гладко виголений підборідок. Коли ж Семен показав йому свій обшкулений палець, Кишка зівнув на весь рот ведмежим голосом, витягнув руки гей ковбиці з затисненими п'ястуками, одну простовісно над лисиною, другу навкіс просто під ніс Сироїдові і сказав:

— За те, що ти стільки набігався, я плачу від себе; говорю ще раз: від себе, не від громади. Я дарую тобі таку пам'ятну річ, що твої діти, внуки, правнуки пом'януть мене в соборній благодарственній літургії. Біжи ж тепер додому до себе і переодягнися в те, знаєш, в те, що я тобі дарую. Нині буде багато і своїх і сторонніх панів директорів, адвокатів, послів і сам пан маршалок приїде, отже, ніяково такому громадському служителю, як тобі, бути вдягнуеному по-чудацьки й ще носити поверха таку довгу сорочку по кістки. На!.. бери, носи, сходи здоров!.. — При цих словах дав Кишка Сироїдові клунков, позавиваний паперами і зв'язаний по-торговельному шнурами.

Семен Сироїд прийняв дарунок із подякою, але в душі погадав собі: «Добре дурити, коли приступає; добре тобі говорити: «сховай в штани рубатку», коли твое «видзялове» черево начинене бог знає якими там пернатими птицями, мало не трісне, — а моє що? Порожня яма... ні, нема і ями ніякої... Петрівка висушила його на шкварку».

II

Восьмеро дрібних діточок привітало Семена Сироїда в хижі на порозі з розпачливим окриком:

— Татунцю дорогі, ми голодні!

І обступили діти батька довкола, та кожне по-своєму лебеділо:

— Татунцю, їсти!

А наймолодше, дев'яте, на руках матері також чогось кричало, відверталось від материних грудей, знати уже розуміло, що на обглоданій кістці дарма за кормом шукати. Дев'ять здорових голодних їдців дев'ятьма голосами заявляли рішуче про своє існування. Свою «пайку» з обіду давно з'їли, а над батьківською, захищеною в прилавок, сторожили, так сторожили, аж тряслися, і скільки разів мати приблизилася до прилавку, вони просили, щоб бодай ложечку дала покушати Сироїдиха так була перевтомлена настирливістю малих «здекуційників», що вже не могла сказати чоловікові: «Візьми собі обід, бо я — бачиш — рушитися з місця не можу», тільки показала рукою на прилавок.

Семен Сироїд отворив прилавок, не встиг іще витягнути горщик з залишеною для нього капустою, а вже окружило його вісім ротів із вісьмома ложками й шістнадцять голубих оченят так жадно, так ширенько гляділи на чорну, вищерблену, черевату посудину, що Семена схопив корч за серце.

— Я вже обідав, — сказав жінці і витряс капусту в миску.

Вісім ложок пірнуло у смачній страві, вісім їдців, навколо стоячи, приліпилося до батьківської пайки, а дев'ятого найменшого, без сорочечки, посадила мати біля миски; цей останній, безгрішний голячок, шубовснув у миску обома рученятами, набрав повні жміньки, повний ротик квасної зеленини й таку проворність показав на ділі, що старшим братам завидно стало. Як батогом тріснув, так скоренько батьківський обідець потонув у дитячих животинах, і миску маленькі сироїдики вилизали, та ще в горнець заглядали і в свого найменшого братчика голенького витягали з квлачків по пірцю капусти, а маленький осінній шибеник Іван ховав п'ястучки за спину і передніми зубками боронився.

Семен Сироїд порозв'язував обережно шнурки з клунка, розвинув один папір, другий, третій, добув укінці якусь матерію, звинену в трубу, держить у руках, розважає і відгадує: «Що за диво? Чи сукмана жінці, чи мені капота?» Розвиває, дивиться: доле шербата! сира землице, розступайся! Та ж то ні сукмана, ні капота,

лише з «видзялового» секретаря Гарасима Кишки проходжені старі штани! Барханові штани сорокати з жовтою великанською латою в «кρόці» і на сидженні а такі просторі, що для цілої Сироїдової челяді місця в них доволі.

— А бодай же тебе, лукавий, череватий «видзяловичу», за такий даруночок, — нарікав Семен Сироїд. — І не краще смоли горячої було мені налляти на мою дурну макітрище, що стільки набігався, ніж таким чудовищем мене осмішити й оглумити? Іще смів мені казати, що мої діти, внуки, правнуки в соборній благодарственній літургії будуть його поминати. За що?.. За сі «тельбухи» сорокати з жовтими латами? Пожди, «видзяловий» баришнику, пожди... По святій землі не ходжу і Семеном Сироїдом не пишуся, як іще нині і тобі, і всім грошелюбним верховодам не скажу крайне слово і не виллю межі очі все те, чим накіпіло моє серце.

З такими гадками затягав Семен Сироїд старі штани на себе, по-своєму уму-розуму втолович у них і товсту, довгу, аж по «кістки» рубатку й міхову кацабайку й сіракову подягачку, словом усю свою некультурність похоронив у рейтузах «видзялового» секретаря і ледве ремнем підперезався. Вся челядька Сироїдова заніміла на вид такої дивоглядної батьківської переміни, а найменший Іванцьо зажмурився, скрив пелехату головку під мамину запаску, а рученьки підносив угору, щоб його взяти на руки.

Сироїдиха піднесла свого найменшого наляканого синка, а сама аж покрасніла з сорому, увидівши такого опуда перед собою. Страшні гадки стали її мучити; здавалося їй, чи може, сохрани господи, її Семенові не добре від тої вечірньої згіркої киселиці з дурійкою, бо й у неї цілу ніч голова боліла і діти крізь сон прохоплювалися та городили нісенітници.

Помітив Семен Сироїд жінчину тривогу та став жартувати, хоча далеко було йому до жартів.

— Диви, Фрузю, який з мене «видзяловий» комісар, — говорив з удаваним сміхом, скриваючи невимовне горе в серці. — А вже що кишені, то кишені, дійсно «видзялові», автономічні, і сі дві по боках і та третя десь ось аж за спицею є де шарваркове похоронити. Істинно зло... чи хочу казати мудренні кишені. А ви, діти, капусточку

з'їли, хвалить господа та біжить на дяковий переліг збирати квасок, щоб була на вечерю друга.

— Ми там усе визбирали і лободу також, — замітив найстарший хлопчик.

— То за рікою під лісом, на «холернім» кладовищі, там сього тьма-тьмуща; на перекопі при тій високій моголі такий дорідний, як лопуштя. Спішіться!..

Так попрощався Семен Сироїд з своєю челядкою і поспішив із горем у серці представитися начальству в новій культурній одежі.

III

Два літа тягнулося контракування громадських лісів і пасовиськ у Чудовичах під копальні нафти, два літа боролися пани з євреями, вкінці доведено до згоди. Гарасим Кишка, як сказано, приїхав, провірив, що все в порядку, вислав зараз Семена Сироїда з листами і телеграфними депешами на пошту і до сусідніх фабрик. По тих листових і телеграфних «штафетах» незадовго приїхали до Чудовичів представники всяких чинів, всі одночасно; і в самоходах, і на колісницях, і на візках; одні в товаристві багнетів, другі з пачками банкнотів. Зачався під опікунчим оком «видзялових» добродіїв вступний торг за кільканадцять сот моргів громадського лісу і пасовиська в Чудовичах. Радили спершу таємно, але не при зачинених дверях і не разом; водилися з кожним радним за радницю в темний куток і там у громадській кропиві, в буйнім лопушші в чотири очі укладали план договору. Що там радили, якими «штанами» кожного чудовицького радного обдарили або якими повітовими язвами його лякали, лопух, кропива — німаки, не скажуть нікому.

Ага! зять старої нанашки Гатланки трохи проговорився. Виходячи з темного кутка з Гаврилом Пропасницею і ще з одним адвокатом, сказав:

— З дому виходив я з чистою совістю, а вертаю до нього з вами, як злодій у краденім кожусі з богомілья на ярмарок.

Один він, повитушин зять, проговорився, а потім у суді відкріся своїх слів, сказав: «Не тямлю».

Зібралися вкінці Мардохей Пордес зі своїми, Гаврило Пропасниця також зі своїми поплічниками в рад-

ниці; засіли радні на лавах по одній, пани на Пордесових кріслах по другій стороні, почалася рада при відчинених тепер і дверях і вікнах явно і славно.

— Пане начальнику,— каже Гаврило Пропасниця,— ми вже всі, пора до діла.

Андрій Тихомир, чудовицький начальник, сидів увесь час за столом коло «видзялових» опікунів і дивувався дуже, чого його куми і радні так часто за радницю бігають із панами? Йому навіть і не снилося, щоб на очах таких великих панів могли діятися злочинства. Він не гадав, що під прикриттям його мужицької чесноти грошелюбні книжники та фарисеї попірали правду і справедливість, кидали жереб, кому на долю припаде більша пайка багряниці в виді кільканадцять сот — правдоподібно 1350 — моргів громадського лісу і пасовиська. Витягнув писар з-під Кишкової собаки книгу ухвал, а за те постелив їй інші акти «уржендове»¹⁾, успокоюючи її словами «спи-спи». Собака «видзялового» секретаря не противилася сьому, розтягнулася на широкому столі, скривши морду в паперах перед настирливими мухами, а люди крізь отворені вікна дивилися, заздрили собаці і мали чого заздрити. На раді перший раз проминуло без сварки та крику. Всі радні вели себе мирно, прилично, як безгласні риби, хоча кожний з них іншим разом горлав, надсаджувався, щоби показати чудовичанам свої здібності на будучого начальника. При останньому бюджеті, коли йшло про підвищення платні на десять крон річно Семенові Сироїдові за його вищезгадану службу, мало не посварилися; всі, крім Андрія Тихомира, кричали: «Не годимося на те! громада бідна!» Нині говорив Гаврило Пропасниця за всіх чудовицьких опікунів, а секретарська собака, що горілиць твердо спала з розложеними ногами, пособляла йому крізь сон приемним скавучінням.

— Я кажу в очі, не поза очі, — говорив Пропасниця, безсовісний лицемір, — що ліс і пасовисько не до нас, радних, належить, а до всіх, що живуть у Чудовичах. Ми, отже, перед господом богом...

— А диви, богомільний, а два літа в криміналі за богохульство сидів і в страсну п'ятницю ковбаси їв! — крикнув хтось із товпи на дворі під вікнами.

¹ Урядові акти, ділові паперш.

— То колись було і не в Чудовичах, — продовжував Гаврило Пропасниця. — Ми, радні, що робимо, то робимо перед цілим світом. Ми не хочемо, щоб про нас говорили: «Взяли по десятці баришівного і продали громаду!..» Отже, я так гадаю, щоб тим панам ліс і пасовисько законтракувати, коли дадуть нам 2 проценти чистого доходу і зараз готівкою після підписання контракту двадцять тисяч крон. Але ті двадцять тисяч мають бути нові, з цісарської каси, новими паперами, такі, щоб аж шелестіли. Ті гроші мають зараз поміститися в цісарській касі, хоч би у самому Відні, щоб наші діти, внуки, правнуки мали пам'ятку.

Запропоноване Гаврилом Пропасницею ухвалено одноголосно, пани згодилися на умови. Десь і контракт уже наперед надрукований аж у кількох примірниках з'явився зараз на столі до підписання.

— Согласно, прекрасно і концептово, — сказав вкінці Гарасим Кишка, і вже мали всі рушитися зі своїх місць, щоб запивати договір, як раптом явився Семен Сироїд у сорокатих штанах із жовтими латами в «кромці» і на сиджінні. Воскресло в Чудовичах перше чудо галицької культури.

IV

Чи то може стадо степових жеребців чотирилітніх заіржало при зустрічі своїх родительок? Ні, то такий регіт постав у радниці; здавалося, невидима сила скоботала всю «знать» крайового промислу в ноги по підшвах; кожний тримався за черево та давав волю горлу. Гарасим Кишка надув своє потрійне підборіддя у великанський телячий богуж, гримав ногами, мов ковбицями, об підлогу і ревів нелюдським голосом: «гу! гу! гу! ратуйце, душен се... ратуйце, душен се...»¹

Семен Сироїд поклонився світлому зібранню і з опущеними руками став якраз проти самого маршалка, дожидаючи, коли перестануть сміятися. Своєю поставою аж під самі пахи мав подобу секретаря Гарасима Кишки: вся його некультурність, себто довга по кістки рубатка, міхова кацабайка і сіракова подягачка потонули в культурних просторах «видзялових» штанищах славнісенко самодруга родителька, от, от... нині, завтра...

¹ Рятуйте, душуся!

Ще й ті лати жовті в «кросі» і на сидженні... Ой леле!
доле галицька, бодай же тебел!.. бодай же тебел!..

Хотіли пани взяти Семена Сироїда «на бас», задумали натішитися вволю першим чудовицьким гаманом і якось не повелось: голодне черево Сироїда, його крайня нужда, видно не годилися на те.

— Приходжу до вас, — рапортував Семен Сироїд, — моїх щедрих хлібодавців та сумлінних громадських опікунів, заявити, що моїх дев'ять малих радних у хаті з'їли мою пайку капусти, ще миску й горщик вилизали, і я нині весь день дотепер нічим не оскоромився. Повідомляю також, що складаю всі мої достоїнства, а саме: чин запряглого оглядача живого й мертвого скота, чин поштового післанця і поліцейника, чин дзвонаря і грабаря, складаю у ваші пречисті радницькі руки, а сам йду зараз зі своїм швагром до Лібіка в верхи «цапки» ставити. Перший мій і останній гріш дам на благодарственну службу за всемілосердного пана секретаря Гарасима Кишку, що обдарив мене за мої багатолітні труди коло громади своїми сорокати штанами, котрі жертвую тут при всіх своїх красних людях своїй громаді Чудовичам під умовою, щоб чудовичани, коли не будуть мати де на громадським і здохлу курку закопати, занесли тоді цю невидальщину, ті сорокаті штани до «видзялу», як доказ його безпримірної опіки та дбайливості.

Так сказав Семен Сироїд і вмить розперезався, стягнув зі себе культурні штани та кинув ними з досадою Гарасимові Кишці під ноги і залишив посеред німої тиші баришне нефтяно-промислове зібрання. Ще за порогом у сінях сказав радним, що могорич для них, бочки з пивом і горівкою, на возі Пордеса, а для панів вина й інші напитки в кошах на возі Гаврила Пропасниці.

Ненадійна поведінка Сироїда збентежила не на жарт громадських і «видзялових» опікунів, але діло контрактів було вирішене: кільканадцять сот, правдоподібно 1350, моргів ліса і пасовиська громадського відступлено на тридцять літ під копальні нафти за двадцять тисяч крон і 2 проценти бруто, відступлено заграничним баришникам банківим; кільканадцять мільйонів громадського майна дісталось чортовій матері в зуби; а із радних при могоричі навіть ні один не захлинувся.

А могорич був славний-преславний, другого такого

чудовицькі радні ніколи не діждуться: дві доби пили, їли громадські опікуни з родинами до нестями, чоловіки і жінки, старі й молоді справляли поминки по локійнику лісі і його подрузі толоці. Як осудять діти, внуки і правнуки цей пир чудовицьких фрільців, соромний на весь світ, страшно про те й думати.

Багато людей по сусідніх селах горювало і ще нині горює, що чудовицькі опікуни запропастили такі мільйони...

На закінчення годиться зауважити, що з сорокатих штанів «видзялового» секретаря скористалася нанашка, повитуха Гатланка: зробила з них всесвітнього опуда і поставила на високому колі в капусті при самій повітовій дорозі. Чудо над чудами: хто йде, дивиться, подивляє, розуміється, галицьку культуру, не капусту.

БЕЗКІНЕЧНИЙ ШВІНДЕЛЬ¹

Тяжко двигав Борух мішок солі, що її виварив сам під боком жандарів і ревізорів, — з великим страхом і трепетом виварив. Прикро йому прокрадатися манівцями, але ж годі інакше: ніч погідна, повний місяць світить, як удень, ще і його предовжезна пейсата тінь глумиться з нього.

Борух справді відважний і хитрий. Він не боїться ревізорів, бо знає, де вони цієї ночі за ним патрулюють. Він не боїться опришків, бо знає, що вони не так по лісах і дебрах криються, як по великих містах веселяться, гуляють. Не боїться Борух зради мужицької ані напасті начальства громадського, бо то він для них черпав крадькома по ямах сировицю і виварював з неї сіль, щоб передовсім вийт та радники мали чим посолити непідбиту капусту. Перша вийтиха візьме з десять літрів, а за її прикладом і другі розхапають, як манну божу з неба. Та й чому не мають купувати, коли така дешева? Чому не користатись з дурнички? Горнець — півтори шістки! В три рази дешевша від жупної, а видатніша, солоніша!

Але чого він, той Борух, нараз так боязко оглядається на свою тінь, що, згорблена, показує йому то на дере-

¹ Безконечне шахрайство.

вах, то на корчах і пейси його, і мішок з сіллю та ще й пляшку в кишені? Ой, має він, крім ревізорів, ще інших тяжких і хитрих ворогів! Він якраз має тепер проходити попід вікнами Микити Сиренького, що робить в орендаря Сруля; а Сруль на Боруха має злість не віднині. Як Микита побачить його в таку пізню пору на своїм перелазі, побіжить сказати Срулеві. Тоді пропала і сіль, і горілка, і весь пачкарський крам! Та мало ще того: будуть у роботі і пейси і облізла струглювата голова, та ще й до криміналу запхають. Сруль у торговельних справах безпощадний і немилосердний до тих, що йому стають на дорозі.

Йде Борух, підкрадається до Микитиної ліплянки, прислухається. Кури піють, а той чорний дячишин когут тонесеньким голосом виводить над усіх, цілій громаді оповіщує справжню північ. Борух знає того чорного когута, уже не раз хотів його за сіль виміняти, але дячиха не хоче, бо когутик піє на ціле село і завжди в справжню північ.

Сповідшає дячишин когут північ, помагають йому і другі когути, а Борух слухає, числить їх по голосу, аж забув про страх. Прийшов під перелаз Микити Сиренького і відразу присів на мішок; скулився утрое за плотом, задубів. Дивиться він, а Микита викопав за хатою гріб, витягнув із загати щось ніби домовину з трупом, всадив до ями, закопує. Тихенько коло діла заходиться, навіть не застогне, навіть не відсапне.

— Який страшний розбійник той Микита Сиренький, — думає Борух і сидить за плотом, трясеться, мов у лихорадці. — Що він таке загібав? Ні поліцаїв, ні жандарів нема! Кого він зарізав? Нікого іншого, лише подорожнього якогось, бо тільки в нього подорожні переночовують, а більше ні в кого. Видно, що й на селі душогиби ще не перевелися.. А як то він мудренно закопує!.. Землю притоптав, сміттям з-під стріхи притряс і на те місце терня мече, без кінця мече; а все оглядається в ту сторону, до Боруха, і сокири з рук не випускає.

Стрепенувся Борух, побачивши сокиру в руках Микити Сиренького, стало його трусити на тім мішку із сіллю не на жарт. Як тільки помітить душогуб Боруха за плотом, поти й носив дешеvu сіль пачкарську! Раз обухом в голову пальне і готовий.

Запхав Борух носа в пліт, дриголить на тім мішку, пари з себе жахається пустити. А тут якась мара лоскоче в гортанці, дихнути не дає свобідно, хочеться кашляти на смерть... Душиться Борух, душиться. Не видержав, закашляв спочатку носом, а далі ротом...

— Ого! — вимовив Микита Сиренький, наче його що під серцем кольнуло; прискочив з сокирою до плоту, глянув за пліт і визвірився здивований на Боруха.

— Ой вай мір!.. Гвалт! — скричав Борух в одчаї і скрився за мішок.

— Тихо, запливистий Юдо, не кричи! Як дітища мені побудиш у хаті, то покаяння з тобою зроблю, — остерігав Микита. — Що тобі таке сталося? Повідай, але потиху...

— Беріть сіль, беріть горілку, лише життя даруйте!

Борух став приходити до себе. Спочатку давав Микиті і сіль, і горілку контрабандну, а вкінці ціле нічого, коли переконався, що його життя не грозить ніяка небезпека.

— Я собі так тільки жартував! — говорив Борух до Микити. — Я знаю, який ви добрий чоловік, і за те дам вам літру солі задарма.

— Не хочу, — каже Микита. — Корови другої не маю, а в ліплянці ще хочу сидіти. Забирайся з твоєю сіллю і з таким зарібком.

— Я вас не намовляю, лише не говоріть про те Срулеві! Не згадуйте нічого, прошу вас; ви знаєте, який він на мене...

— Я у ваші гендлярські штуки не мішаюся! Але як ти писнеш одним словом про те, що тут бачив, то тям собі!..

— Що я бачив, що?.. Я закашляв під плотом, а ви побігли з хати. Бігме, що я нічого не бачив!

Поклявся Борух, що не скаже нікому про Микитину тайну, а Микита пообіцяв не згадувати перед Срулем про пачкарську сіль і горілку. І так оба розсталися.

Ще довго Микита затирав сліди недавно закопаного гробовища, ще раз поглядив довкола хати; потім пішов аж над потік, бо здавалося йому, що якась ганьба під берегом сопіла. Але не замітив нічого, перехрестився,— видно, таки йому щось причулося.

Ні, йому не причулося: ледве Сиренький прикрив

за собою сінні двері, а з-під берега вилізли обидва нічні сторожі, вічні каліки, глухий Кирило і підсліпуватий Спиридко, і стали обидва потирати руки з радості. Треба знати, що оба служителі громадські кілька місяців не могли знайти такого місця, щоб вигідно поспати вночі. Жандар напосівся на обох, не давав їм дихати на світі: раз застає обох на печі в Кирила, другий раз в загаті Спиридка, і грозив їм, що війт прожене їх зі служби. Вони, правда, великої користі не мали з тої служби, але все-таки йшлося про гонор, тому стали ліпше пильнуватися. Тої ночі чекали знов жандара. Отже, пішли собі аж під потік за хату Микити Сиренького, тут собі полягали і мимовільно стали свідками зустрічі Сиренького з Борухом.

Ішли тепер повагом та нараджувалися — Кирило й Спиридко. До кого йти перше: до війта чи до Боруха? Пачкарська горілка і сіль зневолили їх іти слідом за Борухом. На сіннім порозі наздогнали його, влізли за ним до хати і випили по дві бляшанки якоїсь горечі¹, таки напотемки випили, аж позакашлювалися. Такої пекучої горілки ще в житті своїм не пили; оплатилася турбота. Закуси не було, зате дістали оба сторожі нічні по літрі дешевої солі і прирекли мовчати, як у гробі. Хабар сховали під дзвіницею, а самі пішли до війта похвалитися, як то вони громаду пильнують. Замітили, одначе, що жандар спить на тоці; уже не будили нікого, а полягали собі на соломі під стодолюю і теж хропіли разом з жандарем.

* * *

Зладився Микита Сиренький ще досвіта на роботу. Утікає в світ, хоче лишити свою челядку в бетехах сплячу. Уже все має на собі, і перехрестився на дорогу. Путився до порога, слухає: на дворі гамір, ніби від колядників різдвяних, і в сінях також. До хати стали входити один за другим благовістителі в поважнім настрої: начальник, асесори, «огльондач бидла»¹, ревізори усопших, радники, присяжні, нічні сторожі; на чолі того всього Сруль-орендар з жандарем. Ніхто не сказав «добрий день». Всі гаряче взялися до діла: здіймили з Микити торбу, перетрясли; знайшли в ній камінь до коси, кусень пильника, кусень бритви з коси і щітку про-

¹ Оглядач худоби.

терту для білення хати. Розперезали Микиту; випала черепанька з коротким цибухом і кусень шматини, а в тій шматині було ще трохи тютюну, завиненого папером з «пачки».

Жінка Сиренького схопилася перша з постелі, розпочала в кочержнику свою звичайну ранішню роботу, стала співати сухим кашлем, аж зайшлася.

— Теплої води... Хоч трохи теплої води.. бо згину,— стогнала жінка, але на те попечителі не вважали.

Діти також стали будитися, вилазити з бетегів, гляділи здивовано на громадську старшину і на жандара з багнетом і ланцюгами. Найстарша дівка Сиренького втекла з постелі за комин, соромилася світити наготовою, бо в сорочці руб руба не держався.

Присяжний перший помітив те і показав другим; а «огльондач бидла» штуркнув паличкою — так з ласкою — дівку за комином і сказав байдуже:

— Не встидайся, не встидай!.. Злазь сюди до нас, ти нам також потрібна.

Перетрясли хату, комору, загату, перенишпорили всі кути; не знайшли, крім вищезгаданого Микитиноного інструмента, більше нічого. Ні, неправду кажу: «огльондач бидла» знайшов під запічкою коробку, а в коробці грудку смоли, шило і трохи свинської щетини.

— Признайся! — каже начальник до Микити. — Говори нам всім, що закрпав цієї ночі за хатою?

Микита Сиренький змішався. Він глянув на жінку, на дітей переляканим поглядом. Постановив собі нічого не оповідати, але бренькіт ланцюгів жандарських наказував інакше. Він нахилився до Срулька і щось йому шепнув до уха. Срулько знов нахилився до начальника, став щось шептати. Настала важна хвилина: кожний зацікавився, кожний був переконаний, що діло маєтсья з страшним одчайдушником.

— Ні, то неправда! — сказав вїт серед загальної тиші. — То не може бути! Він бреше.

Сиренький на ті слова зложив з пальців хрест, поцілував і щиро закликався:

— Щоб мене,— каже,— той покарав тяжко, коли вам правди не говорю; я в моїм життю ще ніколи не збрехав.

— Зараз побачимо... Тут мусять пан фірер бачити,— толкував вїт,— треба відкопати.

— Не робіть того, пане начальнику; не губіть мене, панове радні! Я уже не можу по божім світі ходити. Як вам кажу, що те, то те; повірте моїм словам, моїй присязі!

Став Сруль також трохи обстоювати за Сиреньким, за своїм робітником, але більшість перемогла, ухвалили, щоб наочно переконатися. Всі подалися на місце злочину. Відкидали терня, забралосся аж троє з рискалями, копають землю щораз глибше... Добули паку, витягнули з ями, розбили верхні дошки... Правда Микити Сиренького, не збрехав! Є півтора корчики бульби, що Сиренький закопав вночі, щоб діти не знали і не витягали по одній так, як того року, що тільки пустий копець лишився. Думали радники обов'язково щось більше знайти, та не вдалося. Висипали бульбу з паки коло гною та дали дітям нагоду до великої утіхи.

— Бульба, бульба! — скричали малі жеребці Сиренького. Стали хапати, кожне собі то за пазуху, то в подолок, як сарана голодна присіла до того дробу.

Микита Сиренький знать не міг з горя удержатися на ногах, бо присів на купу гною. Не зважав на гурт світлої комісії, лише глядів, мов страдальний Йов, на свою жінку і молив її поглядом, щоб його так не сварила при дітях.

— Ти, бездушнику! — говорила йому з плачем розжалена жінка: — Де в тебе совість?.. І те от при грудях з мене душу смоком тягне... Не ліпше було мене закопати, щоб я уже не мучилася, не гляділа на їх муку!..

Микита втихомирював жінку, що так зле про неї не думав; попечителі слухали, часом притакували.

— Жінко, опам'ятайся! — благав він. — Що ти говориш?.. Не пори, не ріж мене без ножа! Я їм також отець і тобі чоловік... Я для вас закопав... Пригадай собі, скільки днів тої весни відробив Срулеві за корець дробу, скільки ти відробила?..

— Мамуню, мамуню, дивіться!.. Удавився, удавився! — кричали діти, показуючи на найменшого дволітнього громадянина, що вхопив сиру бульбу і нею вдавився.

Жінка взяла дитину на руки, витягнула насилу кусник бульби в малого з рученяти, наставила йому суху грудь, щоб втихомирити. Дітвак очевидно знав, що там

з тій груді не знайде для себе ніякої поживи, та вири-
вався на землю до сирої бульби.

— Тихо, малий крикливий правиборче, тихо! — остере-
гав присяжний. — Не бери бульби, бо тобі в голоднім
черевці багнетом дірочку виверчу і ще в ланцюги закую.

Жандар усміхнувся, запалив папіроску, вийшов пер-
ший з начальником, а за ними посунули поважно рад-
ники, проклинаючи в душі невдалу комісію. Лишився
тільки при Микиті орендар Сруль та дивився, як малі
діти Сиренького тасили бараболю до хати.

Микита сидів все ще на гною, мов неживий, Сруля-
орендаря перед собою не бачив.

— Слушайте, Микито! — заговорив Сруль. — Чому
ви не хотіли панам законтрактувати своєї нивки під
верчення, чому! Я вам добре радив, а ви не хотіли.
Нужда цього року така велика! Бідні мужики, навіть
кметі відрікаються своєї ріллі; спродали б за що-небудь,
щоб тільки хто хотів купувати.

Микита мовчав. Він дивився, як останню бульбу діти
несли до хати; дивився на незакопане гробовище.

— Який ви отець своїм дітям?.. Бульбу закопали,
челядь ваша з голоду гине, — говорив Сруль і положив
свою руку на голову Сиренького.

Діти в тій хвилині закричали весело в хаті; трое
вибігло на двір.

— Татуню, татуню! Васильцьо уже третю бульбу
схрупав....

Микита потряс головою, скинув з неї Срулькову руку
і сказав:

— Знаєш, Срульку, нехай буде уже так, як ти ра-
диш: я законтрактую.

— Але кому? — питає той. — Тепер ваш кусень уже
замалий для контракування. Пани нафтярі знайшли
собі дешевих контрактників; аж просяться, щоб купу-
вали. Вчора приїздив піп з Перегінська до нашого ди-
ректора і розповідав, що в нього громадських ґрунтів,
толки багато для законтрактування.

— Та я тобі, Срульку, продам, а ти уже собі якоеь
порадиш.

— Я також немудрий до такого гешефту. Я на тім
не розуміюся добре; а грошей стільки не маю, щоб са-
мому до верчення братися.

— А що ж би ти дав за мою нивку під чотири корці висіву?

— Чотири корці висіву, то правда... На добрий рік як справите, то зберете те, що посієте; але цього року з неї не маєте нічого. Я вам обіцяю за кожну вежу, що займе стільки місця, як ваше обійстя, п'ятдесят ринських; при підписанні контракту дам вам також п'ятдесятку і вісім процентів доходу з кип'ячки.

Розпочався справжній торг. Сиренький не міг зрозуміти, як той процент виглядає, чи з руками, чи з ногами, чи з полумиском, чи з кватиркою. Сруль же не умів розтолкувати, і зупинилися на тім, що замість восьми процентів приобіцяв Сруль Сиренькому при підписанні контракту круглу сотку, а від кожної вежі п'ятдесятку.

Дивна пригода з закопаною бульбою дала інший оборот життю Сиренького. Ще того самого дня, замість іти на роботу, поїхав Микита з Срульком до нотаря контрактувати свою нивку, свою батьківщину, що нею так дорожив і майже кілька літ не піддавався спокусі, тій грошовій мамоні.

«Сотка кругла зараз, п'ятдесятка пізніше від кожної вежі, на двадцять п'ять літ; а потім все Сиренького Микити: і ґрунт, і всі машини, будинки, коли Сруль за місяць після цього строку всього не забере», так було написано в тім контракті нотаревім і так перечитали Сиренькому при свідках.

Микита згодився радо на ті умови, взявся за перо, значить, підписався і дістав за те круглу сотку.

З такою сумою грошей ще Микита ніколи не носився: треба було щось зробити. Не витратив він грошей на горівку, бо до неї зроду не мав потягу, лише купив кілька корців бульби, купив капусти для челядки, і коровиця, і поросятко відізвилися коло хати, а все з тої сотки. Постарався про одіж для дітей, про вибиванку для відданиці найстаршої; сотка розійшлася не на дурницю. В хаті Сиренького воцарився рай земний; не так зле з контрахтуванням сталося, як Сиренький собі уявляв.

Щоб тільки стали вертіти, то буде знов по п'ятдесятці від кожної вежі, — думав Микита. А як буде десять веж на моїй нивці, то буду мати десять п'ятдесяток. То буде страх много грошей; навіть не знати,

скільки було б то на ринські?.. То, мабуть, сума непечисленна!

Минув рік. На нивці Сиренького не вертіли. Минув другий рік — так само. Ніхто не допитувався, а Срулько також не любив про те згадувати. Видно, що і йому не пощастило тим разом. Сиренькому байдуже: бог дав, якось запомігся тою соткою, видно, взяв її в щасливу годину. І вівсик, що посіяв, зародив, і бульба своя, і робота при хаті кожному ведеться.

«Щоб уже не вертіли, щоб можна Срулькові віддати сотку, то було б найліпше», розважав Сиренький і став з орендарем справді заходити в торг, щоб відступив від контракту, як свої гроші дістане.

* * *

Помирився Борух з своїм клятим ворогом Срульком, справді помирився, бо пообіцяв доставляти орендареві кожного тижня по сотнару дешевої солі і в спілці з ним продавати.

Тішиться Сруль баришем несогіршим, а все думає над тим: чого Борух від нього хоче? Що зневолило його до такого помиріння? Які його задні мислі?

Борух все тихий, боязкий, носить ночами мішки з дешевою сіллю, крадеться, як давніше, манівцями, лише через перелаз Микити Сиренького лізе тепер сміло і із сторожів нічних сміється. Часом стане на нивці Сиренького, знайде в борозні калюжку і бере зверху на палицю ті масні смуги, приглядається до них уважно. Він знає, що ті смуги значать; знає ліпше від Срулька. Двадцять літ черпає сировицю по закопах нафтяних, то має досвід великий.

Зрадився раз Борух з задніми гадками. Став купувати ніби жартом від Срулька право контрактове на нивку Сиренького, дає йому дві сотки і п'ять сотнарів дешевої солі.

— Дай тисячку і вісім процентів чистого доходу, — каже Сруль по довгім торзі.

— Добре! — погодився Борух.

— І не пізніше трьох місяців вертіти...

— Добре!..

Зробили новий контракт в нотаря.

Борух купив право контрактове від Срулька, дав йому тисячу ринських, вісім процентів чистого доходу

і не пізніше трьох місяців мусив вертіти на нивці Сиренького.

Минуло три місяці. В останньому дні вислав Борух на нивку Сиренького кільканадцять робітників з довгими сверешками, каже їм вертіти. Вивертіли хлопці в однім, другім, в третім місці велику діру і сміються, хоч не знають, з чого... Вибіг Срулько, нагнав мужиків, а до Боруха з п'ястуками — лютий страх!.. Обкладає товариша єгипетськими язвами, лає, аж йому піна з рота прискає.

Борух вислухав спокійно лайки, заложив руки за пояс та й каже:

— Ша-а-а, капцан цигайнер Сруль, ша-а-а!..¹ Ти заробив на гоєві за сотку десять ще й мене хочеш надути? То не на селі в корчмі гоє обдурити... Я вже двадцять п'ять літ і вдень і вночі мучуся, а він хоче від мене десять соток украсти по контракту. Пожди, як мені схочеться, тоді буду вертіти.

Погандричилися вони поміж собою, розійшлися в гніві. Минуло три літа. На нивці Сиренького царював спокій; ніхтс не ставив веж, хоч на інших грунтах стояли уже машини і всюди воняло кип'ячкою, всюди по потічках плила ропа, забруднювала воду і труїла в ній всяку животину. Не один мужик шкріб потилицю та бідкався: пощо йому було контрактувати на двадцять п'ять літ? Не ліпше було спродати весь грунт і купити собі за готові гроші посілість в іншому місці? А так запропастився навіки: поставлять одну вежу і через ту вежу з'їдять ціле поле, цілу сіножать, і іди до бога правуватися!

Микита вдоволений, що вівсик та бульбу з своєї нивки збирає: тільки одне його не тішить: уже Сруль не хоче брати сотки, щось крутить, навіть і про проценти ніякі слухати не хоче.

Сруль дійсно уже тепер не думав про Сиренького. Йому не виходив з голови Борух, який його так порядно надув, той злодій окаяний; обіцяв не пізніше трьох місяців вертіти і так ладно йому завертів!

* * *

Купив Борух право контрактове від Срулька, ходив далі, розшибався, але не з дешевою сіллю поміж

¹ Ша-а-а, злидений дурисвіт Сруль, ша-а-а.

мужиків, лише з хитрою головою поміж адвокатів. Він знав, що купиз; він знав добре ціну нивки Микити Сиренького. Коли обдумав діло всесторонньо, коли розвідався по адвокатах, на яких умовах може найліпше спродати своє право законтрактування, пішов тепер до свого колишнього товариша, а нинішнього мільйонера Мошка Уншульда.

Мошко Уншульд варив колись сіль з Борухом, пізніше займав становище капітана «кучинерів» у галицьких каліфорніях, а нині був властителем кількох фабрик, дідичем кільканадцятьох сіл, орендарем пропінанції в трьох повітах, — особа для тисяч голодних ротів після бога на землі перша. У старостві, в суді, у «видзялі» — жемчуг знаменитості; а при виборах всяких — майстер, що називається. Він все умів провести на користь пана старости без багнетів і криків; солевари допомагали йому, а найбільше Борух. Цей умів або, ліпше сказати, винайшов спосіб, як можна красти картки при виборах посла і за те йшов тепер сміло до свого покровителя.

Борух зажадав від Уншульда Мошка за своє право контрактування п'ять тисяч при підписі контракту, шість соток від кожної вежі і двадцять процентів брутто, а канадійське верчення за нафтою має розпочати протягом одного місяця.

— Я вже тепер не верчу, — сказав Мошко Уншульд Борухові. — Мені уряд гірничий заборонив займатися такими ділами. Удайся з тим до директора банку або й до самого князя; вони від тебе куплять.

— Мошку, не дури мене! — каже на те Борух повітовій повазі. — Я знаю, хто тут головою в гешефті. Ти, як схочеш, всім голови поскручуеш; ти добрий капітан і поміж гоями і страшний... Пригадай собі нашу дружбу давню, я тобі також при виборах поміг... Купи, не ошукаєшся.

— Куплю... А що ти хотів би, коли б спілка князя хотіла від тебе пізніше купити ті двадцять процентів?

— Я не продаю!

— Але ж дурний Борух! Що тобі шкодить подати ціну твого процента?

— То нехай буде двадцять тисяч!

— Згода!..

Зробив Борух з Мошком Уншульдом контракт, а властиво Мошко з Борухом від імені спілки банкової. Дістав Борух при підписі контракту п'ять тисяч, і запевнення на пізніше шість соток з кожної вежі і двадцять процентів бруто, або за той процент двадцять тисяч готівкою. До такої ціни піднеслася нивка Микити Сиренького, — нивка на чотири корці висіву.

* * *

Аж тепер зарілося на нивці Микити: стали звозити котли, штаби заліза, машини, рури; кожного дня людей більше прибувало. Сиренький Микита отуманів, здурів, коли замітив, що так в короткім часі цілу його нивку скраями, з'їздили возами, позакладали різним залізом і тимчасовими садибами, кантинами для робітників.

Виставили одну вежу, дістав Микита п'ятдесятку; виставили другу вежу, дістав і другу п'ятдесятку, і на тім закінчилися доходи первісного властителя, бо більше уже не треба було нових веж ставити. Бухнула кип'ячка з одного і з другого шибу, бухнули тисячі, мільйони! Радість велика поміж спільниками нафтярськими. Заплатили підприємцеві Борухові за його двадцять процентів відразу двадцять тисяч готівкою і повіли йому:

— Будь здоров, Боруху! Шкода нам давати двадцять процентів з наших обох шибів; волимо заплатити тобі, як ти собі сам в контракті застеріг. Буде з тебе й того гаразд. Заробив на одній тисячі двадцять п'ять тисяч; шуруй!

Микита Сиренький дістав ще за обі вежі вертничі дві п'ятдесятки, отже, разом з першою соткою дві сотки за свою батьківщину і попрощався з нею навіки. Того року вже не було на чім вівсика посіяти ані бараболі посадити; мусив жити з тої готівки, купувати так само хліб, як другі. Вертачі дорожню зробили неслухану в тій околиці. Для таких Микитів Сиреньких сталося життя неможливим.

Прожив Микита ті дві п'ятдесятки, найнявся на своїй батьківщині за робітника, на батьківщині, що другим давала денно кип'ячки на тисячі. Помпував воду до машини і мав нагоду приглядатися, як пани князі приїжджали любоватись здобутими скарбами.

Помпував Микита Сиренький воду і вдень і вночі, а все поглядав на нивку, чи не поставлять ще одну вежу

та не кинуть за бога ради п'ятдесятку. Але вже не дждався: знайшли його одного дня неживого при помпі; пересилився праведний безгрішний, «ідіже ність болізні ні печалі».

— Єгда мир приобрящем, тогда в гроб веселимся,— співав один з тих, що несли Микиту Сиренького до трупарні, а другі глумилися:

— Запізно... запізно...

Лишив Микита Сиренький жінку і дітей, лишив свою челядку божу голодну, нагу, добрим милосердним людям на послугу. Ходять дітиська оброплені по своїй колишній батьківщині, та хто не хоче, поштуркує їх і прозиває «бидлом». Одна тільки найстарша відданиця Сиренького запопала щастя, бо дісталася до молодого інженера на службу. Але уже в нього довго не буде, уже призначена до Борухового зятя на мамку; чотири ринські дістане на місяць і пива, скільки схоче, щоб багато корму прибувало...

Ось вам безконечний швіндель, а в тім швінделі є ще один швіндель, а в тих двох швінделях є ще один швіндель... А чоловік думає над тим і питає себе: чому дикуні у Бразилії таких Микитів Сиреньких відразу позабивали? Чому не заправили їх до якої шихти, а їх донькам дорідним не веліли своїх кормити? Мабуть, не достає їм галілейської культури з азійською вдачею!

НАСЛІДКИ НЕПОРАДНОСТІ

I

Гринь Лень мав ще курну старосвітську хатину, кунсь садби за задніми дверима, де з року на рік стояв оборіг з надчиненими оборожинами з перегнилим поденням і часами копець на бульбу. Тільки й осталося було йому з цілої батьківщини, котру віроісповідники кошарного насильства забрали під закови, будову шинків і крамниць. П'ять круглих соток за весь ґрунт, краще хоч що-небудь, ніж би мав добровільно задарма віддати, як се трапилося з многими кумами і сватами.

— Та що робити? — мовив часто Лень. — Треба господа небесного і за се хвалити!.. З євреями не такі великі пани не можуть по-своєму зробити, не то я бід-

ний сліпий... Спутують чоловіка, затуманять, не знаєш вкінці, як викрутитися, подаєш руку до згоди... Як ще застрашать тим судом, адвокатом, так зараз пристаєш на що-небудь. Добре що хоч свій курник ще лишився, то, господь добрий, не загину...

Побачив Гринь Лень, що на його пустарику мінярі «шматок-латок» багатіють, тисячі горнуть за віск, за нафту, купують камениці у Відні, Берліні, Лондоні... Став з жінкою радитись, чи не можна би ї собі якомсь придбати який грошик для дрібних діточок-нелітків, щоб колись не валялися попід чужими плотами.

— Як думаєш, жінко, чи можна би ї нам щастя спробувати за задніми дверима? Я гадаю копати...

— Щоб тільки нехристи і нас не хотіли погребати в тій ямі...

— Іди, нерозважна!.. Добре то кажуть: у баби довгий волос... На своїм подвір'ї, в своїй хаті я пан!.. Боюсь одного хіба господа...

Витягнув Лень з перескринька податкову книжку, а з неї тих п'ять паперових соточок. Став собі шукати щастя в святій землиці, став копати яму за задніми дверима таки зараз під порогом. Копає тиждень один, другий, не жалує рудникам їсти, пити, носить від різників гов'ядину по кілька разів денно, по різних шинках здобуває оковиту, навіть мало розпускає водою, щоб тільки робітникам догодити. Ямарі, видно, були з Леня дуже вдоволені: гойки, співи і під землею і наверху, на цілім обійстю... Прохожим здавалося, що Леньова хижина перемінилася в головну пропінацію, — таким броварищем прошибало в повітрі. Хто перший раз прибув до Каліфорнії та заблудив між окопами і кошарами у в'язкій грязюці, завжди прямував до головної вулиці біля «Леньової ями».

— Люди добрі, рятуйте! — молить прохожих якийсь сторонський. Заблудився, вже півдня між тими садибами болото мішу.

— І відки ж ви? — питають цікаві.

— Аж від Комарного, коли знаєте... Прийшов на роботу, заблудив. Покажіть, куди на гостинець!

— Чуєте той гойкіт?

— Ба, та чому не чую? Я вже там раз недалеко був.

— Ідть же ще раз на те весілля... То Леньова яма, вона коло самого гостинця...

Та й дійсно коло Леньової ями діялося щось таке, наче десятеро наших мужицьких весіль зійшлося до одного орендаря з пернатими дарами.

Викопав Гринь Лень яму, порядну яму. Підохочені рудники робили, копали, тягнули леп як тому, що не жалував ні їжі, ні пиття, смарував живіт і горло. Отже, була яма глибока, була й заморока, можна було й громаду людей подушити, але більше нічого... А тут п'ять соток розкотилося, і сліду по них не видно!

— Чому дальше не копаєте, Леню? — питає Дувидко Цукор.

— Нема грошей! — відповідає Лень сумний. — Волів чоловік утопитися, ніж мав починати таку роботу!

— Дайте вексель мені на сотку, я вам дам п'ятдесятку, копайте дальше!

Думав Лень, думав, вкінці позичив п'ятдесятку, дав вексель на сотку... Закопав і сю позикку в землю.

— Нема нічого в ямі? — знов питає Цукор.

— Нема, — відповідає Лень.

— То вже й не буде!.. Знаєш, Леню, пусти мене за процент до своєї хати, а сам іди до мого брата на «Новий світ» до роботи... Там дістанеш усе задурно.

— А де я би вступався з своєї хати!

— Мусиш!

— Як-то? Хто мене змусить?

— Побачиш, хто! Тої ночі засиплють тебе з хатою, з ямою... Маєш віз і перевіз; вступишся добровільно, добре, а ні, гроші віддай!

Впустив Лень Дувидка до своєї хати, а сам разом з родиною пропав на «Новім світі», як в бездоннім озері. Йому соромно було показуватися перед своїми в такому невідраднім положенню.

І там з Леньової хижі сталася філія «Єрусалимського сонмища книжників і фарисеїв», славне товариство «Гавр Гранд» мало тут свою богомільню, радилось про різні нечисті справи. Тут проводирі розбишацьких клік під проводом Дувидка Цукора розпайовували між себе придбані добичі, укладали плани нових нічних нападів.

Дувидко Цукор і його брат Борух були славними перевідниками, конокрадами, але такими шмигкими, що не раз з рук власті виковзнулися так, як меншок у незручного рибака. Тут мали вони у своїх великий успіх, особливо Дувидко, котрий був не тільки злодієм, але й

душогубом. Наші жахалися його, навіть дооколичні матадори подавали йому руку до згоди.

Два рази приходив Лень під свою хатину і оба рази вертався з тяжким серцем з-під вікон. Загиджена, запущена зовні, а всередині аж кишіло від старих і молодих розбишаків, що прибули сюди навіть з острова Цейлона, з різних кінців світа, добре поживитися.

Приносить раз Лень Дувидкові частину боргу і повідає:

— Дувидку! маєш дві десятки, а буду винен ще двадцять без сімох... Вже разом і за цей комин, що ти поставив, а ти вступишся з моєї хати. В мене так серце болить, коли подумаю, що мої діти великоднювали у твого брата в коморі, а тепер валяються з жінкою по касирських «подрах», а тут з мого дому ціле посміхвище...

— Давай гроші, давай! За колибу не страхайся! Ніхто її не вкусить... Дивись на двері!.. Хрестів з тіста ніхто не рухав, не повискребував... Можеш бути спокійний. Віддаси усі гроші, то й завтра вселяйся... Я не брону!

Сховав Дувидко Цукор гроші в кишеню, вдарив Леня з жарту два рази п'ястуком в голову, аж йому кучму засунув на бороду, сказав, що Лень колись стане ще повітовим маршалком, і пішов до свого «гешефту».

Так сидів Цукор в Леньовій хижині більше ніж цілий рік, немов у своїй вже власній, і уже геть перестроїв її по-шабасовому. І гак прибив до стелі на многораменний свічник, і свої «заповіді» повдовблював у всі одвірки, і гноїв повно перед порогом, і духом цибулі з кожної онучі пахне... В п'тьмі пізнаєш, що тут мешкає лояльний і примірний горожанин кошарної вдачі. Та хоч Дувидко устроїв Леньову хату так по-божественому, сам в дійсності не був побожний. Вдень спав смачним сном праведника, а вночі воював з невірними гоями, робив засідки на тих, що мали почути могучу силу його руки або спочити в яким бездомнім шибі, звільнитися від всякої «суети житейської»...

Вертав раз Дувидко Цукор перед ранком з нічної «роботи» — глядить, а Леньова хата вся аж по лутки купається в рідкім воску «кіндибалі»!¹ Цукриха з ба-

¹ Рід воску земного.

хорами вайкотить, не має куди вийти з хати. Що за диво? Звідки взялося стільки воску? Оглянув Дувидко все докладно і переконався, що се яма, в котру Гринь Лень вложив увесь свій капітал, видала в одній хвилині тисячі, «надуло» її повно воску, що й ціле подвір'я воском залило... Благодать, несподівана благодать!.. Цукор тільки язиком поцямак, так йому на душі зробилося приємно, «наче в бога». Мільйони були вже у нього в кишені... Йшлося тільки про переведення деяких формальностей, тобто, щоб Гринь Лень не протверезився, не сказав, що се його яма і його хата, не закричав: «Господи! Рятуй хоч ти беззахисних, хорони від навіта, хитрості і обиди».

Через кілька днів після того, як «надуло» в Леньовій ямі, Дувидко Цукор засіяв ясною зорею на видокрузі галицької Каліфорнії, став дожиттєвим членом «Ізраїльського союзу» і пожертвував на піддержання історичної слави «ізбранного народу» цілих п'ять соток, — майже стільки, скільки взяв Лень за свою батьківщину! На залізничний двірць вже не йшов з своїми голими побратимами, лише їхав повозом, все в товаристві якогось місцевого матадора.

А що ж Лень Гринь?.. Сидів у Цукрового брата на «Новім світі» та розказував своїм братам-ямарам нужду та клопотоньки тисячні.

— Чоловіче, навіть не признавайся до своєї хати і до ями, бо смерті пожиєш! — радила «груба» Єнта. — Я хоч єврейка, а раджу тобі по-доброму брати, що дають, загодитися...

— Ні, я свого не дарую! — говорив Лень. — Я йому все віддав: і п'ятдесят ринських боргу, і п'ятдесят провізії, ще винен був тільки двадцять без сімох за той бовдур, що в хаті поставив, але то він зробив був собі, для своєї вигоди. Піду до самого губернатора, піду до цісаря, буду кричати до неба, що мої діти загинуть з голоду... Він моєю працею збагатився, тисячі горне...

— Піди тільки до Фокта або до Щербатого Мацька, — радили рудники, — ті як напишуть, то зараз приїде комісія, хоч би і з самого Відня.

І розбіглися ямарі по сусідніх шинках та кошарах шукати адвокатів, що написали б супліку для Гриня Леня, спровадили б комісію на його яму.

Між каліфорнійським образованим гуртом відзначалися деякі тим, що ніколи не вилляли за обшивку¹ і ніколи не скаржились, що болить живіт. Особливо пан Хоростіль уходив тут за короля пияків; найсильніший спіритус мандрував до його шлунка, як невкусна олива, ніколи навіть не заскоботав діржавку. Про нього дійсно можна було сказати, що він тільки раз у своїм житті упився, а після все тільки раз у раз доливав. Старозаконні практики і нафтярські підприємці покористувалися цією незвичайною прикметою ученого голя, зробили його своїм гірничим інспектором і постарались про затвердження, де було треба.

Хоростіль дав гірничому зарядові фірму своїм протекційним іменем, а гірниче діло, — за звичаєм, освяченим різними пройдисвітами, вели на свою руку Льольо Пухкий і Базьо Надутий. Ті два преславні свого часу референти називались тут, для більшого респекту, «паннами надкомісарами гірничими», — ямарі ж прозивали їх єврейськими хом'яками.

При всяких нещасних пригодах смерті чи каліцтва внаслідок вибухів підземних газів, удушення в замороці і всякої недбалості — Пухкий і Надутий грали головну роль: вони лазили до ям, списували зізнання: звідки властитель черпає своє майно, — а се багато важило на користь обжалуваного за підземне розбишацтво.

Такі зізнання приносили «хом'якам» до їх місячної хорошої платні значні «шпортлі»², — не раз за день і кілька сот ринських, а в додатку щедрю вечерю з шампаном... Нечиста совість веліла властителєві оплачувати за те, щоб справу разом убити, затахлювати... правду погребти навіки...

Льольо Пухкий і Базьо Надутий кінчили саме одне таке справоздання з своєї гірничої діловитості, як приступив до них газда їх орендар, одноокий Хуна, і став мигами вказувати на суміжну кімнату, де пан Хоростіль хропив завзято при своїм бюрі.

— Спить... Можеш говорити... Що приносиш нового?

— Пан Дувидко Цукор велів вам обом надкомісарам

¹ Любили випити.

² Куші, додатки.

і вельможним панам красно вдарити поклони в доказ глибокого поважання!

При тих словах одноокий Хуна поклав перед обома «хом'яками» дві пачки банкнотів п'ятдесятками. Пачки за хвилину пропали в кишенях.

— Чого ж пан Цукор хоче? — спитали пани надкомісари.

— Панове вже знаєте, про що річ іде... Мені здається, що тут неполагоджена справа з тим пияком Леньом...

— Та ж то власне ми не знаємо, до котрої ями ним утелило. Дуже легко міг вилізити... З такими людьми маємо багато клопотів...

— З тим не буде ніякого! Вчора вечером писав якісь супліки до Відня у «грубої», пізно вночі ходив ще під Дебру за писарем Головацьким і десь пропав, як камінь у воду...

— Треба других панів запросити... Скажи там Цукрові, щоб на завтра доставив добірних вин, а для нашого «старого» огнистої «шнапулі»¹.

— Хто чого зажадає, в моїй пивниці знайдеться!

Одноокий Хуна вийшов, а Пухкий і Надутий кінчили з великим успіхом щоденне своє діло. Посліднім рефератом було запрошення, написане гарним письмом, до всіх місцевих директорів і наддиректорів, щоб були ласкаві прибути на завтрашній пир до одноокого Хуни «під Молотом». Покінчивши працю, оба товариші направилися до свого принципала з бутлею араку, стали тормосити засланого, просити, щоб підписав важні протоколи, котрі зараз мали йти на пошту.

Хоростіль, почувши запах сильного рому, підніс лису голову з бюрка, отворив насилу червоні очі й аж усміхнувся любо, коли побачив чималу пляшку алкоголю.

— Що нового? Чого товчетесь? — питає принципал, утираючи краплистий піт з замащеної атраментом лисини.

— Завтра великий бал!.. Дувидко Цукор справляє бібу²...

— То добре... добре... Прецінь, прецінь раз! А про гірку не забудете!.. Одноокий знає вже, як то має бути...

— Цілу паку пляшок привіз із залізниці...

¹ Горілки.

² Пир, пиятика.

І знов приємний усміх засіяв на синявім обличчі нетверезого принципала. Він протягнув мимохіть руку до пляшки, але Пухкий перепросив його чемно, підсунув цілий жмут до підпису.

— Що ж то знов за ганьба?

— Протоколи... Хлоп якийсь ліз на гору, та прірвали його...

— Мурги собачі! Скотина, справжня скотина!.. Чоловік не має ніколи просто вільної години!..

Взяв Хоростіль перо гігієнічне, почала рука скакати по папері, як лялька пружинова, стала чертати ієрогліфи з порядними плямами... Нічого не допомогла друга рука, що стримувала судорожні підскоки своєї посестри. З тяжким трудом підписався кілька разів, зітхнув, немов бог вість після якого важкого труду, кинув прокляте перо під бюро, сягнув по возлюблену пляшку...

— Чоловік дурно запропастив свої сили у тій проклятій Содомі! — жалувався пан інспектор своїм підвладним, потягаючи щохвилини отруту не абиякими ковтками.

— Може б до пера доробити таку ручку, як ця пляшка? — відізався дотепний Льольо, усміхаючись незаметно до товариша.

— Може би було й не зле, — замуркотів принципал. — Ах! така ручка, така ручка!.. А до того наповнена гіркою... Можна би день і ніч писати, рука би не задрижала!.. А так дійсне землетрясіння, наче в Везувії!.. Отут десь в середнім суставі ліктя, скоро тільки візьмуть за перо, починає штрогати, а рука диль-диль-диль... Починає гуляти, мов перед оркестром військовим...

Хоростіль потягав свого возлюбленого нектару щораз то з більшою спрагою, щораз більшими ковтками, говорив і говорив про гігієнічний держак до пера, про його користь для прострічених людей, аж вкінці похилився на бюро і захропів по-давньому, з тою тільки різницею, що тепер держав у руках пляшку і кріпко тиснув до лисої голови.

При горівці охрестили,
В оковитій вся кров, жили...
Хворостілю! лиса п'яна...
Спи при фляшці, спи до рана! —

заїмпровізував дотепний Базьо Надутий, укладаючи вже наперед план, як на завтрашнім пирі розвеселити знаменитих гостей, а найпаче маршалка повітового з нотарем у компанії.

Оба товариші подалися назад до своєї кімнати, розіслали своїх поліцаїв з запросинами до приятелів, а самі прибралися по-святочному в мундири гірничі, наче які совітники власті гірничої, і поїхали в Дувидковім повозі запросити пана маршалка.

— Як думаєш? Удасться завтрашня вечірка? — питав Пухкий товариша, вертаючись вечором з сусіднього містечка.

— Живемо, брате, як турки в сьомім небі! — крикнув Базьо Надутий. — Все мусить покотом лежати!..

— Але мене турбує Дувидко, щоб його погойдали...

— Десять разів гойдатимуть... «Многая літа» заревуть... Одноокому з дива друге вилізе!

— Страхаюся фіаска, якщо нотар других з собою не приведе...

— Аби лише тільки гризоти та журби! Ручусь тобі, що справа Дувидкова вже цілком поладжена...

Тим товариші закінчили свою цілоденну діяльність і пішли спочивати.

III

«Під Молотом» у одноокого гуло життя, веселе життя. Пухкий з Надутим не розчарували своїх гостей. Вони зробили їм таку несподіванку, про яку керманичам галицької Каліфорнії ніколи навіть не снилось. Взяли на се величне торжество оркестр переїзжої трупи циркової і запросили весь цирковий гурт красного полу. Дувидко заплатив директорові трупи за п'ять виступів відразу; він знав, що се окупиться йому з грубою лихвою...

Оркестр вигравав на всілякі лади, підсилював бундючність зібраних панів, що сиділи при столах спільно з акробатками і змітали з мисок, немов бідний мужик після строгого посту. Сам пан маршалок побіч циркової директорки розпливався з надмірної радості разом з кандидатом на совітника.

Один тільки новоспечений горожанин Дувидко Цукор задержувався від всякого восторга, кланявся, припро-

шував, навіть дримаючому в куті Хоростілеві доливав гіркої, пригощував.

Вино полилося струями. Дійсно, треба було дуже вправного горла і великої спраги, щоб чарку за чаркою сушити до дна і навіть не захлиснулися... Пухкий і Надутий навперегін викрикували неперебірчиві слова, а все піднесли за чись таке дорогоцінне здоров'я, що конечно належало випити до самого денця.

За вельможами стала хороший примір наслідувати служба. На двір викочено бочку, і візники та фурмани пили за здоров'я Дувидка, одноокого Хуни і навіть своїх шкап, п'яні возили п'яних поліцаїв по темних вулицях, думаючи, що відвозять своїх панів додому...

Все йшло за бажанням панів аранжерів. Пана Дувидка Цукора піднесено кількакратно у повітря. Одні ревіли «многая літа», акробатки допомагали по-своєму «нох-а літер», думаючи, що се такий звичай в Bågenland-i, щоб за кожним поздоровленням кричати «нох-а літер»...

Перша дія комедії скінчилася. В головах зашуміло, кров прискішеною шкорою захвилювала в жилах, урядничий ранг, поважний настрій улетіли з душною атмосфери, наче водень у вищу область... Всі загалом кидалися в обійми, цілувалися сердечно, співали за оркестром, не могли навеличатись показністю і щедротою Дувидкової «біби»... По суміжних кімнатах інспекційного уряду акробатки щебетали, танцювали по-майстерськи чардаша, кусилимнили своїх «обожателів» різними способами. Вони також інстинктивно почули Леньову «матку» воскову і старалися витягнути з неї для себе якнайкорисніший бенефіс...

Директорка цирку і одна її товаришка не залишали головного залу, проворністю і силою білого грішного тіла хизувались перед аранжерами цього величного пйру — перед Пухким і Надутим. Обидві силачки проявляли чудеса. Вони на погляд обох панів «надкомісарів» були жемчугами у вінчику циркової краси. Ніби з великої утоми вийшли обидві надвір прохолодитись. Пухкий і Надутий, забувши про всіх матадорів, вилетіли й собі за прелестницями і стали потемки за ними гонитись.

— Зловіть нас, коли хочете мати ласку! — кликала здалека дзвінким голосом сама директорша.

— Ловіть нас! — повторила її товаришка, і обі почали утікати вузькими темними вулицями.

І розпочалася завзята погоня погідної зоряної ночі. Оба товариші летіли за приманливим голосом наосліп, вітром несло їх наперед. Сміх, регіт, який доходив їм до ушей, оголомшив їх зовсім, вони не знали, в якім біжать напрямі і що роблять.

Між низькими домиками в темній бічній вулиці блимало з одного віконця слабе світло. Тут показалися ще раз дві білі постаті і щезли в розваленій робітничій хатині.

Пухкий з Надутим влетіли за ними з великим розгоном до хати, стали на порозі і в млі ока витверезилися. Якась неприємна струя електрична прошибла їх до кості... На лаві лежав наряджений у мокре кип'ячкове плаття з розчерепленою головою Гринь Лень, а йому в головах читав дрижачим голосом далекий свояк з псалтиря «вічну пам'ять»...

Спитає може хто: а діти? Сиділо щось четверо тих круглих сиріток-недолітків на мокрім берлозі... Чекали, чей батько збудиться і піде принести їм хліба з трачінням...

ЗДРЯЧІ

I

Ранок літній, красний. Сонце не викотилося ще цілим кругом на сході, народ вештається всюди, куди не глянеш оком, а все йде наперед, не питає: збіжжя не збіжжя, трава не трава, робить усюди стежки-дороги цариною людською, нищить передчасно діло запопадливого хлібороба. Не для плугатаря тут місце, не для женців і косарів, — тут промисел і рудництво воскресли самі від себе, тут нафта і віск земний криються в лоні землиці.

Від ранньої зорі горлає Паранька Гулиха на своїм полі, продає із своїх ям кип'ячку спільникам Лейби Скойлера, рахує киблі та ліку їм не знає; все, що покупці один кибель витягнуть з ями і виллють до бочки, то Гулиха камінчик з-під ніг та й у кишеню.

— Вже сімдесят киблів у бочці,— каже Паранька,— платіть!

— Що говорите, пані Гулихо? Що? — відзиваються на се покупці, — навіть двадцяти ще нема! Ану порахуйте ті камінчики, що ви кидали в кишеню!

— Переконаю вас, — каже жінка і стала мацати при димці за кишенею. Шукає, шукає — нема кишені з камінчиками, тільки діра в тім місці осталася. Стратився рахунок, а покупці шваргочуть, сміються.

— Злодії! — закричала щосили Гулиха, — ви мені димку порізали, кишеню відтяли з камінцями! Ви мене загірдали! гвалт! гвалт! гвалт! Люди, рятуйте! Розбійники мене напали!

На цей крик почали збігатись нехрещені зі всіх сторін, куди хто бачив, туди й біг дивитися на поругання, на чудо.

Лише нічні робітники Лейби Скойлера під проводом Ілька Вутаваця та Івана Дрімби незважали на цю комедію, навіть не дивилися в той бік, де колишня перша кметиха воювала з покупцями. Вони знали ще з ночі, що таке буде: кучиніри постановили бабу обдурити і забрати в неї кип'ячку задурно.

Пустилися Вутавець і Дрімба з своєю ватагою через попівську пшеницю, далі помарширували військовим кроком Сисаковою конюшиною, аж вийшли коло Щурикової хати.

Вони були перші ямарі свого часу, виконували у Скойлера службу гірничого інженера, штигаря, рудника, дозорця, а Скойлер за се не жалував їм ні горівки, ні тютюну, ні теплої страви, ще й часом давав їм по кілька ринських завдатку.

II

Поставали Дрімба, Вутавець і товариші, дивляться, слухають, як Петро Щурик водиться за барки з шевцем Дмитром Мацюрою. Щурик хоче порубати прибиту на вербі дошку, на котрій намальовано кип'ячкою чобіт, а швець Мацюра просить і держить Щурика, не дає.

— В мене не корчма! — кричить Щурик. — Такого посмішища з мого обійстя і з моєї верби не дам робити! Недосить, що я пустив вас у комірство, та й того маю досить! Я ще господар собі на своїм!

— Пане Петре, не гнівайтесь!

— Я не пан! Я господар! Говори собі «пане» до таких, як ти сам, а мене не ганьби!

Сваряться господар з комірником, ямарі слухають, сміються, аж раптом з кропиви під плотом підняв кострубату голову голодранець, захрипів ведмежим голосом:

— Голото до роботи! Махай один з другим, куди пустився, не кричи і дай порядним людям спати!

— Диви, диви! От де наш адвокат отворив свою канцелярію! — каже Ілько Вутавець.

Супірники і свідки стали глядіти на чоловіка, укритого в кропиви, і пізнали в нім свого правника-писаря.

— Що ви там, пане Запливистий, медикуете? — спитав Іван Дрімба, знаний в ущипливості. — Не ліпше було пожитися в пшениці Терлецької, та жінка мала би менше гризоти з горобцями... На Гамана будуть багрії битися над вашою ліберією... Ходіть ближче. Коцюба за вами питає, хоче написати додому, аби йому жінка прислала товсті холоші...

— А сніданок буде? — спитав лихолата.

— Дивіться! В кропиву вам не понесе! Шурикові ось прочитаєте, який йому декрет чи інтерцизу написав Мацюра маззю на дошці.

Звівся Філько Запливистий, як дуга, одною рукою придержує поли, другою насунув набакир циліндр, приступив до верби і прочитав на дошці таку оповістку:

«За півтретя ринського роблю пару чобіт пасових, Дмитро Мацюра, швець із-за Чесного святого хреста з Дрогобича».

Останні троє слів «Чесного святого хреста» казав собі Шурик Запливистому тричі прочитати, потім зм'як, як розігрітий віск, спустив сокиру, вже не напивався до верби таблицю рубати, взяв Мацюру за рукав, і пішли оба до сусіднього шинку на перепросини. Хлопи дивувались з вивіски, міряли намальований чобіт палицями, один силувався навіть прочитати написане під чоботом на дошці, але якось не йшло.

— Диви, диви на старого бештифранта! — говорив Ілько Вутавець, позираючи на свої босі, побиті і з виразками ноги, — аж де занесло його з Дрогобича! Вже шевці також беруться на способи! Ліпше прибив би до верби копито, на котре робить вйтові Миколі чоботи на зиму, то кожний знав би, про що ходить...

— То, то, то! — притакнуло аж кількох разом. —

Чоботи на копито в'їта Миколи, то але! Віхоть, скру-
тіль і дві онучі з ногою, як ковбиця, влізуться.

— Сховайтесь з в'їтом Миколюю! — каже Дрімба і підняв ногу з ходаком, задертим догори, як копаниця. — В цім ходаку помішу зараз в'їтівський чобіт з хлявою!

— Ти бачив в'їтову ногу? — глумливо спитав Вугавець. — Твій ходак у його чоботі може бігати, як щур у Скойлеровій штольні...

— Ти велебний інженер до в'їтової ноги! Най тебе вчує Скойлер, що такою правдою дихаєш, дасть він тобі!.. Пропала «фасолька колочена, хліб паровий і горівка-оковитка»...

— Що правда, то не гріх: я з в'їська ще знаю, що за клопіт мали при регіменті з його ногами; шевці му-
сили осібно робити на нього взуття.

Виніс Дмитро Мацюра величезне копито, прибив під вивіскою, а Запливистий намочив у кип'ячку палець і написав:

«Пара таких пасових тільки за три ринські. Мацюра Дмитро, знайомий швець з Дрогобича із-за Чесного святого хреста».

Се ямарам незвичайно подобалося, всі радо гляділи на таке чудо.

— А що? — питав гордо Вугавець товариша. — Мір'яй свій ходак, мір'яй!.. Бачив ти де таку ногу?

— Ще більшу від того копита бачив! — відповів Дрімба.

— Де?

— А в Дрогобичі на костелі, того велетня нога...

— Не більша від нього.

— Однаково рівні, — розсудив Запливистий, і на тім закінчилася перша реклама шевця Мацюри.

Ямарі забралися з Запливистим до склепу Федорка полагодити при келішку свої справи листові і процесові.

III

Переселився Дмитро Мацюра за порадою свого кума в'їта Миколи з Дрогобича до нас, помістився в хаті Щурика на другій стороні, та тільки всієї гарканини мав зі своїм господарем, що за цю вивіску на вербі. Не

жалкує, що перенісся; пощастило шевцеві на новій оселі, — пшениця сиплеться: йдуть люди, як до знахаря-ворожбита, годі роботі дати раду. Грішми люди Каліфорнії розмітують, платять не по три, але й по вісім, десять ринських за пару чобіт, зроблених на копито вийта Миколи.

До двох літ став Мацюра дійсним цеховим паном майстром, як у Дрогобичі Лобос. Кожне до нього горнеться з роботою: пан чи Іван, чи єврей — замовляє у нього чоботи для себе і для своїх робітників, та хто в нього не челядником, той не має на що й шила з калитки виймати, хіба запрятався б на «Новім світі» до якої єврейської кошари і робив задурно.

Поганяє Мацюра челядників при верстаті, накрикує, а сам дещо з легшого поклепле — і йде вечором до склепу Федорка послухати дечого і випити дурнички.

Правду сказавши, Дмитро Мацюра, то практична голова: прийде до склепу, сяде в кутику тихо і на все уважає: своєї не купить, чужої вип'є, скільки влізе, і все при тім щось зискає. Дійшло до того, що Дмитро вже руками до шкіри і смоли не дотикається, лише головою «штудерує». У Федорка цілими вечорами придивляється, як пани директори, інспектори, комісари і бог вість які матадори забавляються так щось, як урльопники перед покликом до війни, — п'ють та й п'ють без тямки, мечуть грішми, як половою, програють у карти, а вкінці шпурляють пляшками, склянками один другому в голову... Як же Мацюра побачить, що котрий із вельможних не бачить, куди двері отворити або хоч впаде на поштарський гній, — так він, як цеховий майстер, скочить до своїх челядників, схопить недужого з обірника на ноші, немов лихі грішну душу, і далі з ним до своєї майстерні! На другий день будиться пан, пізнає, у кого він у гостях, спльовує на копита, кляне в душі, але все-таки дасть сотку завдатку на чоботи для робітників... Часом буває, що вельможні пани-горожани обливають нову «матку» нафтову або воскову, заводять танці з дівками доти, поки одному-другому не зашумить поїздом з двома машинами і крісла, лавки, столи не стануть разом зі склом літати попід стелю. Тоді-то з'являється, як на заклик, Мацюра з челядниками, беруть що статочнішого на воздухи, кладуть у Мушинського різниче корито точнісінько, як вепра, і двигают «недужого» чим

скорше аж до його дому. Хоч недужий часом на хвилинку прийде до пам'яті в кориті і мацне рукою котрого з носильників у делікатне місце, та цього ніхто не знає, хіба самі свої... Добродійка мужа платить челядникам в міру свого достоїнства і фінансових обставин, а пан майстер діставав кількадесят ринських завдатку на чоботи для робітників. Таку ніч прозвали Мацюрині челядники «ловами на одинаків».

Всякі угоди, закладини фабрик, вечірки на добродійні цілі, бали приносили Мацюрі значний дохід готівкою тижнево, а всі шила і шевські руки стояли під його строгим контролем, ніхто без його дозволу не смів нікому прищипки дати.

Живе Мацюра Дмитро, гроші збирає, ставить дома в Дрогобичі, ще й готівку іншим зичить на векселі і лихвою бавиться. Розбагатів добре, перенісся на Поштову вулицю побіч Федоркового «касіна», аж росте вгору, такі обривки кожного вечора.

IV

Прибувають щораз нові гості до Федорка, все йде всуміш: пани, ремісники, ямарі.

Сидять цехові браття вечором при склянці пива, ждуть на товариша Мацюру.

При інших столах аж загусло від панів, а поміж ними секретар повітовий розійшовся про наукову тему, про значення пари й електрики.

— Розум людський, панове, розум удосконалює усе! — мовить секретар. — Я нині рано лежу в ліжку і кажу телеграфувати о восьмій годині з Дрогобича, аби на десяту в Стрию приготували для мене волову печеню. Де ж я заїду кіньми на час? А парою, машиною за годину я на місці і нюхаю носом, як бухтить запах соковитої печені.

— Сьогодні Мацюра зіпріє з челядниками, — каже коминяр Ковальчук до своїх двох товаришів. — Той пан секретар як зачне так викладати про парову машину своїм при шампані, то, певно, не зайдуть усі і на поштарський гній.

— Сьогодні Мацюра дістане дулю з маком, — відзивається слюсар Грубич. — Де повітовий секретар на-

чиняє своїх воловою печенню і шампанським вином, там у кориті Мушинського нікого не понесуть: він сам усіх позавозить під ранок додому...

— Але, але панове! — заговорив півголосом Ковальчук. — Граф Шмулько Бльох їхав колись з Трускавця і перегонив своїми кінними Рихліцького з Броніці. Чотири рази ратушу довкола об'їхав і в саму глуху північ насипом залізничним чотири милі їхав по шинах додому!..

— То вже не раз таке бувало! Вчора програв чотири тисячі «під Дубом»...

— А Гуляй коло «Святої трійці» в Дрогобичі в понеділок усі ковбаси закупив від «баксалірок» та розкидував по дорозі аж до самого дому...

— Але війт Микола вже село хоче купити...

— Не може бути!

— Не «не може бути», але так уже й є справді.

— Панове, берімся до діла! Купуймо закіп і пробуймо щастя!

— Пробуймо щастя! — повторили товариші і випили душком свої гальби за щасливий успіх діла.

— От прийшов і наш проводир Мацюра! — звістив утішно муляр Диманський, — його зробимо головою нашої спілки!

Почалася нарада. Розважали туди й сюди; після довгого роздумування ухвалили закупити кілька дучок і копати за нафтою. Мацюра став головним підприємцем.

V

Купив Дмитро Мацюра під вісім закорпів на Мочарах від Микити Рила, заплатив понад чотири сотки, — контракт писав Запливистий, самої інтабуляції в уряді податковим заплатив щось кількадесять ринських.

Став копати. Спільники дають, що треба, кожний свою частину. Спочатку йшло весело, тішили один другого, туманили себе, а далі почали сумніватись в своєму щасті.

— В недобрім місці копаємо, Дмитре, — говорили спільники Мацюрі, — треба було купувати на «Новім світі», а тут шкода й заходу...

Ба й євреї стали кивати головами: шо котрий прийде,

глипне до ями, питає, кільки сажнів, стисне раменами і йде далше.

Закопав Мацюра свою і спільників готівку, каже їм:

— Ходім до банку зичити... Пан начальник рустикальшого банку знає мене дуже добре.

— А твої доми ще ліпше, — відповідає слюсар Грубич. — Ні, не будемо зичити. Ліпше спродаймо євреям за щось... Або, як хочеш, то ми тобі відступаємо і даруємо все. Добудеш нафту, щастя твоє... Може й нам колись від нехочу щось кинеш.

— Нехай буде й так... Зречіться на письмі, я візьму на свою руку.

Зреклися. Мацюра Дмитро став властителем кількох шибів, покинув шевство, затагнув позичку, копає. Та якось небавом не стало грошей, затагнув і другий раз довг у банку, добрався в двох ямах щось до сорок чотирьох, у інших двох до тридцять сімох сажнів, не видно нічого: ні воску, ні нафти, тільки заморока б'є та й б'є... Швець не тратить надії... З останнього тягнеться, день і ніч коло робітників пильнує, ходить.

Лейба Скойлер також заглядає кожного дня, нюхає землю, розпитує хлопів: як там на споді? Раз побачив, як витягли примороченого хлопа з ями, каже до Мацюри:

— Не маєте добрих ямарів... Я вам пришлю від себе двох старих, досвідчених хлопів, вони скажуть, чи буде що, чи не буде.

— Пришліть! — просить Дмитро. — Заплачу, що схотять від шихти.

За півгодини прибули два рудники, Ілько Вутавець і Іван Дрімба, оглянули ями, кажуть:

— Пане, буде гаразд! Можете безпечно велике корито пустити з водою... Буде кип'ячка, тільки ми своїх робітників візьмемо... Ці нам не під руку.

— Кого хочете, беріть, мені однаково, кому платити.

Вутавець і Дрімба взялися до роботи: скасували ковальські мішки, поставили два млинки, привели чотирьох євреїв до корби, двох баб. Мацюрі з тим новим товариством якось невиразно: хоче платити за млинки Скойлерові, а той не бере грошей, мовить: я тільки так зичу на два-три дні... Колись ви мені вигоду зробіте.

— Добрий Скойлер! — думає швець і не заплатив.

На другий день ударила в двох ямах кип'ячка так —

страх! аж булькотить зі споду, як у величезнім котлі. Вутавець з Дрімбою мало що й копали.

Збіглися зараз роєм євреї, обступили ями, не дають Мацюрі і приступити до його праці. Кожний заглядає до середини, а Скойлер шваркотить з Дрімбою так, якби й з родовитим нехристом.

— Слухайте, Дмитруню! — заговорив вкінці Скойлер до Мацюри. — Хвала богу, щастя нам трафилосся: будемо мати всі подостатком. Вам з тих ям прийде четверта частка цілого зиску: ми купили, а властиво я заплатив перед вісьмома роками за цю парцелю готівкою покійному Микиті Рилові...

Мацюра в сміх! Ба, та бо євреї не жартують: не питаються навіть його, поставили вже й новий верстат і бочки привезли, починають тягнути кип'ячку...

Така зухвалість привела Дмитра до крайності. Він у своїй шевській лютості схопив за джаган, кинувся між блюдолизів, — повтікали, мов вітром замело.

— Айо, айо, айо! погана віра! — вередував швець-продуцент. — Багрій один з другим хоче мені на носі грати! Пожди!.. Шукай дурного хлопа дурити, не мене, міського!

Скликав Мацюра робітників до хати, дав кожному потрійну платню, а Вутавцеві і Дрімбі обіцяв осібно по п'ятці за ніч, аби йшли сторожити при ямах.

— Зловите злодіїв-кучинірів, ведіть зараз до мене, я їх наб'ю на правило! А тільки відважно, хлопи, не бійтеся!

— Ми не боїмося і до пекла підемо! — сказав Дрімба. — Як зловимо котрого, попам'ятає наші руки!

Пішли сторожити.

Мацюра лишився в кімнаті сам, згасив лампу, курить по-потемки люльку, числить тисячі, купує камениці, села... Будує воздушні палати, леліє золоті надії. Уже й набридло ходити по хаті, сів під вікном, заглядає на двір... Нічого не видно, темно, хоч око вийми.

Сидить, сидить, думає, вкінці задрімав.

Застукав хтось у вікно, аж задзеленькотіли шиби.

— Хто там? — спитав Мацюра, зірвавшись з просоння.

— Я... Ходіть, бо хлопці ваші зловили злодіїв при шибах... Не знають, що з ними зробити...

Мацюра вибіг на двір, іде мимохіть за знайомим, а

цей усе: борше, борше... Відійшов гідний кусень від своєї хати... Зауважив, що провідник іде не до ями, а до лісу.

— Гов! куди ти ведеш мене, чоловіче?

— Зараз побачиш.

— Я цього не розумію...

— То зрозумієш, — каже провідник Мацюрі і... гоп!.. колом його в голову.

Мацюрі стали свічки між очима, видержав перший удар, дав ногами знати... За кілька хвилин був при своїм домі.

Влетів до кімнати, а тут повнісінько кучинірів. Дрімба з Вутавцем на печі, а Лейба Скойлер при столі числить гроші, числить гроші, обраховується, а Мацюри ніби й не бачить.

— Розбійники! Злодії! — закричав Мацюра. — То ви на мене наслали цигана Валька, аби мене забив, а самі прийшли на розбій до мого дому? Я вас усіх сокирою порубаю!

Зробився сміх, регіт загальний. Вутавець і Дрімба вторували... Така поведінка могла і найтвердшого роздразнити. Дмитро прискочив до Скойлера, схопив за халат... Кучиніри схопили Дмитра на коркоші, винесли надвір і знесли з ним у нічний п'ятмі.

Вже сонце було високо, як Дмитро Мацюра опам'ятався в рові під громадським лісом, а верховинці з Сопота приводили до свідомості його по-своєму і кріпили горівкою. Встав, зволікся, приходить до своїх шибів — де, де, де!.. не пізнає їх! Нові кошари, нові верстати, нові робітники, а євреїв тьма-тьменна... наливають раз-у-раз у бочки нафту і співають «маюфес».

Висміяли Мацюру, викпили та й тільки всього.

Пішов Мацюра з жалобою до місцевих властей, а ті порадили йому, щоб собі пошукав адвоката, і то доброго, та... запіззав Скойлера Лейбу з спільниками до суду.

VI

Дмитро Мацюра був чоловік не без практичного змислу, але в ділах процесових був цілком недотепний і недосвідчений. Він, не знаючи, що то значиться засло-

нятися формою закону проти самого закону, — а се власне й є головна річ процесової практики, — запізвав Скойлера Лейбу за напад публічний і думав, що зараз виграє. Ба, та не так пішло.

Настав перший термін, — поставали. Мацюра наговорився досита, показав свої контракти з виказами платничими і аж росте... Чекає, яку прочуханку обірве нехрист за своє злодійство...

Прийшла черга на Скойлера, а цей показує — свій контракт нотаріальний, виповнений за всіма формальностями... стоїть чорне на білім, що ті самі парцелі вісім років тому купив від покійного Микити Рила... Ба, ще свідки Вутавець Ілько і Іван Дрімба посвідчили, що Мацюра напав вечором у хаті на Скойлера і хотів його разом з робітниками порубати сокирою...

Програм Дмитро Мацюра справу на першій терміні, кричить: «Гвалт!..» Волосся микає з голови, грозить, що Скойлерові смерть зробить за свою кривду... Кричав, кляв, горойжився, аж суддя його велів випровадити за двері...

Як біда, то біда... Стратив Дмитро відвагу, здурів хлопище на правду. Кого здивав, усе розказував свою біду, показував кипи паперів записаних... А люди слухали й не слухали, але все признавали за ним правду, все казали братися за Скойлера.

Було ще кілька термінів, а справа шевцева, замість вияснюватися, щораз більше замутовалася, а вкінці стала цілком неясна...

Адвокати потішали, робили надію... Десять літ правувався швець Мацюра, заگیرив доми, grunt, і сам згинув марно під плотом.

VII

Колись-то надвечір недалеко від мого мешкання стало бовдуритися, чорний дим бухнув величезною, страшною потворою над домами.

— Горить! горить! — кричали люди і бігли. — На Мочарах занялося в шибках у Лейби Скойлера!

— Рідка пригода, — подумав я, — за тринадцять літ я не бачив чогось такого... Хотів побігти, подивитись, та страх, що тутешні горожани могли би косо глядіти на мене, здержав мене.

На другий день рано приходжу на місце пригоди. Дивлюсь: одна кошара розвалена, три шиби засипані, тільки крізь шпари пробивається ще густий, смердючий дим.

Дві жінки оплакували погибших, а діти щось аж восьмеро, пищали проймаючим голосом: «Татуню!.. татуню!..»

Жінки не зробили на мене ніякого враження своїм п'яним плачем, але діти... діти!.. Я насилу вдержувався, щоб не заявити тій бідноті свого співчуття та не дати п'яним бабам нагоди до більшого заводу. Я з охотою був би взяв хоч одно, та не було як...

— Що тут сталося? — спитав я сторожа.

— Клопіт! Шість хлопів усмажилося в кип'ячці. Ями казали прикрити, аби вогонь не вийшов наверх...

— Ви може були також внизу?

— Був. І нас дим почав душити з сусідньої ями, та інспектор Летанш ще в пору нас вирятував.

Баби заводили, діти пищали. Діти, знати, прочували свою крайню нужду, що віднині остаються на ласці цілого світу... Їх батьки-матері сиділи до цієї пори невінчані... Їм нічого не прийде з того, що вітці їх загинули...

Євреїв не було: одні молилися, другі ще спали. Хлоп-сторож глядів на мене, усміхався з якимось довір'ям, зрозумів, що нещастя се мене зворушило.

— Я вас знаю, — промовив, — ви часто ходите з синами до лісу наверх. Ми раз говорили за нашого славного шевця Мацюру Дмитра...

— Тямлю, тямлю!.. Як ся маєте, Боринський?

— Дякувати... Отже, бачите, допуст божий, паноньку!.. Говорім, як хочемо, то все бог жде до якогось часу... В цьому місці вже п'ятий раз такий випадок.. То ями Дмитра Мацюри! Лячно мені, коли погадаю, що цей випадок найстрашніший, бо цим разом після стількох літ згинули отут Вутавець Ілько і Іван Дрімба такою страшною смертю!.. Чотири години кричали про рятунок, та годі було рятувати. Ці, що галайкочуть, то ніби їх жінки... Комісар мовив, що нічого не дістануть ані вони, ані їх діти... Звичайно, невінчані... Он сей дім, то також покійного шевця Мацюри.

Я глянув довкола на ті шиби, з котрих вибрано тисячі і тисячі через Вутавця і Дрімбу, глянув на той дім,

де колись покійний швець Мацюра стільки золотих надій вилелівав і з котрого брутальною силою викинено його. А Боринський сидів на купі лону, пахкав люльку та, похитуючи головою, все повторяв: «Так, так, любоньки, бог жде до часу, але свого не дарує».

РОЙТІВ ШИБ

I

Зловив Микита Рило славного «либака» Ройта при своїй дучці, як крав кип'ячку. Вхопив у жиласті кріпкі руки худу людину за горлянку, держить, мов кліщами.

— Прецінь, раз попавсь, — каже Микита, — вік тямитимеш мою десницю!.. Чимало накрався моєї праці?.. га?.. Годочок цілий, бігме, годочок чигаю на тебе, поки не зустрівся...

Говорить Микита своє, а той вертиться в руках, вайкотить, жибонить — страх!

— А тепер «а—а—а»... Спіймав, отже, спіймав багрія-кучиніра! — говорив Микита Рило й душив шораз сильніше. — Маєш за мої безсонні ночі!.. Маєш за мою гризоту!.. Маєш за кип'ячку! Маєш, маєш, на... за все маєш!

За кожним словом «маєш» Микита душив Ройта так довго, аж цей перестав вайкотіти, завмер на правду.

— Зле, — подумав Рило, — от готова напасть, кримінал таки зараз. Дрібку пучками пошолопав на жарт, навіть не можна назвати це шолопанням... ігі... Ну, дивіться, люди добрі, ну дивіться!.. Чи ж мала б огида таку прудку смерть мати? Та хіба вже не було би... Встань, Мордку, встань! — почав уже просити Рило. — Я більше й пальцем тебе не рушу, будеш бачити — не рушу!

Мардохей Ройт лежав у борозні, не рушався.

— Встань, встань! Дістанеш від мене нинішню кип'ячку з моїх дучок!.. Будеш мати найменше сорок киблів, тільки встань, не будь дитиною. — Мардохей Ройт незаметно здригнувся. — Ади! ади! Антипків син ще не в аді!.. Може дасться упросити й відживе кучинірський начальник! — приговорював Рило. — Спробую по-доброму, може з баюрища вилізу... Як встанеш, Мордку,

дам тобі зараз закіп на «Новім світі»... будеш копати сам яму. Біда не вчепиться до тебе, — чи хочу повісти — твій брат позавидує тобі, як дістанеш «матку» з воску.

Встав Мардохей Ройт, пообтирав кров з рота, — як не той став: звеселів, зрадів.

— Але не скасуєте свого слова? Ви мені дасте закіп на «Новім світі», правда?

— А якби я не схотів дати, що мені зробиш?

— Я зараз кладусь, як забитий, а як приїдуть либаки — повім, що то ви мене справили...

Микита з погордою глянув на злодія, бачив, що тут нема чого зачіпатись з проводирем кучинірським: або пхнути в яму, щоб за ним тільки заклекотіло, або дати відчипного, полу втинати і втікати від нього. Махнув Микита байдуже рукою й сказав:

— Мара бери... Дістанеш і закіп, тільки не роби збитків і не засипай землею мою кошару.

— Можете бути певні, що жоден не понесе під вашу кошару вночі землі; а як буде потреба, з ваших ям забере насип дочиста, ніхто не буде знати, де дівся.

— Не потребую. Я беру землю з своєї кошари на свій ґрунт, збитків не хочу нікому робити.

Того самого дня писав Фокт, славна і превчена голова в тій околиці, «dobrowolną ugodę¹» між Микитою Рилом з одної сторони, і Мардохеем Ройтом, «геретиком» з дрогобицьких Ланів, з другої сторони. Двадцять свідків знаком хреста позначили своє ім'я на тім документі, а громадську печать витиснув війт цим разом задурно, бо з Ройтом жарти короткі. Впрочім, рука руку мила: знав Ройтові гріхи війт Николай, знав війтові гріхи Мардохей Ройт...

II

Покинув Ройт свою ватагу «Гевре Гранд» під проводом молодшого брата Люзера Ройта, а сам почав копати яму на свою руку. Кучинірська ватага доставляла щоденно свіжої двоногої сили робочої; кого спіймали — бажав, чи не бажав — іти мусів, коли хотів даліше існувати в своїй питомій Каліфорнії. Вночі викопану землю десь невидимо кучиніри розносили по чужих кошарах і рано знов чисто, копали даліше.

¹ Добровільна умова, договір.

— Скільки ти, Ройте, дав Рилові за закіп? — питали сусіди, в котрих не раз крав кип'ячку.

— Скільки я дав... Скільки я дав? — повторяв глумливо Ройт. — Всі гроші, коли хочете знати!

Дійсно, у Ройта не було ніяких грошей. Робив бляшки то по десять, то по двадцять крейцарів і тими значками виплачував робітникам, а робітники йшли з такими «грішми» в харчевню до нового ватажника «Гевре Гранд» і там діставали «колену (колочену) фасольку, хліб паровий і маслянку дешеvu». Та й який той хліб був — запліснілий або згірклий; яка та квасоля зіпсована й маслянка, що аж в роті шепотіло!.. Найголодніший псище не доторкнувся би до таких марципанів...

Але, як сказано, хто раз попався в руки ватазі «Гевре Гранд», той мусив як за повинність відробити Ройтові один-два дні і діставав за це — хотів чи не хотів — за плату бляшаними значками, котрі можна було проміняти у «грубої» Енти за «колену фасольку і за дешеvu маслянку».

— Бери, хаме, дванадцять шісток бляшками! — говорив Ройт робітникові. — «Груба» Ента прийме скоріше, ніж правдиві... В неї всього дістанеш, чого твоя душа забажає!..

Таким способом докопався Ройт аж до глибини тридцяти п'яти сажнів, натрапив на камінь, — ані руш далше! А тут і заморока б'є, найкріпша голова не в силі видержати більше, як дві години; а млинок хоч фурделить раз у раз, та нічого не допомагає.

— Сотку зараз дам тому, хто розсадить динамітом камінь насподі! — каже раз Ройт.

Нашулив Гулай Федько вуха, вислухав і повідає:

— Дайте нам на руки сотку зараз, але не бляшками, так поліземо з кумом Іваном Заразою розстрілювати.

— На, маєш сотку, як лід гладку! — мовив Ройт і дав обом розписку на сто гульденів на гербовому папері.

Оглянув Гулай ніби вченим оком, пізнав номер 100 й каже до кума Зарази:

— Добра сотка, правдива... Я номер «сто» пізнаю і смерком.

Злакомилися бідні темні хлібороби на таку суму, сховали папір, пішли до ями, стали довбати в камені діру, щоб можна вложити динамітовий патрон і розса-

дити на кусні. Довбають, свердлять камінну скелю по-своєму, а тут як гукне обом в очі: бух! — і без динамітового патрона скала розсадилася підземною силою. «Матка» воскова воскресла: надуло воску повнісіньку яму на тридцять п'ять сажнів. Обидва хлопці осталися насподі разом з розпискою на сто гульденів.

П'ять місяців брали та й брали віск з ями раз у раз і вдень і вночі, поки добралися до покійників Гулая й Зарази, котрі залишили кільканадцятьоро дітей голих, голодних, жінок без сорочок і чотирьох беззубих і немічних дідів, але за те зробили Ройта Мардохея в одну хвилину мільйонером.

Вибрав Ройт скарби з святої землиці, купив у Стрийщині красний маєток, став паном-дідичем та й, в додаток, польським патріотом, а людям «на незабудь» лишив ненакритий і необставлений шиб. Не один, повертаючись вночі по тяжкім труді з кошари, знаходив у ній вічний спочинок, пропадав у незміреній глибині без вісти.

III

Упала безрога Данила Пачки в Ройтів шиб та й тільки мав пожитку; а ситна була штука: шістдесят уже купці давали, а він хотів вісімдесят і п'ять. Пропала безрога в Ройтовій ямі, нічого й не казав Пачка нікому, щоб різники-купці не сміялись.

Ото в тім своїм клопоті пішов Данило Пачка — він був народним учителем — до управи, жалується, що під його вікнами, за чотири кроки від школи, Ройтів шиб ненакритий, необставлений, до ями падають вночі люди, а вдень худоба, і звідти вже не вилазять.

Ніхто не слухає Данила Пачки: сміються, кепкують.

— Ми вам дозволяємо засипати, — каже «пан презес»,¹⁾ — ніхто вам слова за це не скаже: головою відповідатиму, на мене покладіться!

— Така рада може чоловіка гнівати, — відповідає Пачка. — Для засипання такої безодні треба тисячі рук кучинірських з міхами, кілька соток, а у мене того нема, а діти бігають з школи там, не довго до біди...

— Самі кажете, що треба рук і грошей, а в нас тажкож нема на це капіталів, щоб засипати чийсь ями. А

¹ Пан начальник.

втім ви можете покликати Ройта до староства, до суду, а власті приневолять його до того, що засипле.

— Як то? Ви мені кажете виступати проти того, котрий на одно слово має кільканадцять тисяч голодних ротів на свої послуги і може мене де-небудь до закопу кинути? Ви, добродію, чей знаєте, що у мене жінка, діти дрібні, родина численна, а капіталів ніяких!..

Зареготався «пан презес громадський», а секретар і другі писарі йому завтурували.

— А ви нам кажете з Ройтом зачіпатися? — спитав «презес» Пачку. — Адже ж і ми не менш залежні від його примхи, ніж ви. Моя рада для вас: сидіть тихо, не рипайтесь, не викликайте вовка з лісу! Може колись в тую яму упаде такий, що буде більш коштувати, а ніж ваша безрога й корова Малицького, то й засиплеться. А так, що зроблю? Обставлю в день патиками, а вночі повитягають на паливо...

Здивувався Данило Пачка на таку сповідь «презеса»: навіть оті, що таку велику силу мали в галицькій Каліфорнії, тремтіли перед Ройтом, признавались явно до своєї безсильності супроти могутості й волі Мардохея Ройта. Отже, постановив, якомога, сам сторожити коло ями, остерігати людей перед неминучою смертю, а вже більш ніколи не йти жалітись на самого Ройта.

IV

Вернувся раз учитель Пачка пополудні додому, хоче допомогти жінці щурів вигнати з кімнати і воду по зливній дошці вичерпати з неї, як несподівано цілий дім затрясся, а під землею заклекотіло, наче сто патронів динамітних враз вистрілило. Дивиться Пачка крізь вікно на Ройтову яму, — зле! Замітив, що земля довкола ями, на самій стежці під вікнами, кудюю люди переходили, провалилася, а отвір, очевидячки, побільшився.

— Нині, мабуть, не будемо спати в хаті, — говорить Данило жінці, — Ройтова яма дістала примхи, готова ще й цілий дім проковтнути.

— Поки ти прийшов, то щось три рази так під землею загуділо, — мовить жінка.

І знов потрясло цілим домом, жінка й діти заверещали, страшний підземний гук хоч тривав недовго, страшно наполошив цим разом бідну родину Пачки.

Заніс Пачка своїх дітей до сусіднього шинку, а вертаючись побачив, що на місці, де була стежка, зробилася безодня з Ройтової ями. Повідомив владу управи й гірничу, щоб дали на ніч сторожу, котра б остерігала проходячих людей перед небезпекою смерті.

Обіцяли послати сторожу.

Яма тимчасом розсувалася щораз більше. Увечері помітив Данило, що половина його дому стоїть над безоднею, перехід людям попід вікном був перетятий: не змогли дістатися ні тії туди, ні тамті сюди.

Вже й смерклося, дощ хляпає, а сторожа все ще не приходила.

Данило Пачка стоїть на дошці — сторожить, остерігає прохожих. Тільки почує здалека людські кроки, кричить:

— Не йдіть туди! Верніться! Тут яма запалася, безодня під вікнами!

Ямарі, що знали сердечність Данила Пачки, дякували йому й верталися.

Аж надійшли два ямарі п'яні. Ідуть найбільшою яругою, бовтають ногами, співають якоїсь жовнярської, а щохвилі стають, цілуються, матіркують собі з великої любови й ширості.

— Брате, — говорив один, — нехай не називаюся Микитою Рилом, як нині Ройтового баришника не обілле кава червона!.. Слухай, я тепер на своїм ґрунті стою, знаєш, на своїм!.. Тут десь яма, котру я злодієві Ройтові дав задурно...

— Тихо, тихо, бо нам не виплатить за шихту, — остерігає в потемках другий.

— Що-о-о?.. Я боюся може Ройта, що за мою працю панує, а мене на біду призвів з тим другим злодієм Фоктом?! Придушив я був уже раз Ройта, але він не мине моїх рук!

— Тихо! Хтось стоїть, підслухує!..

— Стримайтеся, люди! — кличе Данило. — Тут яма засунулася, не йдіть далі!

— А диви! То Фокта голос, того драба, що писав контракт Ройтові, того Фокта, що збавив мене всього, — закричав п'яний Микита Рило до свого товариша. — Бий злодія Фокта! Бий що влізе! За мою працю!..

І на сердегу Данила Пачку посипалися кулаки за покутного писаря Фокта, — він упав без пам'яті, закривавлений, на землю.

Вийшла жінка, заволокла Данила напівмертвого до дітей, а ворохобники, співаючи, полетіли в безодню... Тільки за ними зашуміло!..

До першої години по півночі йшли люди, як звичайно, стежкою попід школу, але вже не було другого Данила Пачки, щоб їх остерігав перед безоднею... Скільки їх тої ночі за Микитою Рилом і його товаришем за п'ять годин попадало в яму — кому відомо!

О другій годині по півночі з'явилася інспекційна поліція і знайшла все в порядку.

Скоро світ, зачорнілися кучиніри. Мов гайвороння стали зносити лупок, каміння з сусідніх кошар, стали засипати з великою поквапністю Ройтову яму.

Через три тижні стояв на тім місці шинок — «каптіна» «грубої» Енти. Музика грала, народ гуляв, веселився, не знаючи про те, що скаче на могилі своїх братів і сестер, котрі несподівано знайшли свою смерть і визволилися від суєти житейської, не знаючи й про те, що й той Микита Рило, котрого розшукували по шлій галицькій Каліфорнії, спочивав на сто кількадесят метрів під їх ногами...

От і Ройтів шиб!..

КОТЮЗІ ПО ЗАСЛУЗІ

I

Яць Темницький у великій несподіванці: вернувся жінчин брат Павло Сучок з жовнярів, про якого всі твердили: «Умер, пропав, загин десь, у Босні зі скали впав, а турки зловили і втопили...»

А Яцуненько се підхопив та й зараз розгосподарювався на швагровім, якби й на своїм власнім. Найперше продав Павлову гуню святкову, ремінь широкий, кожух стрийський, аби, знаєте, не валялося те по хаті, не пригадувало покійного і не завдавало туги-жалю серцю; а за се справив собі ладну польську чемерку і капелюх кайстровий. Уже узяв завдаток на ті п'ять загінчат пустику над рікою, аж тут сам Павло, як дід за прощенним, — штильгук! штильгук! На кулі та й просто на піч, — дійсний здекуційник! Ба, та й Орина, його суджена, щодень «добрий день!» По кільканадцять раз на

день хата вирипала, носить, що може, бідному опущеному інвалідові, зносить докори від Яця, не вважає на зневажливі слова, що нарушують її честь дівочу. Інша така гожа, здорова, вродлива сказав б: «Тьфу! а мені на що діда? Та мені ще світ не обрид, знайду і за кількадесят літ таке діленько!» — А вона ні: яка вірна-шира була Павлові, як ішов до війська, така й тепер, а навіть ще більше коло каліки упадає.

Сидить Павло Сучок у хаті цілу зиму, нема з нього користі і за маленьку дитину; хлоп велетень, та щось у нозі сталося, діри поробило, за поріг не вийде. Тут уже й мушня забреніла з віконця, ластівки на поді цвірінькочуть, уже худоба пішла на зелене, а той, як Лазар, під хатою сидить, каже дітям бабку, деревник¹ попід плотами шукати; все сухе листя віддирає, а свіже прикладає до рани.

А Темницький Яць своїм дітям жаліє сербанки, — такий скупар! — домашнім в голоді велить робити, хорому годі ложкою молока занестися, а на жінку свою гримає! Кожного дня образа божа, пекло в хаті.

— Або візьми де цього гниляка, — каже з погрозою, — або й тобі скручу голову, як горобцеві! Світ собі зав'язав, гарую, вбиваються, а те нічого, тільки жере та й жере... Ще й того голоп'ятника принесло, не могло йому де там голову вкрутити!..

— Де ж йому дітися? — питає жінка Паранька. — Живцем не полізе під землю, коли бог душі не бере...

— Иди з твоєю душею!.. Маєш душу, як зігнулу грушу. Двоє вас таких на мою біду!

— Вже тобі не заваджає! Чого від нього хочеш? Два тижні до хати не йде, страви твоєї не хоче, під шопою днює й ночує, маєш спокій... А оженився, піде десь у комірство, поки у шопі вікна поробить, опорядкується...

— Та ти справді задумала їх обох звести? Потягай за ними, потягай, то колись я тебе потягну так, що й не стямишся!

— Чоловіче добрий, спам'ятайся! Ти невинно до мене чіпляєшся. Я за Ориною не ходила, грошей від неї не зичила, корови також не казала тобі брати, а ти все робив без моєї поради та й слівцем не спитав, чи добре! Ти сам його почав женити перед тим, як пішов до вій-

¹ Лікарські рослини подорожник і деревій.

ска, а нині іншої співаєш... Віддай гроші, корову, що належить, нехай доробляються...

Темницький страшенно розлютився, схопив миску з полиці, пошпурив нею в роботящу жінку.. Якось не поцілів... Троє дітей запищало на запічку... На порозі з'явився добрий знайомий господаря, циган Базьо Заграй.

Жінка зацитькала дітей, взяла з нецятами якусь сумішку вики з бобом, вийшла до сіней молоти. За хвилину сильний гуркіт жорен, як тягарового воза по замерзлим груддю, став трясти цілим домом. Оба хлопці залишились самі в хаті.

II

Базьо Заграй приїхав одного дня разом з Зельманом Блюмом і угорськими циганами сюди котли направляти. Цигани побули тут щось три тижні, полазили по селі, забралися на Угри, а Заграй з Блюмом у корчмі упадають то коло вїйта Микити Дучки, то коло радних, — просять, аби їх прийняли за своїх горожан.

— Добре, нехай і так буде! — каже вкінці Микита Дучка від імені цілої громадської ради до Базя Заграя, діставши від обох порядну «куку в руку», — ми по-християнськи приймаємо вас до нашої громади. Ти, Зельмане, можеш п'явки, баньки ставити, кров пускати та зуби рвати і контракти писати, скільки хочеш, а тобі, Заграю, віддаємо кузню небіжчика коваля Ганспідра разом з інструментом... Можеш собі кленцати, скільки хочеш. Затям собі одне: ця кузня належить нібито п'ятьом недоліткам-швабенятам, але то так, якби була й моя власна, бо я у тих дітей опікун. Чи добре я, панове радні, кажу?

— Дуже добре, бігме ж то добре! — відповідають радні.

— Може що й не так, то поправте!

— О, господи! А де ж би ми наважалися ваше рішення касувати?..

Так став Заграй сусідом Яця Темницького і кожного дня приходив до нього з кузні провідати по кілька разів.

— Чого весь час сварите жінку? — питає Заграй Темницького.

— Мара на неї сварить! Сама чіпляється чоловіка, не знати чого. От таке все, годі з дідами скоротати...

— Я б вам щось поворожив і було б добре. То хатище нечисте... Той, що її ставив, зарубав на сварню, на клопіт.

— А є на те яка рада?

— Чому нема? Біди можете позбутися і дістати тисячі без гризоти.

Слово «тисячі» наелектризувало Темницького Яця, розтворило йому рот навстіж. Гріш для нього був усім. Як птаха зерно, збирав його і ховав у землю, аби божого світа не бачив.

— Радьте! — каже по хвилині Яць. — З тим дідом мушу якийсь лад зробити, коли до хати прилізе..

— А що мені буде за се, як візьмете тисячі? П'ята частка, добре?

— Нехай буде й так, аби тільки були гроші.

— Отже, слухайте! Дайте хату Сучковій Павлові, а собі візьміть його кусники ґрунту над рікою.

— А я ж що зроблю з рудавицею? Висію корець вівса, та євреї за годину зіб'ють, а тут яке-таке пристановище...

— Сіяти не треба, турбуватися також ні, лише гроші брати. Під самим берегом показалася кип'ячка.. колись я пригатив на жарт і назбиралося з півкибля.

— Де? На Сучковій рудавиці?

— А може б можна, знаєте.. так якось закрутити?..

— Ні, не можна ніяк закрутити. Підприємці вже знають, чий ґрунт... З Павлом хочуть угоду зробити. Зельман Блюм розповідав.

Темницький не роздумуючи багато, піддав гадку, чи би Павла вечором не кинути до якої ями.

Заграй не згодився на таке.. Він хотів ужити підступу, але такого, аби все показалося законним і справедливим.

— Я жінку візьму в карби,— говорив Темницький,— вона його сестра, нехай з ним погодиться на заміну, а ні, то не печений її світ у хаті!

— Стримайтеся, що повість Зельман.. Він, як сновиди, з тими п'явками, баньками, з тим спущадлом і кліщами всюди вкрутиться, справжній доктор з нього, навіть і ліки на папері до аптеки записує.. Він буде найліпше знати.

І пішли оба на пораду до Зельмана Блюма.

Піднявся Павло Сучок, став знов на своїх ногах ходити. Десь невидимо виздоровів від якогось листа, що росте по ставах чи по мочарах, помолодів хлоп, наче наново на світ народився. Повінчався з Оринкою без усякого стуку-гуку, навіть Шемеляків не просив у старости, хоч старі бездітники наперед обіцяли справити обоім гучне весілля з музиками та й ще дещо на нове господарство дарувати... Їм бажалось, аби яко староста і старостиха обоє їхали четвернею аж під саму церков, а Павло покінчив тихо, мирно...

По вінчанню новоженці перенеслись зараз до шопи, поставили піч з комином, зробили вікно, вимостили, вибілили — ціла світлиця, сонечко боже озирнулося в ній, якби в якій княжій палаті.

— Тимчасово буде з нас, — мовить Павло жінці Орині, — незабаром побудуємо ліпшу, хоч би й таку, як колись була у твого небіжчика тата... Маю надію, що моє слово сповниться...

— Добре, що ти здоров, не каліка, — відзивається Орина, — буде з нас і тої, а як схочеш, то заміняйся з Темницьким, коли так наглить на тебе... Дай йому ті загінци над рікою, а собі візьми вітцівську хату.

— Зараз я й погодився на його слово! Перше не хотів за ті загони навіть і місця для побудови хатини за стодолою мені дати, а нині зробився такий щирий, зичливий... Знаю й я, що його коле в очі! Там кил'ячка показалася, то хотів би мене обдурити. Не змудрує мене з тим Блюмом-цируликом і з тим другим циганом! Я також свій розум маю...

— Я ж раджу, аби ти помінявся... Нехай копає! Послужить йому щастя, то й сестра твоя відживе, перестане так тяжко гарувати... А тих п'ятеро дітей — тільки снасть, заголодувалися цілком...

— Кожна рука до себе крива... Кидати щастям, коли само в руки пхається, не думаю; я пізнав його зичливість... Серед зими з хати мене виганяв... З цируликом Блюмом мали мене отруїти якоюсь бідою... Ні, не згоджуся... Буду сам копати!

Орина змовчала, не хотіла дальше налягати. Одначе Павло не довго настоював на своєму. Прийшла сестра, стала плакати й причитати, просити, аби мав милосердя

хоч над її бідними дітьми, бо вона довго не подихає... А тут і дивитися жаль: жінка за кожним словом затається... Дійсний кістяк, шкірою покритий.

Поглядів Павло на страдальницю, послушав Орину, згодився на заміну: відступив Темницькому свій пуста-рик над рікою, а той йому хату з огородом. При угоді не хотів Темницький дати Сучкові навіть стільки, аби мав хоч під один закіп, так його той Заграй і Блюм-цирульник добре настроили...

IV

Взявся Яць Темницький зі своїми обома товаришами копати в спілку за нафтою. Погодилися: йому дев'ять частин, а їм десята. Без великого заходу добули в кількох місцях таку благодать, таки під верхом, аж булькотить кип'ячка, не можуть перебрати. Люди збігаються глядіти, мов на яке чудо.

Темницький лише числить гроші, ховає, а з швагра Павла сміється, що такий глупий, не знав вартості своєї батьківщини і проміняв, як то кажуть, головицю за дурницю, дався обдурити. На Ганспідровім коло кузні поставив собі хату і з циганом Заграєм ліпше, ніж рідні брати, всюди оба не розлучаються, а за ними і Блюм-доктор з пушадлом і кліщами також їх пантрує.

Через якийсь час каже Яць Темницький:

— Зле так вічно при ямах стояти, киблі числити... Коби так трапився купець і заплатив гуртом за все відразу...

— Мудро кажете, — відповідає Заграй, — день і ніч сторожити не оплатиться... Ліпше попросити Блюма, нехай знайде купців, і продамо.

Знайшлися зараз купці, дали круглих вісім тисяч. Страх! Такої суми Темницький скільки живе навіть і у сні не бачив... Не знає, де дітися з ними. Зараз подумав собі про Сучка, що готов колись на нього напасти і пограбувати його...

Розказує про свій страх Заграєві, а той... Також має страх, так само... Тремтить за свої тисячі, хотів би їх десь у безпечне місце сховати.

— Пождіть, панове, не журіться, — мовить на се цирульник Блюм, — є способи на різні хвороби, знайдеться і на ваш клопіт... Я їду до Самбора довідатися, коли

туди прибуде з Відня той міністр, що гроші робить... Йому найліпше яку-будь суму повірити: капітал безпечний, не пропаде, як то діється по інших банках... А провізія яка! За два-три літа з одної тисячки можна мати десять і стати таким Ротшільдом, що навіть цісарям гроші зичити.

— Якби так можна, то але! — повідає Темницький. — Бо до тих банків я якось не маю ніякої віри: заберуть людські гроші, розкрадуть, а ти шукай потім вітра в полі.

— То правда, — підтримував циган Заграй свого товариша, — в такі руки найліпше повірити свою працю... Наш Блюм Зельман має більше всіх людей розуму в своїй голові, нехай же їде до Самбора довідатися про того міністра...

— Добре, нехай їде, та ми йому й заплатимо за дорогу.

Поїхав Блюм у тій справі раз на кілька днів, другий раз... За третім разом приїхав повозом, забрав Темницького і Заграя, доїхав з ними аж до сіней у Самборі, перед двері самого міністра!

Стали перед дверми всі три, почали порядкувати на собі ліберію, аби якось представитися красно перед тим достойником, що то за нього Блюм усю дорогу стільки нарозповідав чуда, аж страхом проймало. Темницький для ліпшого шикун виставив з кишені до половини товальню і півцибуха кишкового... Ввійшли до середини.

Входять, а там по стінах самі тільки люстра, як двері, всюди себе видиш на всі боки. Темницький зараз здогадався, що той на троні, в позолоченім кабаті — то мусить бути сам міністр: сидить, розвалився, а коло нього стільки тої бранжі з золотими ковнірами, що несміливого зараз би в животі заболіло, зараз би йому під грудьми зробилося слабо і мову відняло. Та ще й те посіпацтво в тих зеркалах видніється і з цього і з того боку, таке поважне, нагорожене, шаблюками побренькує. Але Темницький нічого не боїться, йде просто до міністра, а Заграй шепче йому до вуха, що такому панові нічого до рук не прилипне... Можна би йому, бачиш, і не знати що повірити...

Міністр розпитав, чи з далеких сторін, скільки має грошей зложених — і якось скривився.

— Мало, — говорить, — дуже мало... Наша каса такими дрібними грішми не орудує... Треба найменше

двадцять тисяч разом, аби дістати міністерське поквітовання...

— Ми додамо ще чотири тисячі, — каже Блюм, — нехай усе буде записане на ім'я Яця Темницького...

— То тільки шляхтичеві можна зробити такий виняток, негербованим не вільно!

— Власне я шляхтич з діда-прадіда, — відзивається Темницький, — мій стрик префектом і має дипломи шляхетські цілої нашої родини, поховані на поді, в сусіці...

— Коли так, то що іншого, — мовить далше міністр, — давайте ж гроші, бо я ще нині мушу їхати до Львова.

Взяв міністр гроші, перечеислив кілька раз, сховав до калитки, а Темницькому видав письмо опечатане старанно і повідає:

— Тут документи важні. Шануйте їх, як око в голові. За три місяці прийде вам самої провізії шість тисяч. Коли запотребуйте грошей, підете по трьох місяцях до уряду громадського, там начальник ваш при радних розпечатає се письмо, перечитає всім, що тут написано, і приб'є свою печатку. Тільки як буде писати за грішми, нехай пише просто до віденської каси, до бургу! Слухайте, до самого бургу! Будете тямити?

— Та чому не буду?.. Або ж то так тяжко зятимити?..

— То йдіть з богом! А документи не помніть за пазухою!

Так попрощався Темницький зі своїм паном міністром. Не ждав навіть своїх товаришів, тільки пішки аж додому причалапав і тишився дуже, що тепер Заграй і Блюм мусять дбати про його ласку, якщо схотять узяти гроші з міністрової каси. Дома сховав письмо до скрині, замкнув на ключ, та й просто до священика, хоче і його випробувати, що піп скаже.

— Єгомость, — повідає до старенького духовника, — маю кілька соток, не знаю, де діти? Може би ви мені порадили в тім що?

— А що ж я вам маю радити, коли ви мене не послухаєте, так само, як сотки ваших братів? Ідете перше до крутія, до якого цигана і там звірюєтеся їм, а коли вже всі кути облазите та виобертаєте того попа на всі боки, тоді вкінці і до нього за порадою. Народ чесний так не поступає... Моя рада вам така: купіть за тих кілька тисяч грунт красний, де в добрім положенні, хо-

роші забудовання і господаруйте! То для вас ще найкорисніший інтерес...

— Я ще пожду якийсь час, аж більше дрібних прибираю, — каже Темницький, а в душі тішиться, що навіть попа змудрував, бо що іншого думає...

— Добре, збирайте, збирайте!.. Тільки, аби ви не Perezбирали... Аби вас крутії не викивали по-своєму...

— Мене? Шляхтича?.. Ніколи в світі! Го, го, го! Я їх так знаю, як фальшивий шеляг...

— То можете ще й других остерігати... Бувайте здорові!..

На тім скінчилася нарада.

V

Щось стало товкти євреями уже й на «Потоці». То тут, то там проти кожного дому на вулиці стають купами, соймають. Досі був святий спокій у тій ча тині, тільки на кінці села, де стояла інспекція, міг би і здрачій добачити, що тут хлоп упаде і поляже в нерівній боротьбі з потомками ерихонського героїства... Що тут свої своїх живцем пхають у яму і то без відома, не хочучи. Чого ж вони шиються? Чого так цікаво оглядають кожнісіньку кучку? Дурно вони збавляти часу не люблять, ні. Навіть та забава, та радість, якими хвилево унесуться, навіть те обчислене на користь.

— Що ви туди так снуєтеся, — питає Павло Сучок одного, що заліз аж до його огорода і став просити кілька натин цибулі і одну редьківцю.

— Ми так маємо своє... Два хлопи-ямарі вкрали у касира п'ять соток і тут десь між хатами скрилися...

— А може ви шукаєте чого іншого?

— Бігме, що того! — клянеться той, а тут не натини, тільки ціле наруччя цибулі намікав і помчав знов до громади на вулицю, аби поділитися здобиччю.

Ходить Сучок Павло поза пліт, надслухує, — а вже розумів добре ту циганську мову, — доглулався вкінці, що тут не про злодіїв ходило, але про важніші справи. Стали здогадуватися, що в тім місці, де стоять хати, мусить бути віск, і то в великих покладах, так само, як на «Новім світі». Знавці, правда, перечили цьому рішуче, але підприємці мали інших знавців, неписьменних хлопів, що стали приповідати, як Ройтові ямарі пішли

штольнями аж за гостинець під господарські загороди і звідти такі воски беруть! Ті як се підхопили, стали наперед уже лазити до господарів з різними орудками, примилуватися на всілякі способи, питати: чи не треба грошей на податок, на яку дачку, на чоботи?

Дві неділі велася ота розшибанка по вулиці, ота нерішучість, оте соймування цілими днями, аж зачали й купувати: цей хату, той хлівець, той стодолчину і зараз завдаток: то п'ять шісток, то ринський, то п'ятку... Один ліпший від другого, а все те ведуть жартом, сміхсм... Глупіє мужик, не знає, що й думати. А тут один прийде, зложиться, як божечка, хоч і за рамки вкладай, а тут другий прийде, і того ганить, а себе вихваляє. Цей добрий, цей ще ліпший, — маєш, недосвідна голово мужицька, до вибору приятелів і дорадників!..

Ходили підприємці, тягалися, нічого рішучого не казали, тільки все сміхом-жартом купують і не купують, хоч ніби гроші в руки пхають. Як же провалився гостинець повітовий на кілька сажнів перед самою інспекцією гірничою, приватною, аж пани урядники почали тремтіти за своє життя, аби не провалитися в бездонну пропасть, тоді всі пейсачі, як оси, на Срулейбу і Мойшеїцька:

— Ганеф Срулейба! Ганеф Мойшеїцько! Вони беруть віск з-під гойових хат, а нам нічого не кажуть!..

А одноокий Гершко Дуна, що тримав шинок на другім боці інспекції, такий панськоватий, зараз усі барилята з розольками, бочки з пивом, горівкою виніс на мужицькі ґрунти, розложився, як міг широко і таке кричить-заводить, аж бідним хлопам маркітно.

— Шварце юр їм! Капойрец тим трэфнякам!¹ Вони мене на біду привели! Вони мене хотіли живцем закопати за те, що я в шабас шинкую! — горлав Дуна і просив господарів, аби дозволили йому якийсь час з бочками розміститися на їх полі, поки знайде собі прикмету. Розуміється, що скільки Дуна Герш заложив і посів мужицького ґрунту, стільки на другий день було вже його власне: вже на тім місці стояла хата драницями накрита, всередині залізна піч, а Дуна на печі лежав хворий, постогнував з болю так, що на цей голос був би зрушився камінь, не то м'яке хлопське серце.

¹ Щоб всі нещастя на них! Щоб кінець прийшов тим гоям!

Не так шасливо повелося Гершковим братам: ті стали купувати під закови доми, осідки, навіть переплачувати декотрим, коли зміркували, що не дадуться чим-буть спекати. Купили дім у Шкварка — дали двадцять тисяч, купили у Хатківського — дали тридцять п'ять тисяч... А Павла Сучка хатина стоїть у самій середині, а Павло собі тихо в ній сидить і стодолку доставляє. Вже дають йому п'ятнадцять тисяч за все, а він каже:

— Ні, дайте двадцять, стільки, як панові Шкваркові!

Яць Темницький не знає, що з собою зробити: лазить за Павлом, просить його, закликає, аби ще стримався тиждень, поки промине тримісячний річенець, а він зможе узяти гроші з міністерської каси.

— Не продавай, шваг্রে, — просить Темницький Павла Сучка, — я сам куплю від тебе, буду копати віск на свою руку...

— Пристаю! — відповідає Павло Сучок. — Ти стільки взяв грошей за той ґрунт, то плати! Для тебе відступлю і за п'ятнадцять тисяч. Продати мушу, бо поміж тими мучителями несиджена година... Вони би мене тут запропастили разом з жінкою і з дітьми...

Чекає Павло Сучок до умовленого річення з швагром Темницьким, а тут підприємці не дають йому в хаті спокою... Стільки купців, що навіть не можуть поміститися на тім куснику земниці, котру купують. Щастя для Павла, що з одного боку повітова дорога, з другого потік з високими берегами, — інакше засипали б його «лепом», землю, мусив би втікати з душею без нічого. Та й так уже з потоку вода стала підбирати беріг туди до хати, бо по другім боці навезли землі цілу гору і на самім верху виставили якусь буду, ніби для топлення воску. Сум бере чоловіка, коли дивиться на цю незичливість і захланність людську...

Павло став побоюватися, почав торопити Темницького, аби купував, бо він не видержить у хаті...

VI

Минув тримісячний річенець... Яць Темницький узав свої важні документи зі скрині, посунув з ними просто до уряду громадського. Війт ще був той самий — Микита Дучка, радні також ті самі... Вони всі дали право

приналежності Заграєві і Блюмові та дозволили їм мешкати в кузні Ганспідрових сиріт.

Темницький вручив секретареві громадському, покійному Сохарді, опечатане письмо і зажадав, аби написав зараз до Відня, до бургу по гроші, бо він хоче відкупити хату з огородом від свого швагра Павла Сучка.

Сохарда, гідна людина, досить знав Темницького, як лукавого чоловіка, знав, як він поступив не по-людськи зі своїм швагром, засівши на його батьківщині... Він з увагою слухав захланника, аж надхилювався кілька разів над ним, думаючи, що може де голову закрів і плете нісенітницю по-нетверезому... Вислухав терпеливо все, похитав головою. Йому доводилося бачити різні надужиття різних «королів та міністрів каліфорнійських», що видурювали у хлопа кривавицю, використовували його незнання закону і властей, але ця комедія, що сталася з Темницьким, шляхтичем, так його зацікавила, що й цигарка погасла йому в роті.

— З ким же ви їздили до того міністра до Самбора? — питав Сохарда.

— Та з сусідом Заграєм і з Зельманом Блюмом.

— А ви ж не знаєте, що їх вже три місяці нема тут і за ними жандармерія шукає скрізь та марно?

— Та вони також зложили чотири тисячі тому міністрові!.. Я маю їх квіт!

— Коли так, то пождіть, поки посходяться радні з начальником... Мені самому такі важні документи розпечатувати не годиться...

Посходилися радні, засіли на лавах. Начальник Микита Дучка відкрив засідання. Сохарда перший забрав слово:

— Панове радні! — почав поважним голосом. — Пан Яць Темницький, наш горожанин, як вам відомо, продав жінчину батьківщину під закови, а гроші віддав, як от розповідає, в руки якомусь панові міністрові в Самборі — готівкою дванадцять тисяч. Свідками при тім були цирульник Зельман Блюм і циган Базьо Заграй, котрих я не радив приймати до громади і котрих жандармерія розшукує. Тепер пан Яць Темницький повідає, аби уряд громадський писав до Відня, до якоїсь там каси в бургу, а вона виплатить йому капітал з тримісячною провізією в круглій сумі вісімнадцять тисяч. Ваша річ рішити: чи письмо се розпечатати, чи може пана Яця Темницького

відправити, нехай собі сам розпечатує свої важні документи... і шукає за товаришами?

— А, розпечатати! Чому не розпечатати? — признали всі радні одногolosно. — Кум начальник нехай те возьмуть на свою голову...

Взяв кум начальник на свою голову, розпечатав, став обережно розгортати... Є один вексель якоїсь фірми банкової в Гамбурзі... Є і другий такий самий, і третій, і четвертий, є аж сім. Вкінці з самої середини випадає якась карточка, старанно звинена... Розгорнули: всередині шістка срібна, а на карточці написано:

«Маєш, дурний Яцю Темницький, шістку на стричок, аби повісився... Війт Микита Дучка з радними нехай собі покують стрички з того, що взяли від нас за Ганспідрову кузню... А гіт юр!¹

Знайомі».

НА ДРІМАЙЛОВІМ ПУСТИРИЩІ

Моїй дружині Анні

I

Кількагектарова площа, відмежена від громадського пасовиська срібнолентим гірським потоком, а від камеральних лісів глибоким яром, відзначалася дивним виглядом: порізана з трьох сторін згаданим бистрим потічком на кільканадцять півостровів, врізувалася поперемінно величезними лисими трикутниками в громадське пасовисько, заросле ялівцевими корчами, а під лісом кінчалася над яром високим горбом. На тім горбі росло глогове дерево незвичайної величини. Тут стояв також копець із геометричним стовпом. Копець той з геометричним стовпом називав Павло Дрімайло з гордістю своєю префектурою, а біля «префектури» містилася й колиба властителя площі Павла Дрімайла. Площа та була на цілу околицю всякому бездомному волокиті головним прибіжищем: ні поліція, ні жандармерія нікого звідти не проганяла, а сам властитель Павло Дрімайло радо вітав усіх сторонських нагих пройдисвітів, що вгрівалися на сонці й варили собі в його колибі бара-

¹ Бувайте щасливі!

болю з юшкою або пекли палениці в попелі, подібно до верховинських рубачів. Поміж бездомними дрімайловими жителями можна було часто стрінутися з такими, що колись їздили в княжих колісницях і розпоряджались мільйонами заграничних капіталів, приміром колишній мільйонер і властитель в однім часі мало не цілої Східниці Дмитріїв; він також сидів у погідні дні із Дрімайлом при ватрі коло колиби, «правив» своє немудрене платтячко й роздумував над тлінністю людської суєти. Тут також мав свою літню резиденцію артист Безштайновський, прогнаний офіцер від «жені», що рисував портрети робітничим красавицям по дві шістки від штуки і звідси, з колиби, винесли його в околоті на вічний спочинок. Багато, дуже багато можна було стріннути на Дрімайловім пустирищі бувших знаменитостей, з котрими властитель жив у мирі, по-божому, без прокази й вини гріховної і всіх радо приймав на своїм, кровавим потом зрошенім його батьками шматі землиці. З одним Дрімайло не був у ладах, із самим срібнолентим потоком, що часто в часі повені відбирав йому по два, по три лисі півострови, а в заміну давав тої самої величини півострови з громадського боку, окриті терновими і ялівцевими корчами, але в тім він, Дрімайло, радив собі так: всі його бездомні постійні льокатори зараз закидали нове русло землею, покривали його зеленим дерням і ялівцевими корчами, а пускали воду старим руслом і таким чином провізоріальне діло рішалось без суду й адвокатів.

Крім постійних «дачників» — так називав Дмитріїв себе і всіх нагих нічліжан на Дрімайловім пустирищі — приймав Дрімайло на своїй батьківщині випадкових прихожих, а до них належали: робітничі збори в часі малих і великих страйків, у часі котрих із цієї Дрімайлової «префектури» чоловіколюбці, посла демократичні, кидали громами на всіх вельможів, глумилися з властей, органів безпечності і укладали закони, параграфи для хлібодавців, за що пізніше голодні черева мусили ще більше голодувати і творити велику покуту. Тут відбувалися також публічні забави, хороводи, фестини добродійних товариств, а найбільш часто гуляла тут шкільна молодь, котру старий учитель Лупина проводив сюди в погідні дні і влаштовував при помочі молодших товаришів веселі гри дитячі. Останніх називав Дрімайло своїм

«вибухом нафтяним» у виді колачів, обаріноків, прещлів, якими дарували хлопці й дівчата властителя цієї каліфорнійської Йорданівки. А прогулянка така відбувалася весною і літом кілька разів на місяць і відзначалася так само, як і устрій містечка з п'ятнадцятитисячним населенням, свого роду оригінальністю.

Щоб дати докладнішу характеристику згаданої оригінальності, належить конче згадати також і про саму школу. Первісно перероблено примітивний уряд поштовий, себто сільську хижу, шопу, стайню, стодолу і возівню на тісні кімнатки шкільні, покрашені червоною краскою. І се зроблено в дуже скорім часі, протягом одного місяця, і то не в філантропійній цілі, лише в чисто матеріальній: поштар В... хотів зі своїми союзниками радними дещо заробити. Одну кімнату шкільну перебудовано з такої невисловленої убікації, що краще її не зраджу, і ця кімната була найбільш простора, тільки і найбільш нездорова. Через п'ять літ у тих напихапці збудованих бараках, у тім самім об'ємі, де перше містився поштар В... зі своїм крамом, себто зі шкапами, коровами, сіном, соломою і т. ін., містилося в тісних норах вище двох тисяч хлопців і дівчат у віці від восьми до сімнадцяти літ і то переважно самих християнських! Отже похід цього двотисячного будучого горожанства викликав у фабричнім світі чимале здивування і нагадував собою «вибух дитячий» в вигляді двокілометрового ужища, котрого перша пара уже була на Дрімайловім пустирищі, а остання виходила ще з класу. Чудувався божий народ і говорив:

— Звідки стільки чоловічого дробу взялося тут? Як він те може удержати в такім порядку?

Прогулки відбувалися під наглядом старого учителя Лупини, до котрого молодші товариші й товаришки відносилися з великим довір'ям і любов'ю, а шкільна молодь горнулася до нього і просто боготворила його. Тридцять літ виховував, учив, ублагороднював божих діточок і людських, — а було їх в останніх часах тридцять п'ять відділів у шістьох класах — і ніхто за весь цей час учительської праці не пожалувався на нього. В часі такої прогулянки Дрімайлове пустирище перетворювалося в велику різноманітну життєву практичну школу: молодь, поділена на два табори — хлоп'ячий і дівочий, — упоєна животворним гірським повітрям, гуляла, радува-

лася, кожний відділ виконував на вказанім місці завдання Лупини, що одушевляв і малих і великих своїм батьківським піклуванням.

Раз тільки на тридцятім році своєї безпримірної то-ропливості учительської трапився в старого Лупини на Дрімайловім пустирищі на його думку дуже прикрий випадок. Втомлений кількагодинною працею із шкільною молоддю, він сів у тіні під Дрімайловою колибою і дав вільну волю своїм гадкам про пережиту минувшину. Тілом і душею перейнятий колись своїм покликанням, з юними високопарними гадками думав бог вість що зробить для суспільності, а передовсім для своїх. Проти волі своїх ширих настоятелів утік на село до своїх мужиків і працював, широко працював, і свої полюби-били його, гаразд зрозуміли його посвяту, та лишечко! Через кілька літ кинула ним шербата доля в цю галицьку Содому і сказала: «Ось тобі школа: вчися і учи дру-гих»... І Лупина опинився мов серед широкого моря на слабкім човні без компаса, без керми й без провідної зірки, та не падав духом: гордо й сміло ніс учитель-ський стяг, ніс теплу любов між молодь, поборював тисячні перешкоди й сам не міг пояснити собі, звідки в нього стільки охоти до праці, звідки стільки гарячої любові родиться в ньому до цього будучого горожанства? Але Лупина володів талісманом, про який сам не знав; тим талісманом було щасливе родинне вогнище домаш-нє, і се пособляло йому в його тяжких трудах, у боротьбі з нуждою, з турботою про хліб насущний. Як у кіне-матографі, снувався в його душі один образ за другим: тисячі й тисячі з тих, що водив їх сюди й ушляхотняв по змозі, розбрелися по білім світі, а многі, що займа-ли в суспільності видні становища в різних чинах — свя-щеники, професори, адвокати, судді, лікарі, інженери і т. п. — бігали колись малими вітрогонами по сім пу-стирищі і не один із них так кріпко вразився в його пам'ять своїми нестримними норовами, що марно силу-гався Лупина забути про нього. Якби всі вони, ті ниніш-ні вельможі, верховоди, що у Лупини чимало юної сили й здоров'я забрали своїм живим темпераментом, якби так усі на сім пустирищі явилися? Тут вони його пова-жали, шанували, а нині?..

Пробудив Лупину з глибокої задуми молодший його товариш.

— Старші хлопці, цілий шостий клас збаламутився, — говорить, — поліз в яр ловити головачів для плотиць.

При школі був ставок з коропами і плотицями: останніх кормлено в відповідній порі також жаб'ячим розплодом.

Занепокоївся Лупина. Став над обривом дивитися в яр і перелякався не на жарт при виді того, що побачив: одноокий Шлойма Брудергребер лежав на мураві мертвий, оточений товаришами; як не старалися привести його до життя, ніщо не допомагало: терли, скроплювали водою, а Шлойма не давав ніяких знаків життя, блідожовтаве його лице з одним сліпим, другим закритим оком викликало тривогу. Положення старого Лупини було розпучливе: чогось подібного за тридцять літ йому не трапилося, чорні громові тучі нависли над його сивою головою. Вивів довірену йому молодь здорову, а верне з одним трупом. Се кара за те, що не сповнив своїх обов'язків так, як йому совість наказувала. Він бачив уже ясно наслідки цього випадку у всій наготі, а судових властей, з котрими весь вік не мав ніякого діла, тепер уже йому не минути. А часописи також оповістять, відкликнуться з вітцівською турботою до властей, щоб Лупину за те по голові погладили. З такими невеселими гадками став Лупина спускатися в яр; на половині дороги кусень вивіреної скали обрушився йому під ногами і з'їхав із ним аж на долину. Хлопці зі страхом дожидали свого учителя.

Лупина приступив до мертвого Шлойми, порушив його рукою за голову, хотів спитати, що сталося, як знечів'я Шлойма зірвався на рівні ноги, став здоровим і глипав глумливо одним видющим оком на своїх здивованих товаришів.

— От як пан заporошилися, — перервав одноокий гробову тишину і став старанно чистити халат і штани пана Лупини. — Щастя, що на кип'ячку не попали...

Лупина не міг прийти в себе: він мав багато, дуже багато в своїм житті Шлоймів і не раз приходилося йому з ними не один гіркий горіх розкусити, але таким однооким соколиком обдарила його судьба аж шість літ тому, ще уважав за кару божу і вчився на ньому безпримірного довготерпіння. Чим більше приходилося йому зносити витівок та зухвальства одноокого, тим біль-

ше старався оказати йому свою родительську любов з тим переконанням, що от-от Шлойма поправиться і стане колись легшим тягарем для суспільності. Але одноокий був постійний у своїх норовах і пригадував Лупині ще про другого Шлойму, що ходив до школи до нього іще тридцять літ тому, той справді не був одноокий, але вже від першого класу хотів перекопувати, що кожна птиця має трое крил, бо хвіст, то не хвіст, лише третє крило у птиці. Він, колишній Шлойма, завів раз на тім самім пустирищі хлопців і дівчат у дупель-наву ялищу, де гніздилися оси і тим врзався кріпко в Лупиновій пам'яті. Пізніше той двоокий Шлойма відвідав усі європейські престольні городи, всюди відклик-нувся своїм осячим гніздом, аж навпослед вернувся до рідної Галичини і нині є голосним адвокатом та послом до ради державної. Але цей, з одним оком? Куди ним судьба кине? В підступні та небезпечні сіті всесвітнього паука-лихоємця?.. Але цей з певністю в них не замотається.

Довго, дуже довго ждав Лупина, поки втихомирився, поки перейшла дрож і настала душевна рівновага; а ще більше роздумував, що зробити з тою непрактикованою до цієї пори несубординацією. Після довгого роздуму закликав:

— Шлоймуню!.. Шлоймуню!..

В голосі Лупини звучало щось таке незрозуміле, що оголомило всю хлоп'ячу ватагу, і сам одноокий Шлойма Брудергребер стратив свою безличну сміливість та став складати вину на свого товарища Семена Крису. Всьому, як признавався, був винен той його тяженький ворог Семен Криси, бо всадив йому веретільницю до кишені, тому він, Шлойма, з превеликого страху мусив прикинутися мертвим.

Семен Криси признався, що так було, як Шлойма говорить, і заявив одверто, що він дуже радо встромить йому колись вужа не за пазуху, а таки у самий рот за його нечесну поведінку: він назвав його батька такими негарними словами, що він встидається їх повторити.

Одноокий Шлойма також оправдувався: покликав у свідки всіх товаришів, що Семен Криси перший зачепив його і перший кликав за ним: «одноокий генерал кучинірський», а його вітцеві приліпив також неладне прозвище.

— А пуголовиці не хотів іти ловити, — додав із притиском одноокій Шлойма, — і говорив, що його тато йому заборонив учитися на «жаболупа» в школі!..

Останні слова розстроїли старого Лупину зовсім: вину цього неприємного випадку приписав сам собі, пригадавши пословицю: «Дай серцю волю»... От що значить не запанувати над своїми почуваннями. Уже не раз щось подібне стрічало його в житті і таки не навчило. Непідкорення старших учнів поставить його в смішне положення в очах його колишніх учнів і учениць, а теперішніх товаришів по званню. Він задумав це діло закінчити так, щоб покарати самого себе найбільше, а саме хотів сказати, що шкільний ставочок з рибами ще нині з полудня буде усунений. Тільки що хотів це рішення висказати, як раптом залунав у повітрі вразливий похоронний плач і занепокоїв усю молодь на Дрімайловім пустирищі. Всі звернули очі туди, до лісу, звідки йшло голосіння похоронних плачок ніби за покійним чоловіком. Усіх одно дивувало: неймовірна подібність двох пискливих голосів, що тільки різнилися нерівночасним вичитуванням гарних прикмет померлого, тисячного західниченька та його заслуг, себто запопадливість його «золотеньких рученьків і ноженьків». Вичитування тих похоронних славословій розлягалось дивно по Дрімайловім пустирищі і відкликувалося многократним відгомном по сусідніх дебрах. Многократний відгомін не дозволяв докладно збагнути, де саме ті похоронні плачки за перекопом у лісі скрилися. Сам Дрімайло виліз також із колиби заспаний, чухався в голові і спльовував із досадою в напрямі до лісу.

Один одинокий Шлойма знав про тих невидимих похоронних плачок і два рази зголошувався до Лупини та заявляв, що він приведе їх зараз до колиби, одначе старий учитель, знати зворушений незвичайним випадком, удав, що не чує.

Після похоронних голосінь слідували нові несподівані співи церковні, а потім весільні пісні; одну за другою не співає, але скрипить голосом несмарованого воза.

Лупина і молодь не могли зрозуміти: дві жінки з однаковим голосом? Кожний хотів побачити їх. Наостанку, коли з ліса донеслися нові ликування, многолітство самому пану Лупині, всі одногосно закричали:

— Се Йосиф Вердінський!

Кожний знав його голос. Але хто другий, що вмів так вірно наслідувати? Загадка зіставалась нерозв'язаною, коли на пустирищі явився Йосиф Верцінський зі своїм грамофоном! То був собі бориславський горожанин, котрому пощастило на нафтянім контрахтуванні, і те щастя перетворило його з малого незамітного дурака в голосного і потішного чудака. Літами жив у бідності в курній хаті з матір'ю, що мала сіножатку й кілька загонів поля та з цього утримувала себе й свого Юзя, свою зіницю в оці. Юзьо нічого не робив, лише придбав собі стихар, епітрахиль та фелон¹ і в хаті відправляв богослуження або йшов на богомілля і писав просьби до цісаря, щоб йому дозволено вступити до духовної семінарії. Нафтяні вибухи перетворили нуждаря Йосифа Верцінського на дурака, але не нарозумили; перший процент брутто, себто місячний доход, що становив кільканадцять тисяч крон, ужив на подорож за границю: був у Відні, Абації, Гамбурзі, Берліні, в останнім купив собі гавельок, циліндр і грамофон із пластинками своєї власної продукції співної. Всіх пластинок мав кількадесят, і всі зі своїм власним пискливим голосом, перед котрим і собака його казилася та вила немилосердно. Коли вернувсь із заграниці, перший раз явився в гавельоку на самий великдень на обході коло церкви, ступав гордо за плащаницею, двигав у величезнім пудлі новий циліндр і співав на соблазн дякам на півтона вище від них «Воскрес Ісус от гроба»... Аж по богослуженню народ заливався радісним сміхом, коли Верцінський за церковною брамою витягнув із пудла циліндр, заложив на голову, а саме пудло, як відро з водою, з гордістю поніс додому. З грамофоном також возився по домах на превелику радість людям; цілими товпами бігали цікаві за ним, мов за циганом із ведмедем.

— Просимо ближче, Верцінський! Що ж ви нам таку несподіванку... Але, як бачу, ви маєте пластинки тільки зі своїм голосом, інших нема у вас? — так привітав старий Лупина прибулого.

— Ще двадцять нових пришлють мені з Берліна, — говорив Верцінський.

— Розкажіть же нам, яким способом попали ви на таку гадку?

¹ Предмети для сповнення обрядів релігійного культу.

— Розкажу все докладно, — повідає Верцінський, — ходім лише вище до колиби на курган: там усім буде зручніше.

Слова ті підхопила молодь, стала сердечно просити Лупину, щоб дозволив Верцінського примістити біля колиби.

— На копець, прошу пана, на копець, там усі зможемо любитися Верцінським!..

І повели дивака з грамофоном під Дрімайлову колибу, посадили на копці, а його циліндр і гавельок повісили на геометричнім стовпі.

Верцінського тішило, що молодь заскакувала так коло нього, він знаходився в своїм царстві, в своїм елементі; співав свої чудацькі арії, декламував свої власні вірші поперемінно то сам, то з грамофоном, а молодь збуджена нагороджувала чудака за кожним разом радісними окликами: «Славно, Верцінський!» — і тисячі рук плескали завзято, аж у повітрі гриміло. Дрімайлове пустирище ще ніколи не тримало на собі стільки щасливих, безжурних Лупинових соколиків. Один однісінський поміж молоддю глядів на все невесело сам учитель Лупина; він дивився на Верцінського, цього чудака, й страждав, тяжко страждав: у нім бачив представника тих соток мужиків, котрим легка нажива тисячів не те, що не дала щастя, але перетворила їх у галицьких дивоглядів, кинула ними в омут розгульного життя й розкоші та довела їх до костура й жебрачої торби. І що ж Верцінському від тих тисяч, що їх носить у мішку за пазухою під серцем? Що принесуть йому ще ті тисячі з нових вибухів брутто?

І ще один не брав участі в цій забаві, а тим був одноокий Шлойма Брудергребер; він відбирав від хлопців і дівчат колачі, булки, хліб та зносив до колиби Дрімайлові, щоб задобрити його злий настрій проти Верцінського. Забобонний Дрімайло глядів на грамофон недовірливо і вважав несамовиту трубу нечистою силою та хотів Верцінського прогнати зі свого пустирища, але одноокий Шлойма умів властителя втихомирити.

II

Через два тижні після цього грамофонного представлення Лупина був зі своїми соколикami знов на прогу-

лянці; цим разом тільки з хлопцями і то найстаршими, з шостого класу. Круглим числом було їх сімдесят, а до них належав також одноокий Шлойма Брудергребер і пристаркуватий Семен Криса.

Відвідав Лупина ще раз зі своїми соколами усі ті місця, де може найбільше скористались з усього того, чому шість літ учив їх, опинився наостанку на Дрімайловім пустирищі. Молодь, змучена кількогодінним ходом по стрімких глибоких дебрах, спочивала тепер під глоговими корчами на м'якім зеленім килимі. Лупина обтирав зіпрілу лисину, втягав із цілою силою в свої груди свіже, гірське повітря, насичене оживлюючим ефіром, і глядів на краєвид, що простирався на схід, північ і захід та міняв свій вигляд перед його очима на протязі тридцятилітньої його обсервації майже щодня, мов кінематографічні образи. Ані сліду з тих загород, садів, огородів, полів і луків, що колись сіяли в такій порі буйною цариною, а жінці, косарі упали коло божого дару. Якби ті хлібороби, що колись з-під тяжкої неволі звільнилися, повставали з гробу, щоб вони тепер воскресли й глянули на своїх дітей? Якби так воскрес на хвилину той мужицький багатир, що сотки косарів водив на свої сіножаті й хотів купити Борислав разом із Кропивником, а навіть давав на десять тисяч більше від Дувидка Лінденбавма? Панський фактор мав більше щастя, Дувидкові припало на долю винести святого з двірської каплиці в Кропивнику за ріку на громадське болоння. Які дивоглядні метаморфози переходили ті села, скільки підступної потайної боротьби, скільки жертв у невиннім народі, скільки тисячних процесів, контрактів, підконтрактів, попідконтрактів нотаріальних за кожний шматок землиці, скільки облуди, хитрості й безличності зі сторони підприємницького й грошелюбного демона, поки витворилося те, на що нині глядів старий учительський зробок Лупина. Як далеко міг глянути, всюди ліси вертничих веж із паровими машинами, котельнями й сотками фабричних коминів. Колишні села: Мражниця, Борислав, Баня Котівська, Губичі, Тарнавка, Тустановичі з присілком Волянка перетворилися в одноцілну безобразну осаду: поля, луки, пасовиська й непроходимі трясавиці, що відділяли колись ті села, вкривалися тепер фабричними забудованнями, великанськими нафтяними збірниками, шинками, кантинами, робітничими

нужденними садибами. Ні загород, ні мужицьких дахів незамітно, усе потонуло в тих наскоро поставлених шатрах без усякого ладу й порядку, обставлених високими парканами або залізними ґратами. Кільканадцять тисяч народу сується, товпиться по тих смердячих, гнилих норах і живе своїм життям у царстві крайньої нужди, безвір'я і злодійства. Нічого в тім дивного: там, де безмежна содомська своєвільність і гуляще життя тих підприємців та верховодів, що орудують заграничними капіталами, кидають тисячі в грязь на задоволення своїх похотей тілесних, інакше не може бути. Скільки соток мільйонів загарбано, заверчено в тій землиці, скільки обманства, банкрутства, а скільки тисяч людей в самім розквіті життя одичіло й загинуло передчасно, зогнило за життя. Та Борислав ще дише, живиться Тустановичами, а що станеться з тими віллами, що в них нині негосподня трапеза з вибагливими наїдками, шампанами обливається, коли в Тустановичах припиняться вибухи? Голодним шурам на сховок. Ні, й вони заберуться з нафтяним промислом, а вся та простора колишня земля мужицька перетвориться в одно вонюче кладовище, на котрім довгі ще літа хлібороб нічого путнього не вторпає. Бо щоб тут стали пізніше якісь фабрики, про те нема що й думати.

Такі питання й відповіді снувалися в душі старого Лупина, що знав усякі злодійства, якими переходила земля з мужицьких рук у єврейські, від тих у пансько-єврейські, а від тих під владу заграничних банкірів на те, щоб на всесвітнім торзі акційнім відіграти таку саму роль, яку відіграє сліпа дихавична шкапа в руках проворних баришників-коноводів. Усе те вважав Лупина за річ насущну й мовляв часто «добре є, як є», з одним тільки не міг погодитися, а саме: чому стільки тисяч цієї молоді пускалося на загибель, чому для тих грядущих горожан не побудовано хоч би одну примітивну школу? Бо чей же школа, що в ній душився тридцять літ Лупина з двома тисячами дітей і друга школа «Гірша», се було діло виключно гендлярське... На се останнє питання одержав Лупина досадну деспотичного тону відповідь: сотки машин різнородними голосами звіщали пожежу в околиці; від тисячного реву тих машинних рур, дивно сильних свиставок, сирен і бог вість яких дивовижних приладів, що наслідували голоси ска-

жених звірів, здавалося Лупині і його учням, що от-от уся содомська осада з своїми жителями провалиться, імінячко по корчах літало, мов скажене, собаки на сусідній лісничівці скавуліли немилосердно й гризли з лютої землі. Далеко над дебрами біля церкви на старім кладовищі піднісся величавий стовп високо понад церковною банею. То не була свіжа пожежа, але давніша, що ще перед шістьма неділями постала несподівано: в ясний день грім запалив вибуховий шиб, і він горів собі так вдень і вночі, глумився з тих тисяч рук, що носили мішками й сипали гори землі на нього; скільки разів були засипали та закрили його горою землі, а він, а властиво підземні гази, розкидували насип і стовп вогняний знов уносився попід небеса, огортав страхом сусідні фабрики. Лупина і його учні не звертали нині на цю пожежу великої уваги; з такими пожежами, з такими вогняними стовпами, яких в одну пору підносилося аж двадцять три, так освоїлися, що цей один старий шестинедільний проти погідного сонця в кількакілометровім віддаленні тратив свою велич і страх, якими густо часто охоплювалися місцеві жителі, збуджені посеред темної ночі.

Лупину мучив цей пекельний алярм соток машин, ті сотки різноманітних тонів дразнили його до нетерпимості; він держався руками за голову, перед його очима гуляло все: корчі, дерева, вертничі вежі й ним самим трясло, мов у лихорадці. Рури й машинові сирени не те що не вгавали, але число їх більшало з кожною хвилиною. Баня Котівська, Тарнавка, Губичі, Волянка, Густановичі покривалися новими веретами сірої мряки, всі бурильні толочні машини ревіли всією силою пари.

— Ні, се не може бути пожежний алярм; се мабуть вітають якогось достойника, владику або хоронять випалені кості покійника, що згорів у шибі, — подумав Лупина. Він хотів чогось більшого довідатися від своїх учнів, але в такому страшнім хаосі хоч громами стріляй, нічого не зрозумієш.

Лупина не помилився: те супірниче загальне трубіння не було пожежним алярмом, лише останнім прощанням, надгробним риданням. Учні сказали, що тої ночі вистрілив вибуховий шиб Стругльоватого Люзера і три чоловіки згоріло: з двох знайшли голениці без голів, з третього під скиртою спаленого заліза на диво всьому со-

домському світу тільки шлунок із нестравленою бара-
болею! Тим, отже, тлінним мощам, тим неспопелілим
костям і чудом спасенному непорожньому шлуноківі
уряджено таку жалібну похоронну музику! Вогонь по-
став, як завжди, коли грім не вдарив, з невідомих причин.
Правдоподібно свердлик ударив у руру, залізо викре-
сало об залізо іскру, і шиб вистрелив вмить, перетво-
рився у вогняний стовп; з п'ятох робітників два утек-
ло, але також попеклися й догоряли, боролися в шпи-
талі з неминучою смертю. Від пожежного шибу пере-
йшли хлопці до самого Стругльоватого Люзера і стали
розказувати Лупині про його великі капітали та як він,
бідний Люзер, двигав на плечах ще три роки тому
в кіблях кип'ячку, а нині став мільйонером.

— То він так збагатився на процентах мого вуйка
Дудурака, — замітив один зі старших учеників, круглий
сирота Іван Струна, — там тепер на тім ґрунті аж п'ять
вибухів, то графа Заморського.

— А ти звідки те знаєш? — спитав Лупина.

— Бо мої покійні мама з цього ґрунту, а мої тато
були там ковалем у тій фабриці. Там, прошу пана,
один шиб уже третій рік дає на добу по п'ятдесят ци-
стернів (значить, півмільйона кілограмів), і говорять,
що цей шиб із цілого терену, з усіх ґрунтів по тій сто-
роні ріки стягнув до себе кип'ячку й тому в тих усіх
інших шибках пусто, навіть і газів незамітно.

— На чім такі вибухи? — питає далі Лупина, ні-
би не знаючи. Він знав дуже добре поведінку сім'ї Ду-
дуракової, а тільки цікавило його, яке поняття мають
про те його ученики.

— На ґрунті Дудурака, прошу пана, — пояснює далі
Іван Струна. — Там мій вуйко Дудурак мав двадцять
процентів брутто, а потім продав усе Стругльоватому
Люзерові за п'ятдесят крон, а Люзер із цього при під-
писанні контракту дарував йому з ласки одну десяту
процента брутто.

Лупина казав ученикові пояснити докладніше, та
Струна не міг якось второпати.

— Прощу пана, я знаю все дуже добре. — відізвав-
ся одноокий Шлойма. — То справді шиби на Дудура-
ковім, але не графа Заморського, лише графині Людомир-
ської, а він у неї тільки завідателем. А Дудурак той
самий, що того літа приносив до школи неживих раків

й просив кусень хліба, а пан дали йому цілий, то мав у тім шибі двадцять процентів брутто й продав його і ще з цілого терену за п'ятдесят крон. Так якби нині рано Дудурак підписав контракт, а пополудні в тім шибі наступив такий сильний вибух, що аж військо вислали збірники копати. Він пізніше хотів правуватися з графом, Стругльоватий дав йому з ласки одну десяту процентів брутто, але тільки з того одного. Граф дуже штудерна голова: він зробив таку угоду з купцями, що чи буде кип'ячка дорожча, чи дешевша, йому все мають платити сталу ціну чотири крони за сто кілограмів, або чотириста крон від цистерни. Тепер за ропу вже два роки ніхто й вісімдесят крон не хоче дати, а графові платять сталу ціну чотири крони. З того, отже, одного шибу на Дудураковім побирає Стругльоватий Люзер чотири тисячі крон щоденно, а Дудуракові з ласки дає десяту частину процента брутто, тобто десяту частину із сорока, або чотири крони?

Ось такий іспит зложив одноокий Шлойма Брудергребер перед своїм учителем у дні прощальної прогулянки. Він ще більше знав від усіх своїх товаришів шкільних: докладне число всіх вибухових шибів у цілій околиці і їх завідателів, усі фірми акційні і їх покровителів, він одним оком бачив більше, як його шістдесят дев'ять товаришів двома разом, і з цієї галузі знання міг навчити багато, дуже багато й самого Лупину.

Сонце жарило, припікало щораз дужче, а що більше — прогнало тінь із того місця, де дотепер сиділи хлопці. Лупина відсунувся дальше в корчі й роздумував над практичним поглядом одноокого. Підступні та небезпечні сіті облудного паука, але Шлойма одноокий з певністю в них не попаде.

— Сисак!.. Сисак йде!.. Лесь Сисак зі своїм міністром Блотніцьким!.. Кулинич, се твій мабуть вуйко!.. Покажи нам свій золотий цвікер!.. Ні, попросимо, щоб нам показав золоті крони!..

Такими радісними окликами вітала хлоп'яча ватага надходячого дукаря-горожанина. Деякі виявляли охоту навіть бігти йому назустріч, але Лупина приказав усім не рухатися з місця.

То був дійсно Лесь Сисак, автохтонний горожанин, що перед кількома літами возив прісну воду шкапами до одної фабрики й належав до тих нещасливців, що

ненадійна нажива золотої мамони не те, щоб його ублагороднила, але ще більше опоганила. Ставши одного дня тисячником, він також по приміру вищезгаданого Йосифа Верцінського став своїм ладом городити дитячі дурниці. Ось два з численних епізодів. Першим голоснішим його ділом було те, що заплатив за умеблювання своїх кімнат тридцять тисяч крон, чого дійсна ціна не стоїла навіть і двадцятої частини! В другім іще більше оказав содомському світові своє душевне убожество: коли Люзер Бе... запросив його на весілля своєї дочки до Львова, Лесь Сисак так одушевився тим, що записав його дочці один процент бруто з трьох вибухових шибів вартості — як говорили — до ста тисяч крон, а самому Люзерові дарунок у золоті за тисячу крон!.. Слід зауважити, що Лесь Сисак належав колись до дуже проворних візників. Він перейняв із часом усю хитрість та злобу від своїх демонів — учителів і тих дуже часто немилосердно надував, та ось легка нажива золота, а особливо начинене до переседи смачною й вибагливою їжею переголодоване літами черево не дозволяло йому відрізнити своїх ширих людей від ворогів. Зрештою, він тепер тільки їв і пив із цілим домом і за своїм розсудом строївся. Він не йшов, а майже сунувся величезною поливаницею до Лупини, щоб показати тому зайді «ось то ми щось»... Об'ємисті штанища з вибагливого плющу спиналися на далеко висуненім уперед двокорцевім животі, а на нім блищав золотий ланцюг із різними премногоцінними дармовісами. На ножищах слонової грубості пестріли панчохи з червоно-зеленими басаманами й жовті черевики; сорочка, застягнена широкою червоною лентою, закривала вищу частину Сисакового тіла. То був собі чоловік, що мав уже шістдесятку за собою. За ним ступав у смирнім виді середнього росту чоловік майже з хлоп'ячим лицем; в одній руці держав парасолю над Сисаковою лисою макітрою, а в другій — брукселінову блузу й капелюх «панама» свого хлібодавця. Він звався Бандурович-Блотніцький, один із російських дезертирів, пристрасний любовник красного полу і... горівки й ще раз горівки. Він умів пристосуватися до всяких обставин, а передовсім міг у кожную хвилину вдавано стати «з руками по швам», заявити: «Виноват, ваше превосходительство», і та прикмета давала йому пристановище при таких Сисаках і Верцінських. У по-

ляків він не користувався ласкою, бо своїм жаждушним горлом, а ще більше тою другою пристрастю, компромітував безпошадно.

Лупина в першу хвилину не пізнав у тій тучній потворі колишнього замурзаного візника, що мучив його кільканадцять літ своїми тупоумними Сисаками, а навіть за одного з них, наймолодшого, тягали Лупину судові власті до себе й закидали його такими питаннями, що Лупина набрав переконання, немов його ділом було пізнати докладно складові частини устрою мозкового наймолодшого Сисакового наслідника. Лупині страх набридла була та тяганина по судах, і майже цілий рік потім цілими ночами снилися йому опирі в виді старих і молодих Сисаків, що клали його з великою приємністю на Мадееве ложе або вішали догори ногами під стелю. Після цього випадку Лупина оминав Сисаків, а особливо старого, що в останніх часах дуже спольщився. Аж ось раптом і він сам, Лесь Сисак, сунув до нього, як нафтяний резервуар, і, навіть не поздоровивши, сів собі біля нього й сопів, мов машина з усією силою пари, кашляв, харкав, пчихав на всі заставки й не соромився! Ще говорив собі: «На здоров'я»... Його секретар Бендурович-Блотницький тільки незаметно поклонився Лупині, щоб хлібодавець не бачив, і сів собі покірно осторонь за своїм паном.

Хлопці заворушилися, позатикали роти, стримували в собі сміх; Лупина аж прів зі стиду: неприємно було слухати Леся в присутності молоді, що зважала на кожний рух, на кожне слово живого манекена.

Лесь висапався доволі, поклепав широкою долонею Лупину по спині з словами:

— Сьвентуеце, пане?.. А дзівкі де?.. Файні дзівкі... Я волю дзівкі!..¹

— Га-га-га-га! — відповіла на те хлоп'яча ватага.

Під словом «дзівкі» розумів Сисак учениць. Лупина мовчав, лице його судорожно скривилося, губи дрижали, хотів насилу встати, не міг. Його разила не дурнота того «шабесгоївського черевайка», а подібність його понять з поняттями деяких першорядних верховодів місцевих, що також, хоч іншими словами, заявляли свою

¹ Святкуете, пане?.. А дівки де?.. Хороші дівки... Я волю дівок!..

звірячу пристрасть при виді зібраної не раз дівочої громади на Дрімайловім пустирищі!

Зі скрутного становища виручив Лупину один із старших дотепних його учнів, свояк Леся Сисака. Він устав з-під корчів, приступив до нього й каже:

— Вуйку! Покажіть золоті крони, бо наш товариш Шлойма не вірить цьому; він говорить, що золоті крони тільки міністри у Відні мають, а я говорю, що ви також маєте, а він каже, що неправда.

Сисак віддув жирні губи, всміхнувся.

— Гм-гм! Тільки міністри... тільки міністри, — приговорював і заложив при допомозі свого секретаря золотий цвікер на ніс, вийняв золотий годинник та потиснув за пружину. Годинник став звільна дзвонити години. За кожним ударом Лесь Сисак моргав до хлопців, притакував головою і цмокав язиком. Хлопці удавали здивованих окликами:

— Чудо!.. диво!.. чудо!..

Витягнув Лесь Сисак конверт, глянув на адресу, ніби читає: «Високоповажаний пан Лесь Сисак», а далі питає свого свояка:

— А що — знаю?..

— Дуже добре, — відповів хлопець. — Вуйко вміють навіть догори ногами читати.

— Правда?.. правда?.. А то знаєш, що є?

Тут витягнув із конверта кілька банкнотів по тисячі крон і став хвалитися, що це йому нині щойно з Відня прислали таку марницю.

Розгулялися хлопці при зарозумілім тупоумнім багатирі, не помітили, що їх учитель використав їх неувагу, відійшов тайком, щоб не бути свідком того, що може вчинити дотепна молодь, коли стріне старого здитинілого дивака. Лупина стояв здалека та дивився у протилежну сторону на громаду сплячих нуждарів під Дрімайловою колибою, поміж котрими парив на сонці за-костенілі голениці також і колишній мільйонер Дмитрїїв.

«От де тлінні голениці з вищого культурного світу», думав старий азбучник і числив у пам'яті, скільки приходилося йому бачити таких знаменитостей, що їх похоронено в околоті соломи.

Його вітрогони тимчасом упадали коло Леся Сисака, аж надто підлещувались, а вкінці зробили зі своїх пла-

щів «горне сідалище», посадили на нім Леся, заслонили його кругом від сонця, а одному сказали рисувати з нього портрет. Семен Криса був до того майстер; він іще в першому класі нарисував був писальцем на лупковій таблиці Лупину, як той годує риб у ставочку. Криса, отже, згодився, став рисувати вуглем контури Сисака, а з ним і голову одноокого Шлойми; вмиль діло було скінчене. Поглянули всі — господи! Точнісінький Лесь Сисак сидить на скирті хлоп'ячого одягу, а понад його головою голова й сухе лице із характеристичним носом одноокого Шлойми.

— Добре!.. Добре!.. Чудесно вдалось! — дивувались товариші. — Контури чудові, тепер тільки фарбами ще, і обов'язково червоними!

Поглянув Лесь Сисак на контури своєї особи крізь золотий цвікер, пообертав рисунком на всі боки і шпурнув ним із досадою на землю.

— Нездалий маляж¹ з тебе, — сказав до Семена Криса. — Ні кадовб, ні станва, ні свиня!..

— Нездалий маляж!.. Семен Криса нездалий маляж! — горлали розвеселені вітрогони й плескали руками без тями. — Ще раз за кару нехай рисує! Ще раз, але з другого боку.

І ось задумували ще раз знімати портрет із дукаря з другого боку, як несподівано залунало в повітрі гасло трубки до відходу!

— Старий кличе! Біжімо! — повторяв кожний і витягав чим скорше з-під грубого Сисака свій плащ та гнав щомочі до старого. Хоч Лесь Сисак показував цілу жменю золота й просив, щоб ще заждали, ні один не лишився: гасло трубки пригадало їм сердечну любов, з якою протягом шести літ відносився до них їх учитель, тому і в останнє на прощанні виявили охоту сповнити останній для них його приказ. Одне тішило чимало старого азбучника, а саме те, що вертаючись додому, Семен Криса і одноокий Шлойма вели себе дуже чемно.

— Як будемо колись так іти поруч, — говорив одноокий, обнявши Крису рукою, — так великими панамі, розумієш, то до нас обох шапки будуть здіймати!..

¹ Художник.

Ще кілька літ водився Лупина з молоддю на згадане пустирище й за кожним разом бачив нову панораму, нові переміни. Парові машини й електричні мотори, що сказали мільйонам людей: «Геть із вашими руками й з вашою слимачою рухливістю! Лізьте в стебло спати або кладіться за життя в гріб на вічний спочинок!», пересувалися з місця на місце з гарячковою скорістю. Толоки й громадські поля перетворювалися з часом у використаних нафтяних теренах у погані окопища: на місці гамарень, котлівень і магазинових складів стояли скирти рур, бурильних приладів, машини, котли, що їх проворний промисловець забирав вночі на «свій склад» за ціну п'ять, десять крон, аби пізніше продати другому або й тому самому товариству для нових шибів за тисячі! То був також свого роду промисел, що становив для многих головний засіб порятунку від голоду й легку наживу капіталів. За те в нових місцях підіймалися нові вежі бурильні з новими відповідними фабричними будинками. Постали десь невидимо вежі й будинки коло Дрімайлового пустирища: шиби «Ванда», «Литва», «Естера», «Казимір» заслонили Дрімайлові в колибі світ на муровану пропінацію, забрали всю воду з гірського бурхливого потоку, що відмежовував його ґрунт від громадського, до своїх машин, навіть і русло зовсім засмітилося. Суперництво галицького нафтярства руководилося, не знаю як де-інде, але тут дивоглядним методом; поставив один бурильний шиб, став бурити, тільки завняло вуглеводневими газами, а вже десять нових шибів поставало біля першого під носом, немов кількадесят гробокопателів копало кількадесят ям для одного автотона, що конав у судорогах.

Прогулка Лупини з молоддю на цей свобідний майдан зустрічалася щораз із більшими неприємностями: давні вулиці, громадські дороги позабудовувано, позагороджувано, молодь примушена була переходити журавлем цілий лабіринт болотистих вузьких вуличок із дірвими дерев'яними настилами, то знов перекрадатися тихцем коло голосних орфеумів «Порт-Артуру», «Цусіми» і таких інших «великих заведень». З вертепів виходили назустріч молоді товпи рицарів невідомого промислу і походження та зневажали всю дівтору шкільну

всякими нецеремонними епітетами. Тут належить зауважити, що, замість давніх нехрещених касиєрів, що під натиском нових міністеріальних законів переселилися в Америку, і яких Лупина вважав за олицетворених синів пекла, зайняли їх місце хрещені озорники, а ці були тисяча разів гірші від перших для автохтонних жителів; це був рід горлорізів, зібраний з усіх кінців світу, що навіть такого невинного раба божого, як Лупина, доводили до крайньої розпуки. Кілька разів через крайню потребу доводилось йому йти з молоддю чи до церкви, чи на Дрімайлове пустирище коло тих «Порт-Артурів» і «Цусімів», то все стрічався з нечуваною напастю на рівній дорозі: касиєрська товпа при виді гарних дівчаток піддобралася своїм ладом і заявляла свою содомську «дзяркосць»¹ нецензурними словами; такі вислови, як «мацьора з просентами»² на адресу учительки й учениць, належали до найкультурніших і найделікатніших. Лупина в такому критичнім положенні з крисанею в руках і зі словослов'ям на устах звертався до великодушності содомських «культуртрегерів» і таким чином приневолював до мовчанки те шумовиння, що вважало себе за всемогучих рицарів щонайменше в цій галицькій Содомі. Звертатися з цією справою до місцевих властей, значило лізти з одного гнізда поміж рої шершнів: автономічна влада гляділа на такі виходки і дикі норони як на звичайну річ, щоденну й конечну, жандармерія держала з культурним касиєрством «штаму»³, поліція перед кожним «Янком розпрувачем»⁴ здіймала за кількадесять кроків рогативку⁵, а за всякі злочинства виправдувалася курячою сліпотою. За те давала собі духу, коли зловила голодного тупоумного Івана при крадіжці гнилого оселедця або кавалка дротяного заржавілого ужиська: розказувала нечувані річі про те, як то вона, рогата поліція, перебрана в «цивілів», перенишпорила всі нори-вертепи, кілька тижнів вистежувала, аж наостанку схопила проклятого гнилоїда, злодія гнилих оселедців і заржавілих кавалків дротяних вірьвовок. І сама потім допитувала нерозумного свого брата Івана, для чого

¹ Молодецькість.

² Свиня з поросятами.

³ Грала в одну дудку.

⁴ Злодієм-зломщиком.

⁵ Шапку.

йому та дротяниця, коли на ній і повіситися не можна? А свої — хрест святий — свої Івани були в рогативках і свої свого Івана ловили й карали страшно, не по-азійськи, а по-галицьки, так, що кожним ребром, кожним суставом грішного тіла вилазили дурному Іванові гнилі оселедці й заржавілі дротяні ужища!..

Лупина мав завжди дивне почуття, коли просив пощади для невинних довірених йому дітей; йому здавалося, що він є одиницею, виключеною з-під законів, що живе самотою в тій кільканадцятитисячній товпі і може в кожную хвилину бути обезвіченим. Під постійним гнітом тих прикрих мислей він уважав свої невсипучі труди не користю для суспільності, але інстинктом самооборони: він уявляв себе мурашкою, а молодь, що до нього гурнулася, «мщицями»¹, що пособляла йому утриматися в цій галицькій Содомі сяким-таким чоловіком...

Випровадив Лупина раз шкільну молодь на прогулянку, розглянувся по пустирищі, подумав собі: «Кінець твоїй безжурній сонливості, Павле Дрімайле, кінець і моїм прогулянкам із вами, діти». На всій площі працювали котляри, тарахкотіли сотками молотів, склепували грубезні плити залізні в резервуари, що були вже майже при закінченні: від соток ударів по такій металевій великанській бодні дрижала земля, дрижало повітря, дрижали й усі сугави в людині. Лупині здавалося, що одна доба такого пекельного тарахкотання зуміє перетворити людину з найніжнішим чуттям у тяжкий молот і гострий різак. Зауважив Лупина ще одно: на місці Дрімайлової колиби і його «префектури», себто геометричного кургана, підіймалася гордо бурильна вежа з надписом: «Шиб номер 1. Дрімайло» і «Встемп обцим взброньони»² Прочитав оце Лупина й каже:

— Вертаймо, діти, в наші душі казематки; мабуть, нині не попали на Дрімайлове..

— Ні, ні, ні!.. Не попали! — викрикували многі, зрозумівши буквально слова учителя, й стали готуватися до повернення.

Не встиг іще Лупина упорядкувати молодь, як вибігло з шибу «Дрімайло номер 1» кілька «хоробрих» оброплених либаків, стали якраз на перехіднім місці на настилі і почали кричати:

¹ Мошками.

² Стороннім вхід заборонений.

— Прец до рову!.. до кіп'йони, к... сини!..

Ні на що не здалися звертання до великодушності й до почуття милосердя тих «хоробрих» всесвітніх одчайдухів, сам Лупина обірвав також порядну пайку... На щастя старого вчителя надійшов із робітниками від сіна мужик автохтон Литюк і той врятував його і молодь перед напастниками по-своєму: залізними вилами потягнув одного, другого барабу по спині, і се пособило: втікала «хоробрість» страх! втікала і п'ятами кивала...

— Ви, паноньку, також додумались звернутися з своїм «прийдіте поклонімося» перед тими грішниками плоти, — говорив Литюк до Лупини, потрясаючи залізним тризубом. — Просити про штани такого, що їх у житті не мав на собі, то майже смішно й немудро. Почуття відкликується до почуття, а залізо до заліза, розумієте? Бачите самі, як подіяло...

Литюк був одним із немногих мужиків, що не зламився на ненадійну наживу великих капіталів й не ліз із ходаків у панські лякери по приміру своїх кумів і сватів Сисаків, лише держався кріпко свого кафтана й кожуха, а навіть сорочку носив поверха. Хоч отримав тисячі за контрахтування і проценти брутто, жив зі своєю родиною по-давньому дальше однако без панських витребеньків, гарував на ріллі, «курував» худібку і мужикам, і панам та в тім ділі робить іще й нині чималу конкуренцію ветеринарам. Дивна річ, що цей ворог усякої переміни мужицької ноші стояв на ціле небо вище над своїми братами, що пошилися були в надшиванці, бо мав кілька класів гімназійальних, розумів ясно силу пари й електрики, але гордився своїм мужицтвом й зберігав його чесноту та достойність.

Аж тепер Лупина довідався від Литюка, що Павло Дрімайло віддавна був викинений зі свого батьківського пустирища на вулицю, а що дозволено йому було літами пекти ніби на своїм бараболю й спати вволю, то не задурно: через нього довідувалася пропінація про життя-буття своїх льокаторів на пустирищі й, очевидно, користувалась з того. Як тільки дійшов до повнолітності, зараз зробили з Павлом Дрімайлом нотаріальний контракт і одержали на вічність його батьківщину за півкорця ячменю, стрийський кожух та зимові чоботи на велике копито.

— Пустирищем і колибою можеш собі користува-

тись, поки не станемо вертати, — сказали, але того в контракті не написали.

— На нашій хлібі вигодувався, мій покійний отець все ним опікувався, — говорив Литюк з гіркотою. — Я, крадучись, годував логиновату колоду так, щоб старі не бачили, а він, коли дійшов до повнолітності, відступив ворогам свою батьківщину задурно; я сам щось аж через два роки довідався про те. Ба, що більше: я через нього тому два роки одержав чотири тижні арешту за обиду пана директора з пропінатії й бурмістра Ворони!

Та вість, що Павло Дрімайло був донощиком на своїх благодійників і повідомляв пропінатійну дирекцію про все, що діялося на його пустирищі, вразила старого Лупину дуже відчутно: зробок-учитель уважав Дрімайла за олицетвореного легендарного логина, що лежить під деревом і чекає, коли спіла груша попаде йому сама в рот, що перед самим спасителем не хотів рушити з місця й показати дорогу. Але підозрівати його в шпінонстві ніколи й не снилося.

— А от говорять, нібито ви, пане Литюк, також покидаєте своє рідне гніздечко, а мені так жаль вас, що й висказати того не можу, — сказав Лупина з тим наміром, щоб перейти на іншу розмову, щоб придавити чим неприємне враження.

— Воно так справді... Дальше витримати годі... Та й ви, пане учитель, недовго будете животіти в цій хайдері християнській; вам також скоро скажуть: «Іди на зелену пастися», а ваше місце віддадуть гультям, що всім будуть, тільки не учителями-педагогами.

Лупина з дітьми ступав по вузькому дерев'яному настилі за говірливим Литюком, і скільки разів Литюк штуркнув його нехотячи залізним тризубом, стільки разів здригався, й привиджувалося йому, що біжать ті самі громили з більшою силою, щоб стократ надолужити йому і Литюкові за залізні вила... Аж коли опинився коло шкільних воріт, сказав: «Слава тобі, господи!» і тисячний оклик вдячності з дитячих грудей залунав у повітрі до мужика, що оборонив їх перед авантурними напастниками. Лупина від того часу лякався виглянути й за шкільну браму. Пророцтво Литюка, що невдовзі скажуть йому «іти пастися на зелену», додавало йому

ще більшої сили; він учив, виховував дітей з ще більшою ревністю й додавав своїм молодшим товаришам відваги й заохоти. А були то люди молоді, початкові учительські сили — при тім було вчетверо більше жіночих, як чоловічих — переважно такі, що тільки крайня нужда приневолювала їх ділити долю з Лупиною, тягнути цілоденну шихту в цій двотисячній юрбі дитячій і в повітрі, затруєнім різними мікробами. А шихта така сполучена була з чималими неприємностями. Ось один образок з тих щоденних приємностей Лупини.

Сьома година ранку. Дітей тьма-тьмуща снується по класах та на подвір'ї. Лупина вже в школі суетиться, падкує і тремтить, молиться у душі, щоб було щасливо тільки до першого дзвінка, а там уже далше якось піде...

Та ось раптом прибігає з сусідньої фабрики котляр чи машиніст на шкільне подвір'я, ловить у свої залізні ручища одного хлопця за другим, підносить угору й кидає ними, як м'ячиками об землю. Крик, плач, переполох поміж дітьми й учительством, хлопці дужчі, з більшою витриманістю підносяться насилу з землі, слабші лежать приголомшені, а фабрична потвора ненажера ловить усе ще нових, все ще кидає об землю, вимощену грубим камінням, ніяк не може вгасити жажду скаженої лютості. З одинадцятьма справився, поки Лупина протиснувся крізь товпу, наставив себе під хижі лапи і питає, за що такий дикий напад, яким правом сміє бити невинних дітей?..

Фабричний пан машиніст споглядає згорда на Лупину очима розлюченого бика на арені й нічого не відповідає старому, тільки до наляканих дітей говорить, але не так, як то кажуть многі «з бжидка з руска»,¹ лише по-уржендовому² так не ладно, що в чесного Лупини кров у жилах стигне.

Аж пізніше довідується Лупина, що причиною цього варварства була справа, до котрої шкільна молодь нічим не була причасна. Фабрика пустила собі газ з якоїсь копальні для опалювання печей при машинах. Газові рури поклала під ногами на публічних вулицях. А тому, що рури були старі, подіравлені іржою, тому свій крайовий фабрикант позатикав діри дерев'яними

¹ Погано по-українськи.

² По-урядовому, офіційно.

кілками. Один із таких кілків чи може сам під тиском газів вискочив, чи може бути, що який вітрогон навмисно витягнув, ну і в печах фабричних погасло. Із-за того злобна помста машиніста невинній ні в чім шкільній молоді. А кілок цей витягнуто й газ випущено не коло школи, але на кілометр далше, десь аж за головною пропінацією «на Мочарах».

А ось другий образ галілейської чудасії.

Восьма година — електричні дзвінки звістили початок навчання. Гудіння, шум дітей утихають, настає тиша, тільки голоси запопадливіших учителів відзвиваються по класах. Сам Лупина також перший у класі, в своїм земнім раю. Та ось в коридорі залунав скажений гавкіт собак і страшний квік свині. Кожний учитель і кожна учителька замикають свої класи зсередини навмисно для цього зробленими закрутками. Лупина один виходить зі страхом, а перед ним стоїть із залізним дрюком горожанин із трьома собаками. На горожанині черевики, цератові штани в панчохах, цератовий кацабай, цератова з наперед випученим верхом шапка, геть усе цератове й ропою обильно облите, а пропінація сидить від нього, як углеводневі гази вибухового шибу.

— Пан од школи куровнік може? ¹ — питає горожанин.

— До послуг, — відповідає чемно Лупина.

— Чому двері по всіх класах позамикані?

— Бо публіка ще не навчилася читати того, що на кожних дверях написано...

— Ет! Що мені там... Я був три літа в Америці, два на Суматрі, два на Слободі Рунгурській, а дев'ятий рік пробуваю вже тут.

— Приймаю до відомості.

— Моя дитина уже третій день стоїть насередині за те, що спізняється... Пане! Я того не стерплю... Я зараз йду до класу й сякому-такому або сякій-такій кості поломлю, а в нашій робітничій органі рознесемо всіх вас із радами шкільними в пух і прах. Ми уже на нашій тайній засіданні говорили про те, що карати в школі невільно! Пане, я берграта самого Шум... «вигризмоліл по офіцинах аж міло!.. Пан зна тего берграта з Прус?»...²

¹ Пан, може, завідувач школи?

² Вилаяв, аж мило! Ви знаєте того радника гірничої справи з Прусії?

Лупина бачить, що горожанин прикликав усю свою пропінаційну силу до авантюри, зачинає йому пояснювати, що його дитина не за кару стоїть, тільки тому, що коли прийшла, уже не було місця, щоб сидіти. Звертається далі до його культурності, батьківського почуття і так успокоює дику пристрасть всесвітнього волоцюги. Часом такого дбального обропленого батька мусив Лупина запросити до свого салону, посадити на почесне місце й споглядати з жалем, як кип'ячка спливалася цюркою із нього й розпливалася струями по килимах. Аж після цього отець дитини добрішав і перед відходом заявляв Лупині, що не тільки не поламає костей учительству, але ще й піднесе його заслуги в своїм робітничім органі!..

Належить зауважати, що такі щоденні дивоглядні епізоди й варварства були відомі всім місцевим дописувачам і таких, і сяких польських часописів, а все ж таки ані один часопис за кільканадцять літ не заікнувся про щось подібне. Раз, правда, один соціалістичний часопис польський постояв за правду і справедливість і помістив статтю про страшний випадок, а саме, що учителька Л. вдарила робітничого хлопця Столяжа в лице, і одночасно надруковане те саме нескладним віршем у дотепнім «Смігусі». Лупина переглянув десятки каталогів за тридцять літ, перенишпорив усіх дітей по класах, але такого хлопця з назвиськом «Столяжа» не знайшов. Ся очевидна брехня й страшна кривда, заподіяна найпримірнішій, найідеальнішій учительці, мала підопліку еротичну: учителька виявилась нечуткою на любовщі смігусового сатирика з галицької Содоми. Учителство внаслідок цієї мерзеної брехні стало самому Лупині дошкулювати тим, що почало вважати свій труд за панцизняну шихту, за ремесло задля хліба. На щастя старого сумлінного учителя з'явився несподівано в школі сам шкільний радник М..., а внаслідок цієї візитації було «високе виправдання» для всіх, у першій же ряді для тої, що мала ударити в лице неіснуючого в школі «Столяжа». Лупина, як говорив мені пізніше, чувся в царстві небеснім; йому також уділили шкільні власті «високе признання» за його довголітні труди. Але одночасно наказав урядовий комісар Бідерман, нішній староста в Перемишлянах, засипати коло школи ставок із рибами, а на його місці побудувати «місце

вступне»¹ для шкільних дітей! Той ставок був протягом дванадцятьох літ живою книгою не тільки для шкільної молоді, але подиву гідним місцем кожного культурного чоловіка. Були там незвичайної величини освоєні коропи, що брали від дітей поживу з рук, був також нарибок окунів, линів, плотиць, що наплодився з ікри і розвивався на очах щоденних малих обсерваторів. Кількадесят тисяч нарибку, кількасот штук линів й кількадесят коропів закидали люди, безжалісно засипали, а Лупина навіть не скрився, тільки сказав молодшим товаришам:

— Лихословити власті, що один зробить дурницю, значить самому вихователеві кидати в лице болотом. Коли діти жалкують тепер за ставком чи за рибами, то ми вже досягнули свого: вони колись виростуть і перемінять «місця вступні» для наших наслідників на акваріуми.

«Місце вступне» ні на що не придалося: зимою засипане снігами, влітку залите водою — діти не можуть його навіщати.

Дрімайлове пустирище перемінилося з часом із публічного майдану в першорядну нафтяну копальню з голосною фірмою, в котрій збиралося все чільне нафтярство з докторськими дипломами й славними родовими іменами. Понад високими парканами підносилися з кожним днем нові комини, нові бурильні вежі, що з них постійно відкликувалися робітники на арію різних краков'яків або й костельних пісень протяжним: «Геей — яяя — гооотуф!»

Через довший час головна дорога залізничної станції була завалена новими машинами паровими, електричними, котлами, все те першорядної конструкції, призначене було на Дрімайлове пустирище. Одну з таких машин-великанів везли цілий тиждень із залізниці, по кільканадцять пар коней і по кількадесят людей суетилося вдень і вночі, новий міст треба було побудувати для цього молоха, конкурента тисячів людських рук. Многострунна сіть телефонних дротів засяяла металічним блиском понад пустирищем і за кожним сильнішим

¹ Убиральню.

подувом вітру виграла самому Павлові Дрімайлові жалісно «останнє ціловання»¹

Та ось одного дня заграв, заревів на цілу околицю і шиб «Дрімайло номер І», а одночасно, мов йому на «віват», вистрілив суміжний шиб коло школи з такою силою, що старий Лупина в класі повалився з крісла на підлогу, всі шиби потріскались, в деяких класах вікна повіривало з завісами й покидало в протилежні кути дітям на голови. Цілим будинком шкільним стало трясти, як возом, що котиться в безодню по камінному груддю, ясна червона луна освітила темні нори. В десятках тих нор постав вразливий крик двотисячної переляканої молоді.

Лупина зірвався на рівні ноги, наказав старшим поважнішим хлопцям бігти по класах та сказати дітям, щоб не виходили в коридор, лише скакали між лавками.

— Ось так нехай скачуть, — сказав рівнодушно і зачав сам підскакувати так комічно, що всі учні мимоволі загуділи по-своєму судорожним сміхом. Він перший вибіг в коридор, ходив по класах та говорив:

— Скачіть, дітоньки, скачіть на місці доти, доки не скажу вам виходити, і нічого поганого з вами не станеться.

І діти скакали та перетворили цілу школу в великанський барабан, на котрім тарабанило чотири тисячі дитячих ноженят, із усієї сили тарабанило. Слепе довір'я і сердечна любов до старого вихователя чи може інстинкт самоохорони, здається одно й друге, спонукало молодь до того, щоб замість утікати в вузький півтораметровий темний коридор, скакати в класах, і обійшлося без катастрофи. Пожежна тривога, до якої вправлялись по кілька разів на місяць, оказалась в ту хвилину непридатною: місце, куди належало на випадок пожежі виводити дітей, заливала тепер кип'ячка з вибухового шибу, а з другої сторони вкрили густі клуби диму все шкільне подвір'я. Треба було дві тисячі малих наляканих дітей вести метровим настилом до брами, де товпи народу тиснулися, бігли не дітей рятувати і вогонь гасити, а дивитися на вибух шибу «Дрімайло номер І».

Лупина після цього страшного випадку цілий тиждень ходив як вчаділий, бо десь запропастився один

¹ Останнє прощання.

хлопець; його мучили страшні привиди ві сні. Йому завжди здавалося, що він збудився й пригадав собі, що снилося йому, немов у час пожежі багато дітей потопилося в тім «місці вступнім», побудованім на місці шкільного ставу. Він іде, дивиться, господи! Се правда: бачить, у каналі пирують щурі, давлються дитячими трупами. Він тягне одну, другу дитину гаком, тягне їх без числа і носить ніби до своєї кімнати, ніби до колиби Дрімайлової і гребе всіх, а сам іде до школи, сидить у класі й дожидає шохвилини жандарів. І приходять жандармерія, кує Лупину залізними путами, а народ товпами тиснеться, горлає: «Злодій, душолюб Лупина, на гак його!» Він у розпуці кричить: «Господи!» — і пробуджується та молиться, що се таки не правда, а тільки страшний сон. Доля того разу пощадила Лупину й не веліла йому платити соромом за те, що він увесь вік любив, гаряче любив молодь учити й виховувати.

Шиб «Дрімайло нумер I» гудів безперестанно, як градова туча з громами. Цілими днями повози з ясновельможними й високородними, з золотими й звичайними ковнірами не переводилися на пустирищі; вся сметанка зі столичних міст приїздила подивитися, як виглядає нафтяний фонтан, що викидає з землі по двісті цистерн на добу, значить по тодішній ціні ропи на 80.000 крон у золоті! Гірські потоки наповнилися ропою, дві доби несла ріка Тисьмениця ту вонючу благодать повним руслом, розливала її милями по полях і мужицьких лугах та оскоромлювала в Дністрі всяку твар господню. Прислане військо вдень і вночі мучилося, сипало окопи, гатило ріпну повінь і загатило.

— Чотири дні обертала кип'ячка з Дрімайлового пустирища млиновими колесами на Тисьмениці, що в часі кільканедільної посухи майже зовсім висохла, а хлопці Ротшільдових кошар розповідають, що єврей коло них у млині пустив усі каміння на питель, — із такою вісткою прийшов рано до школи Семен Крися, той самий, що колись свому товаришеві шкільному одноокому Шлоймі встромив був веретільницю за пазуху й готовився ще встромити йому гадину до рота. Семен Крися був уже учителем.

Лупина, хоч завжди радо слухав оповідання свого молодшого товариша, прийняв цим разом звістку, що ропа з Дрімайлового пустирища меле пшеницю, зовсім

рівнодушно. Він мучився постійно гадками, де міг дітися той хлопець у часі пожежі коло школи? З двох тисяч дітей він один запропастився, і то не малий, а старший, шістнадцятилітній. Всі канали, закопи довкола школи перенишпорили й не знайшли.

— Ще одна радісна звістка, і та, без сумніву, утішить вас, — говорив Криси своєму старшому товаришеві, — а те, що малий мазур Каспшик — так звався запропастений, — уже нині в класі, але такий обсмалений, немов вернувся з Африки.

— Семене! Правда? — закричав обрадуваний Лупина, прискочив до Семена, вдивлявся в нього недовірливо і повторяв: — Чи се тільки правда?

— Дійсна правда... Вітрогон використав нашу неуважність, як горіло, й утік зі школи до своєї матері між німецьких колоністів. Говорив мені, що незадовго знов буде утікати, бо його тато прогнав маму і в хаті живе з другою неладно, а та посилає його до фабрик красти дерево й вугілля.

Лупина здригнувся при останніх словах; він не хотів тому вірити і подібні гадки гонив від себе, як докучливу муху.

— А тепер іще одна справа, — говорив Семен. — Хлопці конче хочуть подивитися на вибух; цілий тиждень непокоять мене... Що ж, так близько і щоб не подивитись? Напишіть до копальняного заряду, він певно дозволить.

— А як не дозволить?

— То буду бачити чорне на білім, і совість моя буде чиста... Скажу всім: відписали «встемп взброньони»¹.

Під впливом радісної звістки, що пропавший хлопець знайшовся, рішився Лупина написати до копальняного заряду й на превелике його здивовання заряд не відмовив; дозволив подивитись, лише з обмеженим числом учеників, найбільше двадцять тому, що на всій копальні тепер велике скупчення роботящого народу та ще нові визначні особи приходять.

— Все ж таки один знайшовся, що відповів чемно, — говорив Лупина до Семена Криси. — Як часом односторонньо чоловік глядить на багато дечого під впливом свого настрою душевного. А ось у Содомі галілейській

¹ Вхід заборонений

є чемні люди... Пише: «завтра о десятій...» Йдемо, Семене... Подивимось ще раз на те давнє місце дитячої прогулянки...

На другий день пішов Лупина з Крісою і з хлопцями оглядати вибух шибу «Дрімайло номер І». При самім вході зауважив одне, що ще ніколи при такому скупченні народу не відносилися до нього з такою незвичайною пошаною.

— На бік! — кричала служба й поліція, помічаючи Лупину здалека й тиснула народ за браму.

Один із копальняних урядників підійшов до Лупини, вклонився ввічливо та й каже:

— Пан директор перепрошує, що не може сам бачитися з паном, бо тепер радник двору у нього. За те я заведу в таке місце, звідки буде можна до всього придивитися докладно.

Лупина ступав мовчки за провідником поміж юрбою, що розступалася, доки опинився на тім самім підвищенім місці, що Павло Дрімайло називав своєю «префектурою». Шиб Дрімайла з розкиданою вежею гурчав страшно і силою підземних газів викидував потоки ропи повище вершків вікових ялиць, що стояли тепер, як великанські опуди. Інженери з робітниками підходили до вулканічного ріпного горнила, підкрадалися з різними приладами, старалися ув'язнити і ропу, і газу так, щоб власними силами могла йти рурами до резервуарів прямо на залізничну станцію.

Лупина розглядався по колишнім пустирищі й питав себе: чи се дійсність, чи тільки сон? Чи можлива така переміна протягом двох літ?

Оглянувши з хлопцями всю фабрику, каже до урядника:

— Дякую вам, добродію, від імені гуртка цієї шкільної молоді, що були ласкаві для нас потрудитися й прошу мені сказати, коли можу бачитися з самим завідателем?

— Ось я до ваших послуг, — відповідає на те молодий панок у вибагливім одязі, що якраз вийшов з канцелярії назустріч Лупині. — Вас, пане Н., звільняю, можете йти до свого діла.

Поклонився урядник завідателеві, віддалився.

— Що ж, пане Лупина, не пізнаєте свого давнього

учня? — питає завідатель, у тоні котрого звучала певність свого власного «я».

Придивився Лупина до молодого чоловіка, пригадує собі риси лиця з типовим носом, але очі... очі... той мав тільки одно...

— Ні, — каже, — не пізнаю.

— Знаю, що вас плутає, — говорить завідатель і стягнув рукою в ліве око, вийняв незаметно оправу. Лупина й Криса крикнули одночасно: — Шлойма Брудергребер!..

І дійсно перед ними стояв колишній одноокий Шлойма Брудергребер, а теперішній директор фабрик і власник двадцяти п'яти процентів бруто з терену копальняного на Дрімайловім пустирищі.

Одноокий Шлойма глядів через хвилину знов двома очима на свого давнього учителя Лупину й товариша шкільного Семена Крису. У Відні, Парижі, Гамбурзі і в Берліні не зівав і не купував грамофонів, а мусив багато, дуже багато зложити іспитів зрілості на всесвітнім грошовім торзі. В похвалу належить зачислити Шлоймі те, що старого Лупину хотів також узяти до «спілки»: ще два роки тому писав до старого, щоб дав бодай сто крон, себто, щоб хоч із такою незначною квотою приступив до контрактного товариства на пустирищі Дрімайла. Та, видно, старому Лупині, тому трудящому азбучникові, не судилося носити брильянти на пальцях, їздити в княжих повозах і в вагонах першого класу.

Випроводив директор фабрик свого учителя Лупину й товариша Семена Крису аж до брами і хотів відвезти вороними, виписаними недавно десь аж із Тамбовської губернії, та старий випросився. Сказав, що скористається цим колись іншим разом.

Коли опинився за брамою, Лупина зачепився ногою об голого обропленого чоловіка, що лежав посеред дороги; поліція стояла безпорадно над ним, бо не знала, що з таким оригінальним бунтівником зробити.

— Встань! Встань! Йди туди дальше до брами; там твоє місце! А тут публічна дорога, до неї не маєш ніякого права, — кричали присутні до обропленої живої колоди.

— Не пуцу! Нікого не пуцу! І самого цісаря не пуцу!.. Се моя батьківщина, тут буду лежати, бо так

мені хочеться, і хто мені що зробить? — горлав охриплим голосом оброплений вільнодумець.

Лупина перелякався того голосу: він почув себе так само, як тоді, коли хлопцем слухав про страшних опирів і чарівниць.

Обминув сю живу перешкоду й прискореним кроком утікав, аби не бути свідком, як поліція потягне силою те чоловіче посміховище на «склад» до в'язниці. То був якраз Павло Дрімайло, колишній властитель пустирища, що на нім розливалися мільйони у вигляді нафтяних вибухів.

СУЕТА ПРО НАСУЩНИЙ

Частина перша

I

З підгірського села Східниці до Борислава буде півтори години ходу; дорога возова через діл у сльотливим часі дуже прикра, невідна; тому підприємці, що добувають там у великій кількості нафтову ропу, пускають її рурами до великанських котлів, з котлів на залізничну станцію і далше в широкий світ. Часом така рура в однім місці трісне, попусується, і тоді, поки сторож помітить і дасть знати до Східниці, поки руру направлять, піде тої ропи не раз кілька сот бочок марно в болото.

Одна з таких рур тріснула раз коло самої школи в Бориславі; нафтяна ропа пустилася з неї з такою силою, що залляла цілу дорогу, сусідні подвір'я, та навіть дісталася через браму аж на шкільне подвір'я: заморока вдарила так сильно, що годі було дихнути. Але люди на се незважали, тільки збігалися, черпали коновками, горшками, мисками, навіть пригорщами, словом, чим хто міг; гатили по дорозі, по ровях той брунатно-зеленавий і неприємно вонючий плин, зливали його в барила, бочки і з гарячковою покvapливістю несли додому.

Саме в той час повиходили діти зі школи і задержалися на дерев'янім настилі перед брамою; хлопці, дівчата дивилися на се небувале явище, дивувалися, що з такої тоненької рури бухає такий великий потік ки-

п'ячки, дивувалися, що народ за тою кип'ячкою так розшибався, хоч не один упав, та другий незважав на нього, тільки по нім перейшов і даліше черпав.

Стоять діти, дивляться, лише один Тарас не задержався з другими; спішить додому, рад би птицею злетіти, щоб мама не потребували ждати на нього.

— Пожди, Тарасе, ще трохи, — говорить товариш Володко, вчепившись йому кріпко за рукав, — скажи мені, коли усе так добре знаєш, чому та ропа із Східниці тече сюди через таку високу гору?

— Бо до гори парова машина тисне її вгору, а з гори вже сама тиснеться в долину.

— А чому не возять її так, як перше, мужики бочками?

— Видно, підприємцям виходить се дешевше спроваджувати рурами на залізницю.

— Паничу, сідайте, бо я маю їхати до фабрики по тата, — говорив візник, що приїхав по Володка до школи.

— Ідь на кінець настилу, я не полізу тут у болото, — відповів Володко, а Тараса держить і питає даліше:

— А зробиш мені з воску такого єврея з кіблями, як той, що ти приніс нині до школи і дав панові учителеві?

— Зроблю, зроблю, — мовить Тарас, — тільки пусти мене, бо ще маю нести обід татові до кошари.

Дерев'яний настил скінчився. Володко сів до повозу і поїхав, а Тарас розпочав гімнастичну вправу по липкім, товстим бориславським болоті: він скакав з одного камінчика на другий, що виринали з болота, оминав вози, людей, поки зайшов на «Новий світ» до «банкової яруги», став на кам'яній плиті, розглядається, куди би тут йти даліше. Серед дороги баюра не будь-яка: в баюрі десяток возів і в один і в другий бік пустилися їхати, люди кричать, вйокають, а все стоять на місці. По обох боках тої яруги купи болота, а за тими купами рови в півтора хлопа також з болотом, а за ровами низькі домики, позападувані в землю, тільки дахи видно.

Наскучилося якомусь верховинцеві стояти далі, на возах скаче наперед, не питає, що люди галякають, сміються, може яких з десять возів переліз і знов злізася на дорогу.

— Не скачіть в те місце, бо утопитеся, — остерігає Тарас.

— Та чому утоплюся? — і паличкою з воза пробує в те місце, чи хлопець правду каже. — Фі-фі-фі, — аж завсисто: що так глибоко, і скочив на плиту коло Тараса.

— Як же тепер розминемося? — каже господар.

— Ступайте, нанашку, по тім камінню, що видніє з болота.

— Що мені те каміння? Ліпше би вишутрували, щоб люди не бідували.

— Тут шутрують раз у раз, та ніщо з того: бачите ті гори понад ним, то все відти, з-під землі, там, насподі, копають люди ями, шукають за воском, а земля западається так усюди, навіть з домами.

— Так, так ти повідаєш, вона ще колись зовсім западеться. Бувай здоров, та спасибі тобі, що перестеріг у добрий час, то хоч сухий вернуся додому.

І пішов чоловік, а Тарас не може дістатися до хати, хоч недалеко, з кільканадцять кроків. Віз з ялицею поперек дороги, людей тьма кричить:

— Ідь, чоловіче, дальше або вступися набік!

— Так вас також ніхто за ноги не держить, — відзивається властитель тої дивоглядної рогачки, а сам стоїть коло коней по пояс у болоті, розпука огортає його.

Стало багато візників, що стояли порожні, і Тараса обертати, насміхатися з нього:

— А що ти, хлопче, заорендував ту плиту, доки будеш на ній стояти? Далі приростеш до неї.

Того було Тарасові забагато. Він скочив з плити на руру, що лежала над глибоким ровом, наповненим кип'ячкою з найближчої ями. Рура тонка, а довга, заколихалася на боки, люди заохкали: туй-туй упаде хлопець, пропала одіж, не вимиється й за цілий тиждень.

Не впав Тарас; кілька разів захитався на самій середині; тепер виліз на купу каміння, а з неї зсунувся в долину до низенької хатини з одним віконцем, відхилив маленькі дверчата і поліз до неї, як до пивниці.

II

Хатина була без сіней, маленька, багато нижча, ніж колиба в лісі; Тарасові рідні мешкали в ній уже від кількох літ, хоч дорослий чоловік тільки в тім місці, де піч запалася до половини в землю, міг стояти просто на ногах, а коло порога навіть Тарас упирався головою

в стелю. Підлога, а властиво хатній тік у виді скісного чотирикутника, представляв площу похилу, з котрої користувалися хіба малі сестрички Тарасові; вони саме в тій хвилині, коли Тарас вступив до хати, тягнули візок до порога, а звідти пускали і візок котився з котятком вниз до темного кута. В тім куті накрита була велика яма; з неї колись тисячі видобули у вигляді чорної кип'ячки, а нині тільки щурі найбільше добувалися з неї до хати; що позатикали рано діри склом, вапном і бог вість іще чим, то вночі щурі нові входи собі поробили і все поїли, що звечора лишилося: хліб, бульбу, а часом мара і одіж погризла, посікла на дрібки.

Тарас положив книжки на свою полицку, де були різні фігурки з воску, моделі знярядь гірничих його роботи, поглянув косо в полицку коло печі і повеселів: татові горнята ще стояли порожні на своїм місці: то переконало його, що прийшов вчасно додому, мама не могла гніватися на нього.

— Мамуню, — заговорив тепер Тарас весело, — в нас нині були пан інспектор у школі і оглядали мої фігури: найліпше сподобався їм той єврей, що я колись робив, тямите?

— Дай мені спокій, я не тямлю ніякого єврея, — відповіла мати і стала дути ще сильніше в огонь, щоб скорше зварити обід.

— Той, той... з тими двома кіблями і з кінським хвостом у руці, що татуньо казали: «Пусти його тепер, пусти, нехай іде кип'ячку либати». Того собі інспектор сподобали і питали мене по-німецьки, хто мої тато, а я відповів їм: «Майн фатер іст айн бергман!»¹ — Те їм дуже сподобалося. Шкода, що Семен Кошерецький покинув школу. Я вже знаю, чому покинув: він тепер у гірничій школі; до полудня лазить до ями і має п'ять шісток за цілу шихту, а пополудні десь там вчиться. Мариня Залішукова також перестала вчитись: вона тепер у кошарі при млинку; всі наші найліпші ученики з четвертого класу попере stavали ходити до школи.

Мати перестала дути, обтерла очі, заплакані з їдкого диму, глянула на Тараса й каже:

— Годі до школи ходити, як нема хліба в хаті і одежі на тілі. Легко тобі, коли тато здоровий гарує і вдень

¹ Мій батько шахтар.

і вночі. Всі з біди сміємося... А що би ми зробили, якби так тато, сохрани господи, занедужав? Я каліка на руку, до млинка не можу ходити, тоді й ти мусив би покинути школу.

— Не кажіть того, мамуню. Мені тяжко було би розлучатися зі школою, я не хочу про се й думати. От Кімель такий бідний, а пішов до міста до гімназії і сам удержується: його отець такий бідний, нічого не дає йому; мабуть, уже тепер у п'ятому класі. Пан учитель говорить часто, що я ліпше рисую, як колись Кімель, і задачі порядніше пишу.

— Куди не поступишся, всюди біда щурить зуби, глумиться. Ей, що то говорити, що колись буде... На, їж бульбу з юшкою і неси татові, бо нині знов не приходив додому, лишився на другу шихту.

— Може ви, мамуню, чого гніваєтеся на мене, що так говорите?

— Гніватися на тебе не маю за що.

— А чому ж ви такі сумні?

— Та нема чого веселитися, дитино: ти вернувся зі школи, обід не готовий, тріски не хочять горіти; від самого ранку щось мені так тяжко. Господи, не лиши нас без своєї святої опіки.

Мати замовкла, стала лагодити обід для батька. Тарас також забрався до їди, спішився; діти все ще возилися з котом, тобто спускали його згори в долину на ловлю щурів, але він дрімав у візку спокійно; його самого були б щурі заїли і не боялися бушувати по хаті.

III

Несе Тарас їсти татові до кошари, не може забути того, що мати говорила про школу. «Я мав би покинути школу? — питає сам себе. — А пан учитель і пан директор все говорять, щоб я йшов до гімназії. Та чому я не можу ходити до гімназії так, як Кімель?.. Чому? А ось я в нанашка поштальйона учу троє дітей і маю за се на місяць п'ять шісток. А в місті може також знайти хтось, що дасть більше, ніж п'ять шісток. А тато недавно обіцяли купити книжки за ті гроші, що я заробив, і чоботи підшити, і свою блюзу гірничу дати кравцеві переробити на мене, як буду мати вже йти до міста. Ні, ні, я не покину школи, я мушу так учитися,

як Кімель; та й його тато багато не заробляє на день, що носить у коновці по вулиці юшку з яблук і кричить: «Файне мост — калт — аааа!»¹

Йде Тарас задуманий крутими вуличками, опинився під тою кошарою, де його батько працював під землею. Став на насипі, хоче йти до середини, а двері люди геть заступили; чоловіки, жінки стовпилися, шумлять тихо, не вступаються. Десь і шандар відкись з'явився, розігнав людей в однім місці, а вони в друге ще з більшою силою тиснуться до дверей, хочуть іти до середини, а там знов хтось не пускає і витрутив одного ямара з кошари силоміць. Ямар бігцем полетів аж під насип, де стояв Тарас, і задержався.

— А що там таке? Поморочилося багато? — питають.

— Йдіть та подивіться самі, — відповідає задиханий ямар. — Довідаєтесь багато, як пробіжитеся звідтам так, як я. Мабуть, засипало кількох в ямі, але поліція не пускає, бо тепер там комісія.

Слухає Тарас, серце як камінь б'є в грудях, аж віддих тамує, а ноги вросли в землю, не може поступитися з місця. «А може то мій тато? — гадає. — Ей, татуньо старий ямар, вони стільки літ працюють».

— Набік! — крикнув шандар.

— Вступіться люди, бо наші комісарі йдуть, — крикнув поліцай.

І люди розступилися трохи з-під дверей, з кошари винесли ямарі на ношах чоловіка, накритого веретою так, що тільки чоботи було видно, і поставили на землю. Вслід за ними повиходили і пани, і поліція, поставали.

Глянув Тарас на чоботи і задубів на насипі з горнятами.

— Пізно приносиш, сину, обід татові, — каже йому знайомий ямар, в якого текла цюрком брудна вода з його одержі і волосся. — Ще вранці богу душу віддав, камінь привалив його в штольні, тепер недавно витягнули з ями. Не маєш тата, вже ти сирота, небоже.

В Тараса потекли рясні сльози по блідім лиці. Він глядів на ту верету, що накривала його батька, йому все ще здавалося, що він піднесеться, встане і заговорить до нього. Та ж він, його батько, був такий сильний,

¹ Смачний, холодний квас.

здоровий ще вчора і ніколи не скаржився, щоб у нього що боліло.

Дивиться Тарас, біжить і мама, розтрючає всіх, пхається з усієї сили.

— Пустить, пустить, то його жінка, — кажуть ямарі і розступаються.

Жінка приблизилася до ноші, піднесла вгору верету і стоїть, що статуя кам'яна: ні плачу, ні сліз в очах, тільки уста судорожно дрижать, ніби щось шепчуть — знать молитися.

Побачив тепер Тарас останній раз свого батька, але в якому страшному виді: груди роздавлені на широкий круг, голова також покалічена, на лиці гіркий сміх ще й по смерті, а над головою руки закостенілі держать кріпко зломане топориче з дзюбака.

— Рятуйте його, рятуйте! — благала жінка, опритомнівши. — То ж не може бути, щоб він умер. Він мусить жити для своїх дітей.

Ніхто не знав, що на се відповісти, ніхто не знаходив відряди для нещасної, хоч усі були зворушені її розпукою.

— Та несить його до хати, він заплатив за неї за цілий рік, — благала дальше жінка, коли побачила, що її мужа забирають. — Несить на його лаву, він заслужив на те, щоб я його хоч своїми сльозами обмила.

— Не потребує тепер уже ні хати, ні палати, — сказав на се один ямар і взяв з іншими ношу з покійним на плечі.

Не вволили волю нещасній жінці, понесли умерлого просто до церкви, до трупарні.

Тарас пішов з мамою туди також; він ступав слідами батькової крові, що красила каплями цілу дорогу.

IV

День майовий був красний, шкільна молодь гуляла по лузі, ученики співали на перегін із птицями, лише бідний сирота Тарас, їх товариш, ішов сумний з Борислава до Дрогобича з малими сестричками: меншу ніс на плечах, старшу тягнув за руку; ліз слимачим ходом і щохвилини ставав. Він сам легко забіг би, але з дітьми не легка була справа; то хліба, то води хочуть, все якісь нові забаги. Навпослід каже старша:

— Неси й мене, я дальше не піду, у мене ноги болять, — і сіла на дорозі, плаче.

— Ти вже велика дівка, тебе не можна брати на плечі, — приговорює Тарас.

І дитина дала намовитися, встала, штильгукає дальше по камінню. Ледве дотягнув до ріки. Як же діти побачили воду, ані руш далі не йдуть: посідали над берегом, не слухають брата.

— Не бійтеся нічого, я вас попереношу, — просив Тарас.

— Ні, ти нас утопиш, — мовить старша.

— Побачиш, що не утоплю, тільки не бійся.

— Так мовив тамтого літа: не бійся, не бійся, — а вода забрала нас обох.

— Тоді було глибоко.

— А тепер не глибоко? А ось на середині ріки як вода крутиться... Ні, ні, я не піду, веди нас до хати.

— То я вас лишу.

Діти в плач; старша зачала, а молодша за нею.

— Що робити? — питає себе Тарас. — Якби хто над'їхав, може перевіз би за бога ради, але не видно нікого, бо свяго.

Над'їхав якийсь повіз; на переді візник поводить кіньми, а в повозі сидить пес на подушках, розглядається, немов пан. Блискавкою перемчали коні ріку, не було й часу кричати: перевезіть нас.

Бачить Тарас здалека, їде ще хтось, але дуже поволі; один коник і візок з будкою ніби на пса; то, певно, дрогибицький пекар, може перевезе. Приїздить ближче. Ні, то не пекар, то нанашко поштар, що має багато дітей. Слава ж тобі, господи!

Побачив поштар Тараса з дітьми, став над рікою, кличе до себе, а діти біжать і говорять:

— Візьміть нас, візьміть до себе, ми Тараса вже не любимо, він хоче нас потопити.

— Та я не їду по воду до ріки, тільки везу пошту, — мовить дівчатам і меншу тягне за рученята до себе, а Тараса питає:

— А ти куди в такий світ з ними зайшов?

— До міста, мама з шпиталю переказувала.

— Та з дітьми до шпиталю? Чому ти не лишиш дітей у мене?

— Не хотіли, плакали також: «До мами», а тепер плачуть, що їх хочу перенести через ріку.

Посадив поштар менше дівча на коліна, старше біля себе на сидіння, а для Тараса нема місця.

— Вчепися, — мовить хлопцеві, — де можеш, і держися добре, бо тут калабаня.

Став Тарас на розворі одною ногою, обійняв буду руками, скільки міг, і так держиться; нанашко на переді з дітьми до коня: вйо! і кінь з берега затягнув візок у калабаню, сам вийшов собі на плитке, збовтав ногою і положився. Візком вода колише, діти сміються з коня, а нанашко в тривозі говорять: «Встань, гнідий, встань, вівса дам», — і шелепоче соломою і божиться, що дасть вівса.

Поліз Тарас у воду, скупався по пахи; приступив до коня, сіпає за гриву, підіймає, — ніщо з того.

— Не торгай так, — мовить нанашко, — ще гірше зноровиш, не так зробимо; на тобі мою шапку, неси на берег, настав йому, чей встане.

Зробив так Тарас. Кінь побачив шапку з вівсом, зараз піднявся, витягнув щасливо візок на берег, нанашко сплюнув, перехрестився.

Ідуть далі, віз підскакує по камінню, зле Тарасові: стоїть ногами на розворі, обійняв руками буду, немов приліпився до неї, а вода стікає з нього цюрком. Бодай така їзда і не снилася.

Уже дівчатам ліпше на переді: хоч їх підкидає, то вони держаться за нанашка і розмовляють весело.

— Чи ви, нанашку, все так чужих дітей возите, що так раз у раз їздите то до міста, то з міста? — питає старша.

— Ні, я тільки вас везу по знайомості: інших, так кого-будь, не можу возити.

— А ось тої зими ви привезли хлопця до себе, трохи більшого, ніж Тарас.

— Він був би замерз у снігу, тому я мусив його витягнути з замету.

— А чого ж він ліз у замет, хіба ж він санкувався?

— Йому санкуватися не було в голові; він вертав зі школи на свята додому.

— А та жінка, що ви одного разу привезли, і лежала у вас хвора, чи вона також вертала зі школи?

— Ні, вона носила свому синові хліб до школи, —

закінчив нанашко і затрубив коломийки, щоб діти на яку іншу гадку прийшли. Нанашко не любив про те згадувати, що людям часом зробив добре.

Заїхали під місто до фабрики, де виробляють свічки з земного воску, став нанашко-поштар і каже:

— Злазьте, діти, поти їхалося. Бачите той високий дім з червоним дахом? Там ваша мама. Підете собі з Тарасом стежкою попри шини, запитаетесь когось, то вам покаже, де лежить. Я не можу з вами йти; мушу спшитися, щоб на час приїхати. За півтори години знов вертаю, приходіть сюди, візьму вас з собою додому.

Розсталися. Поштар поїхав дорогою на пошту. Тарас з дівчатами пішов стежкою до шпиталю. Три тижні не виділи дітки мами, самі бідували в хаті. Скільки гірких хвилин пережив Тарас від смерті свого вітця, про те нікому не казав, він рад би був тепер якнайскорше з мамою побачитися і розповісти її материнському серцю все, все, що його боліло. В ту хвилину не прийшло йому на гадку, що мама слаба, може й не живе.

V

Іспит у гірничій школі скінчився, ученики з обох курсів, числом п'ятнадцять, віддихнули свободніше; вони аж тепер зауважили, що панів присутніх було більше, ніж учеників.

Пан радник встав з крісла, всі цікаві, що скаже; втім хтось застукав і раптом отворилися двері; на порозі з'явився — хто? Тарас зі своїми сестричками.

Всі вдивилися на цю трійцю нужденних, обідраних діточок; ніхто не сміявся, хоч становище всіх супроти дітей видавалося досить потішним; ученики може були б перші бухнули сміхом, але почуття людськості не дозволяло їм на це: вони знали дуже добре сиріт, знали їх покійного батька, з котрим колись добре їм було працювати під землею.

Глянув Тарас і каже:

— Може паці куплять «штольню»? Нанашко поштар повіли, що тут такі речі купують.

— Де ж га штольня? — спитав радник, думаючи, що хлопець може має яму з воском на продаж і тільки не так висловився.

— Є тут у сінях за дверима, як пан дозволять, я зараз внесу, — відповів Тарас.

— Покажи, подивимося.

Вніс Тарас свою «штольню», поставив перед панами на столі; ладний прилад, нема що казати: з ліскових патичків скринька, ніби яма, під нею пивничка, над тим верстат із корбою на кіблі і друга корба на гурт для робітника, що спускається вдолину і млинок на підрі. При корбах робітники з воску, і нагорі і вдолині в тій пивниці точнісінько все зображено, як підприємці видобувають земний віск; навіть і касира не забув.

Обертає Тарас корбою, а те все приходить у рух, мов живе: і ті при корбі, і ті при гурті, і стара бабуня з дівчатком; знать, бабуня з внучкою дує млинком свіжий воздух у яму, щоб не поморочилися люди насподі; і чоловік з гірничою лампою спускається вдолину. Задзвонив дзвінок, перестав Тарас крутити корбою, отворив дверчатка вдолині, а там той самий чоловічок, що спускався, а далше ще кілька ямарів із дзюбаками, сокирами, лопатами і віск поміж тими шеблями видніється.

— Ти сам це зробив? — питається радник.

— То ще покійні татуньо мені допомагали, — відповідає Тарас.

— А що ж ти жадаєш за ту «штольню»?

Тарас змішався, нічого не каже.

Вийняв радник п'ятку, дає Тарасові, а йому аж щось діється, якийсь не свій!

— Бери, бери, коли пан радник дають, — шепчуть йому.

* Взяв хлопець п'ятку, обертає в руках і дивиться на пана радника, аж душиться; хоче щось мовити і не може.

— Може, тобі замало даю? — питається радник далше.

— Ні, прошу пана, то, може, і забагато... Се п'ятка по моїм татуню... Я її дав би тут сховати і грошей не взяв би, але мої мамуня вчора вийшли з шпиталю, діти їм страх докучають. Я просив би за яку роботу.

— Прийдеш до мене завтра до канцелярії, я тобі дам роботу, — відозвався директор місцевої фабрики. То був батько Володка, з котрим Тарас іще недавно ходив до школи і товаришував.

Дістав Тарас і гроші, і приобіцяно роботу, і ще щось: що його «штольня» буде стояти в гірничій школі в склянній шафі, а як колись зажадає, зможе собі її забрати. Се було Тарасові великою потіхою в його горі; з тою «штольнею» в'язалися гадки найприємніших хвилин, які пережив з покійним батьком вечором у низькій хатині. Грішми Тарас довго не тішився; він заніс татусів довг поштареві, за решту купив муки, і бульб, і хліба буханець і заніс все до мами; ба не все заніс; хлібця мусив відламати дітям — вони бідні вже не могли дійти додому, такі були голодні. Приобіцяною роботою тішився також; він знав, що як буде мати заняття при фабриці, допоможе своїй недужій мамі багато. Перший раз тої ночі від нещасної смерті свого батька спав твердо і снів про обіцяну роботу. А про школу снів? Чому, міг снити і про школу, але думати наяву — того не міг.

VI

О п'ятій годині ранку в літній порі стали по копальнях, вертничих вежах парові машини трубити, як звичайно, всі разом, скликувати людей до роботи. Та музика предивна, котру євреї називали «єрихонською трубою», а наші мужики «чортовою бандою», робила на чоловіка, що трохи розумів ті винаходи людські, таке враження, немов тисячі дітей маленьких десь з-під землі видобувалися на світ, на свободу і співали гімн до предвічного створителя.

Ще відгомін останніх звуків того поважного робітничого склику не перестав лунати по навколишніх дебрях, а Тарас уже протирав заспані очі на вулиці, заціпував на собі робітничий кацабай, йшов на роботу. Коло фабрики застав Тарас громаду ямарів: вони товпилися при вікні дверника та говорили йому по черзі свої номери.

Дверник бігав по кімнаті, аж задіхався, здіймав з гаків таблички, порозвішувані по стінах — все одну бляшану, а другу дерев'яну з тим самим числом — біг до вікна, пхав ямареві в руки і вертався за другими.

Часом ямар на дворі ще не дійшов до вікна, ще не сказав свого номера, а дверник уже біжить у те місце, де його таблички висять, здійсмає скоро і вертає до вікна, пхає ямарові в руку.

Так перейшли десятки хлопів. Лишився малий, задер голову догори, став на пальці, хоче застукати до вікна, не може дістати. Побачив, що дверник запер квартиру в вікні, крикнув другий раз, що мав сили:

— Нумер шістсот шість!

Виставив дверник голову надвір, глянув на Тараса, похитав головою і засвистав собі.

— Ти нині знов тут? — мовить Тарасові. — На тобі, хлопче, тільки шкіра і кості; голодний вовк не вчепився би тебе... Забагато лазиш під землю.

— Мушу, — відповідає Тарас. — Мама все ще слабі, а крамар вчора навіть кусень солі не хотів мені повірити.

— А що ж ти робиш там під землею?

— Що велять: часом ношу дошки з другими до штольні, а часом пхаю візки на «штайгунгу»¹ або здержую, коли вертають.

— Бігай, бігай борзо, щоб тебе не лишили, — закінчив дверник, вручив Тарасові таблички з числом шістсот шість і засунув квартиру.

Побіг Тарас до лампаря, дав йому бляшану табличку, взяв лампу і біжить до наставника робітничого, дає дерев'яну.

Взяв наставник табличку, глянув до своєї книжки, повідає: — Ти вже маєш п'ять шихт, буде з тебе за цей тиждень.

— Прошу пана, нас четверо в хаті; мама, двоє дітей і я; три ринські на тиждень не дуже багато.

— Ти нині сам, інших хлопців нема; хто тобі дозволив ходити до фабрики?

— Самі пан директор.

— Ага! знаю... То ти майстер тої «штольні»... А тепер уже до школи не ходиш?

— Та коли маю ходити? Цілий тиждень роблю.

— Иди, йди, — і наставник махнув рукою.

Пішов Тарас. Ще кілька хвилин довше і був би спізнився; тільки чотири хлопи стояли при шибі і ті вже ладилися їхати; один з них вхопив Тараса жартом під полу і сказав:

— Тепер нас буде чотири і кусничок хлопа, — і так вступив з ним до коша.

¹ Підгору.

Дзвін вдарив гасло, машина в суміжній кімнаті застогнала тяжко, колеса на пасах закрутилися, зникли і ті з Тарасом у глибокій ямі.

За півгодини зі ста кількадесят хлопів не було вже ані одного наверху; пішли всі під землю, щоб там протягом дванадцяти годин при слабім світлі лампи гарувати тяжко на хліб насущний для себе і для своєї родини.

VII

Робота по копальнях земного воску в Бориславі тяжка, сполучена з великими небезпеками для людського життя. Особливо давніше, коли видобувано віск без усякого ладу і припису гірничого, коли робітники копали, цимбрували ями, як їм удалося, а під землею ставили штольні так само без усякого складу — душилися, задихалися в їдких газах, або вода їх заливала по ямах; а підприємці дбали тільки, щоб якнайбільше воску дешево з землі добути.

Люди спускаються до такої ями так, як се ми бачили на Тарасовій штольні, — по одному на линві і в кіблї, не раз і чверть години їде вдолину по покривленій ямі; коли, отже, яке нещастя постигло, приміром — заморока, вода або запалив шнур динамітний, щоб патрон вистрілив і скалу розбив, не так скоро і легко можна було втекти нагору. Правда, що до такого шибу лізло найбільше двадцять хлопів, але зате шибів є тисячі; з цього можна легко зрозуміти, скільки народу загинуло марно протягом двадцятьох літ. Так діялося донедавна, так діється й тепер.

Не так діється в копальнях, де наш Тарас спустився до шибу. Там шиб тільки один, до котрого машина парова вмить спускає і витягає людей великим кошем; воду з-під землі помпує друга машина з такою силою, що могла би добру ріку в себе втягати; так само і прилад, котрим входить свіжий воздух під землю, є того роду, що коли би той вітер пустив на село, не утрималися б стріхи на хатах. І під землею люди учені, інженери, наставники перестерігають людей, бо їм також життя миле.

Тут власне очутився Тарас під землею не перший раз і не сотий. Інший світ, інші думки; робітників більша

половина стояла при вікні шибу, друга розходилася по бічних штольнях. Многі й жартували, сміялися при суботі, тішилися завтрашньою виплатою. Наставники визначували роботу, ямарі розходилися; в міру того, як віддалялися від вікна головною штольнею, вона ставала більша, довша, сотки лампок, як зірочки червоні, блимали, колисалися в Тарасових очах. Се тривало коротко: зірочки стали щезати, як блудні огники, ямарі розійшлися по дірах, у головній штольні стемнілося; Тарас тільки бачив коло себе те, що освічувала його лампа; він сам стояв на «штайгунгу», щоб тягарові візки підпихати догори.

Пустилися навантажені візки по шинах, забрався й Тарас до роботи, попихає вгору до вікна. Що один проїде коло нього, він попхає трохи, вернеться, а тут уже другий, ба й третій... десятий і так без кінця, а порожні знов вертають.

Перестали візки котитися, зрадив Тарас, що незадовго скінчиться шихта і він знов вийде на світ оглядати сонечко ясне. Став втомлений, оперся об якусь драбинку, спочиває.

— Завтра вже не піду на роботу, — думає собі, — спочину в неділю і мамі гроші принесу за шість днів по п'ять шіток, аж три ринські разом. А післязавтра, в понеділок?.. Треба знов рано вставати, спішитися, щоб не заслужити грошової карі. Та доки так буду робити? До смерті, доки камінь не придавить так, як покійного тата. Говорив покійний тато: «Де кому назначено згинути, там і згине».

Стоїть Тарас, опершись об драбинку, а тут його ззаду хтось — хап руками, закрив йому очі, каже:

— Угадай, хто це? Не вгадаєш, то в кібель кину.

Не шамотається Тарас, сили не має; тільки мацає: руки якісь маленькі, гладкі, одіж свіжа, не ярмарська і голос знайомий, але чий, не може собі пригадати.

— То таке щось, як Володко, — сказав мимовільно Тарас.

— Я сам, — відозвався якийсь хлопець і відкрив Тарасові очі.

Підніс Тарас лампу, розтворяє очі, а тут усе ще темно йому з того світла, дивиться: Володко, його товариш шкільний.

— То ти тут робиш? А чому я тебе перше не ви-

дів? — питає Володко. — Я кожної суботи спускаюся на долину, як нема тата в канцелярії.

— Я в суботу ніколи не роблю, мушу вдома лишитися, — мовить Тарас. — А як же тебе без дозволу тата сюди пускають?

— Я докучаю хлопам так довго, поки не скажуть: «Лізьте, паничу, і в пекло, тільки нам дайте спокій». Пожди на мене, я тобі маю щось багато розповісти, а тепер іще біжу до тої штольні подивитися, як у комині роблять.

— Тут невільно нікому ходити, в тім місці ніхто не робить.

— Що то значить «невільно»? Мені все вільно, — каже Володко з досадою і скочив убік, пішов до цієї пивниці, дошки здрухнілі поламалися, а він полетів до ями, де давніше стікала кип'ячка і вода.

Прибіг Тарас з лампою, спутив драбину, не стратив Володко притомності, якось чудом видряпався нагору, розуміється, такий, як чудовище, бо вода і кип'ячка була в ямі на добрих три метри.

— Знаєш щс, Тарасе, добрий ти хлопець, що мене вирятував, — каже Володко, — тільки одно зле ти зробив, що так довго драбини не спускав, іще хвильку, й я був би утопився.

— Ходи скорше, бо робітники майже всі нагорі, робота аж до понеділка зостановлена, — просив Тарас.

— Добре, що я не втопився, а тепер не полізу такий, щоб з мене хлопи сміялися. Перше мушу вичиститися, а ти мені допоможеш. Що? Боїшся? Ти, трусе, ти...

— Не боюся, але за мною будуть нагорі питати, помітять, де дівся номер шістсот шостий. А мама були би неспокійні, якби я на час не вернувся.

— Ти мусиш мені те зробити, про що я тебе прошу, а як не зробиш, то я зараз, бачиш?.. В ту яму назад!..

Страх огорнув Тараса. Володко мав добре серце, але коли його хто чим-небудь розгнівав, хоч би жартом, зараз впадав у таку ярість, що міг допуститися і найбільшого злочину; пристрасть ним тоді володіла, не знав, що з ним діється, а за хвильку жалувал того...

Став Тарас благати колишнього товариша, щоб тільки утихомирився і віддалився з тої діри в безпечніше місце, а він його не лишить.

Послухав Володко. Пішли оба в бічну штольню близько вікна, поховалися і там чистили плаття, крутили, сушили, а тимчасом ямарі всі повиходили наверх; тільки вони оба лишилися з одною лампою, в котрій олива догоряла.

VIII

На другий день у неділю рано стався в фабриці великий переполох: директор о четвертій годині прибіг раптом до канцелярії, скликав усіх урядників, що були в службі, і питає, що сталося з номером шістсот шість, де міг подітися?

— Вчора ввечером, коли застановлено роботу, гляділи всюди по штольнях, але не знайшли, — повідомив інженер. — У давнім настилі, що випадково робітники одного разу добули, дошки були поламані, але не завважено нічого; мусив піти з мамою додому.

— Ні не мусив піти, бо номер належить до хлопця, котрого я дуже добре знаю, а мати його прийшла вночі до мене. Пустити машину в рух, я сам іду шукати.

— Може бути, що він надоліні, — каже на се машиніст, бо вже півгодини хтось дзвонить, щоб тягнути його вгору.

— А чому не кажете, що цілу ніч якась мара дзвонила, — шепотів сторож до машиніста, — нехай і пан знають, що тут є опир.

Директор не чув останніх слів, машиніст штуркнув з досадою сторожа в бік, щоб перестав плести дурниці.

Став директор з урядниками при шибі, слухає, таки дзвонить хтось, не перестає.

Пустив машиніст пар, машина почала повагом стогнати, вийшов кіш нагору, а в коші оба хлопці: Тарас і Володко.

Яке ж було здивування директора, коли побачив сього сина в таким неприличнім і нужденнім виді. Він думав, що Володко з мамою в Дрогобичі, а Володко ще вчора ввечером повернувся до тата з листом; він не застав тата в канцелярії, тому пішов собі погуляти під землю, ну і нагулявся добре. Одну ще гарну прикмету мав Володко — завжди говорив правду, хоч би мала його стрінати й найгірша кара: розуміється, що цього разу висповідався перед вітцем зі всього.

Спустився директор до шибу, оглянув яму, в котру його Володка упав, та тільки рукою вхопився за груди. Тут дійсно доля послала Тараса, що не загинув його син без вісті.

* * *

Від цього часу стала до Тараса всміхатися доля. Тато Володка дав його мамі службу на фабриці в їдальні для робітників; жінка віддихнула легше, вона заробляла чесно стільки, що могла своїх дітей й себе удержати.

Тарас здав вступний іспит до гімназії, а яка його доля дальше постигла, дізнаєтеся пізніше.

Частина друга

I

В голоді й холоді учився Тарас у школі, боровся з усякими противностями. На обід крупи, квасоля, бульба, а в неділю або в велике свято затірку ячмінну господиня за бога ради трохи молоком прикрасила — то становило найбільші присмаки для хлопця. Четвертина хліба грубого з отрубамі, мов пальці дитини, четвертина того буханця за чотири крейцарі мусила вистачити на вечерю й на сніданок. Вечором купував той хліб у перекупки, чесної «пані-матки», крадучись, щоб ніхто не бачив, якими книшками він годувався. Часом лучилося так, що вертаючи вечором із лекції голодний, купив ту четвертину зачерствілого хліба і по дорозі тайком став по дрібці щипати з кишені, ніби пробував, чи добра буде вечеря. Яке ж було його здивовання, коли завважив, що з четвертини нічого не лишилося: трохи забагато коштував цей отруб'яний медівник, по дорозі з'їв і вечерю і сніданок відразу. Так мусив ждати, аж прийде черга на другого чворака, що його буде можна дати «пані-матці» за нову четвертану; мусив числитися з кожним крейцаром. Він мусив з того, що одержував за лекції, посилати також недужій матері, котра занепала здоров'ям і осталася без усякої опіки.

Літо сходило ще так-сяк, але зима давалася взнаки бідному ученикові, студінь-мороз страшно докучали, а на квартирі найбільше: не раз в неопаленій комірчині

передригонів цілу ніч, запхавшись по шию в сінник; рано мусив з нього вилазити, хотів, чи не хотів, хоч на стелі і по стінах іней аж понависав, а вітер і згори, і долини, і збоку віяв, звідки хотів.

Як не бідував Тарас, яку нужду не переносив в останніх двох літах, все ж таки аж по смерті своєї матері переконався, що то значить кругле сирітство, але таке сирітство, як його, що мусив, крім себе, ще й про других журитися, тобто про обі сестрички: Зоню і Ориню.

— Сину, дитино любенька! На тебе лишаю ті дві мої нещасні сирітки і благаю тебе, щоб ти їм не дав кривди зробити; за тебе я не лякаюся вже, ти не загинеш у світі, але за них страх... Не опускай їх, а господь тебе не опустить, переконаєшся на собі. — Так сказала мати до Тараса в послідній хвилині життя свого, а Тарас постановив свято додержати слова.

Після похорону не вертався Тарас до школи: він пішов з цвинтара просто до розвалин якогось давнього бровара, звідки перед годиною винесли його маму; тут став продумувати, що робити на світі, як удержати себе й сестер при житті. Сам він міг якось знайти собі світа, міг у школі, як дотепер, удержуватися, але з двома дівчатами було неможливо.

Став питаги Тарас за лекціями й не напивав: всюди німці мають своїх подостатком, навіть таких, що права покінчили¹. У фабриці не знайшов також відповідного заняття для себе, зісталось йому тільки одно: йти з іншими робітниками до кошари, лізти в яму й відробляти шихту за п'ять шісток; довго не міг відважитися, а на-впослід-таки так зробив.

Лазить Тарас у яму, але в таку яму, в котрій не робиться так, як то по копальнях великих під проводом гірничих інженерів, тільки так собі попросту: підприємець дозорує, мужик гарує, копає яму, йде щораз глибше вслід, робить штольні на свій розсуд, вривається в землю, мов той черв, і видає на світ багатство в вигляді земного воску. В такій ямі став Тарас працювати разом із мужиками; в таких шибках оставався цілий день, тобто дванадцять годин; він бачив там не одну смерть, не один нещасний випадок: то землею людей присипало, то яма вистрілила, то робітники подушилися, ба й він сам

¹ Скінчили юридичний факультет.

кількакратно запоморочений тими одуряючими газами, кричав, що не дасть нікому своїх книжок, а ховав каміння за пазуху. Потрібно знати, що заморочений такими газами робітник має різні привиди: купи каміння, землі перетворюються в гроші, в хліб і т. інш., а нещасний стереже того і не дає нікому до себе приступити, хіба підступом зловлять у руки або удушиться. Одного разу упав згори тільки такий маленький камінчик, що горошок, до ями і стовк Тарасові два пальці на нозі; якби так був трохи голову вихилив з-під окупу, було би його забило.

Через стовчені пальці не міг Тарас лежати; ходив далше на роботу, хотів по крайній мірі хоч стільки заробити, щоб найняти собі ліпше помешкання, ніж у тім броварі; в тих розвалинах уже не міг далше видержати. Кожний робітник приходив тут проспатися; діти без догляду і опіки сходилися тут кожного дня десятками, навіть такі, що йшли «поза школу», знаходили в тім броварі вигідне для себе пристановище. Таке оточення впливало дуже недобре на Зоню і Орісю. Скільки разів вернувся Тарас з роботи, глянув на своїх сестричок, стільки разів огортала його крайня розпука: він зауважив, що обое дівчата з кожним днем занедбувалися більше. Орісі він не дивувався, як малій, нелітній, але Зоня майже лякала його своєю нечемною, дикою поведінкою; навіть робітники говорили, що Зоня не різнилася від тих дітей, що цілими днями волочилися по затінках, що не раз люди гонили їх костуром зі своїх садів, городів, свого подвір'я, а не одного й добре протріпали. Такі спостереження гнітили Тараса дуже, бо Зоня ще за життя матері скінчила була третій клас, могла, отже, не тільки на себе уважати, але й Орісі подати красний примір.

— У вас, дівчата, все в неладі, — каже одного разу Тарас сестрам, — обі такі розхрістані, а речі ваші, де хто схоче, там їх побачить...

— То покажи, будь милостивий, де ми маємо складати, в котрім куті поміститися? Уже нині з десятого місця проганяють нас, а в додатку, велять собі носити воду, — сказала на те Зоня.

Тарас здивувався таким смілим виступом своєї старшої сестри, розглянув іще раз добре ті каземати, не знайшов нічого доброго: тих комірок, перин без ліку, а

в них робітники покотом спочивають, кроком одним не ступиш, щоб не спіткнутися на якого чоловіка.

Зміркував Тарас, що ліпша яма в дебрях на вільнім свіжім повітрі, ніж таке помешкання поміж сотками різного народу, і вийшов одного дня з броваря з кріпкою постановою, щоб назад не вертатися.

Дівчата йшли мовчки за ним, мороз переходив їм по тілі, коли гляділи на брата і помічали, що він тільки ноги волік за собою; здавалося, що от-от упаде серед дороги й більше не встане.

— Куди ти нас ведеш? — спитала Зоня.

— До кошари на роботу, — відповів Тарас.

— Коли так, то дуже добре... Я тішуся, що відгадала твою гадку і що зможу разом з тобою працювати; Орися зможе також перебирати віск з лепу; втрійку заробимо більше.

Тарас раптом зупинився, він хотів переконатися, чи Зоня жартувала, чи справді так думала, і спитав:

— То ти думаєш, що я вас дійсно проваджу до кошари?

— Або в тім що злого? Чи ж не ліпше займатися чим пожиточним, ніж блудити цілими днями по тих пивницях і слухати вічно: «принесіть води», а ми носимо то одному, то другому, а де спіткнемося об якого сплячого, то лихословить нам і гонить на вулицю нас обох.

Тарас на ті слова Зоні тільки зітхнув тяжко. Він не вів сестер до кошари на роботу, в його голові снувалися інші гадки. Він пустився давньою знайомою вулицею коло «банкового болота» в надії, що поміститься може в тій хатині, в котрій давніше мешкав з родичами, але тут застав велику зміну. Він не міг пізнати, де стояла та ліплянка: німці закупили ті болота, осушили, підвищили на кілька метрів і на тім місці побудували такі красні доми для фабричних урядників, справжні палати.

Сестри питали кілька разів, чого він їх туди веде, але Тарас ішов задуманий, не відповів нічого, аж опинився під дверми шкільної канцелярії.

II

В канцелярії шкільній відбувалася в тім часі важна нарада: роздавали бідним дітям одежину і взуття. Всі учителі й учительки брали живу участь у тім ділі, бо

йшлося про те, щоб кожного бідака обдарувати, а що найважніше, не поминути тих, котрим конечно треба було допомогти.

Дарів тих багато не було, бо за десятку, що зложили діти багатших родичів, не можна було кожного обділити; роздавано, що було. Лишилася тільки одна кацабайка, на котру споглядали дві сироти, хлопець і дівчатко, і їх старенька бабуся.

— Умилосердіться над бідними сиротами, — благала стара вісімдесятилітня бабуся. — То мої внучки: отець їх згинув в ямі, мати замерзла того року в кошарі на роботі, я бідна мучуся з ними, бо не можу нічого заробити; держить мене господь до якогось часу стару, немічну, а їх молодих покликав до себе.

Діти ходили до школи, обоє були дуже пильні й чемні. Що робити? Кацабайку можна би роздерти легко на дві половини, але до чого б тоді придалася? В прикрім становищі опинилися ті, що розділювали.

— Нехай спробують, на котрім буде ліпше лежати, — сказала одна з учительок.

Діти вхопили кацабайку, хлопець загорнувся перший, не хотів уже з себе здіймати.

В дівчатки заблищали в очах сльози.

— Ти дістанеш від нас черевики й красну сукенку, — сказала дівчині одна з учительок і таким способом та дістала найбільше.

Старенька подякувала за своїх внуків. Тарас зустрів її на порозі, як входив до канцелярії.

— Вже нема нічого, все роздали, — скричав сторож до Тараса в дверях і почав пхати його в коридор.

— Я нічого не потребую, тільки пустить мене, — сказав Тарас, звільнився з рук сторожа і вступив з дівчатами до канцелярії.

Учителі й учительки не пізнали Тараса, того колишнього свого вірцевого ученика. Ніхто не знав, що хлопця постигла така нещасна доля і то в короткім часі; ще перед кількома місяцями одержав свідоцтво з четвертого гімназійального класу з дуже хорошими успіхами.

Старша учителька Марія й управитель школи пізнали Тараса й Зоню, але тільки, як мовили, по голосу; стали тепер довідуватися, що він сам робить з дітьми?

— На роботу ходжу, до кошари, — мовив Тарас.

— То тяжка для тебе праця й невідповідна, — зауважив управитель школи.

— Не міг іншої напитати: в гірничій школі на той рік не учать! По фабриках чужинці, незнайомі, ніхто мене не знає, а на свідоцтва мої... Сказали, що не розуміють по-польськи. Добре, що й у ямі знайшлася робота, інакше треба би було загинати з голоду.

— Чому ти не прийшов до нас?

— Соромно було. Сьогодні приходжу з просьбою для тих сиріт: хочу їх записати до школи, нехай хоч вони вчаться, не марнують часу. Щоб так мама жили, я міг би скінчити школу, а тепер... — Останнього слова «пропало» не міг Тарас вимовити.

Загальне співчуття малювалося на лицах усіх присутніх панів і пань, вони й тепер дивилися й дивувалися з його моделі, з фігур воскових, поміщених в скляній шафі, майже кожного дня показували в класі іншим дітям в час науки гарну роботу колишнього учня Тараса.

— Шкода таланту, шкода таких незвичайних здібностей; все те запропаститься, треба тому якось зарадити, — говорив один з учителів, і всі притакували.

Записав управитель дівчат до школи, оповістив Тарасові, що дістане добре заняття при фабриці, тільки мусить ще поговорити з управителем фабрики.

Старша учителька Марія веліла йому з дівчатами прийти до неї, пообіцялась вишукати для них відповідніше помешкання.

Відчув Тарас, що він поміж своїми: співчуття присутніх, їх прихильність і сердечність додали хлопцеві нових сил.

З легким серцем вийшов він з шкільних мурів, легко ступав і сміло глядів перед себе.

В тім самім домі, де мешкала учителька Марія, була на піддашші маленька незайнята комірочка, в котрій Тарас помістився з сестрами. Аж тут, коли всі троє розглянулися довкола, дякували долю, що мали під боком таку добру сусідку й не потребували вертатися до того страшного і негостинного бровара.

III

Добрі люди видобули Тараса знов з підземних нор, з убиваючої замороки, на світ. Тарас одержав заняття

при фабриці; він перерисовував плани, в чім був дуже здібний. Він став свobodніше віддихати, чувся здоровішим: не потребував дванадцять годин гарувати під землею й душитися в замороці; праця тепер хоч не легка, але безпечна, при тім повітря у кімнаті чисте, свіже й світло денне, — те багато спричинялося до здоров'я.

Обі сестрички Тараса ходили до школи.

Кімната, в котрій Тарас мешкав з сестрами на піддашші, була маленька, з одним віконцем, справжня клітка на велику птицю, але чистенька й спокійна. Вид крізь вікно на ліси й гори був чудовий, видно далеко; з тої сторони не доходив ніякий голос фабричний і клекіт, лише поважний шум вікових ялиць і водопадів, безчисленних гірських потоків часами, в ніч спокійну, колисав сирітську рідню до сну.

Тарас впорядкував свої книжки, зшитки, уложив усе на полиці, а над тим кілька фігурок воскових, що зображали сцени з життя робітничого. Він часом вечором у свobodній від праці годині став заглядати також до книжки.

Зоня старалася удержати порядок у кімнаті. Орися за приміром сестри пильнувала також своїх речей; спосіб життя почав прибирати вид правильності: чистота, свіжість панували в кожному кутику.

Часто заходила до них учителька Марія, поучала дівчат в не однім, хвалила їх за взірцевий порядок, за господарську суетливість.

Крім прання білизни, все інше робили дівчата вдома самі. Рано варили снідання, йшли до школи; з полудня, коли Тарас повертався з фабрики, їли спільно обід і бралися до праці.

Такий взірцевий порядок і красна поведінка Зоні еднали їй з кожним днем більше прихильників: учительки хвалили її, товаришки також, а найбільше товаришувала з ученицею Галею, дочкою місцевого поштаря, вислоуженого майора, чоловіка дуже людяного й вразливого на людську нужду.

Зоня й Галя полюбилися сердечно; обі училися, спільно робили задачі, штучні цвіти, а в класі сиділа одна біля другої на тій самій лавці.

Зоня володіла, крім енергії, також й даром пізнавати доброту людського серця, вміла собі едиати любов інших. Вона ходила до поштарів і там заохотила їх ма-

леньку пестійку Славку до книжки; протягом кількох місяців навчилася читати та, що перше ані руш не хотіла йти до книжки; се справило в родині велику утіху, а все те вважалося за заслугу Зоні.

Зоня вміла також красні роботи, вона все зробила якусь марницю для поштарихи, що тій дуже подобалося; словом, дівчина з'єднала собі серця всієї поштарської родини.

Хоч Зоня часто перебувала в Галі, все ж ані на хвилинку не занедбувала своїх домашніх обов'язків: пильно гляділа за Орисею, а ще більше за своїм братом Тарасом. Вона зауважила, що Тарас ходив від якогось часу знов засмучений; він попадав не раз у задуму, навіть у сні повторяв: «Боже, боже, чи вернуся я ще коли до школи?» З останніх слів догадувалася Зоня, що властиво турбувало брата; їй стало жаль, що він посвятився для них, пожертвував усе найдорожче і то виключно для них обох. Вона постановила працювати самостійно на себе й увільнити брата від такого тягара.

— Знаєш, братчику, маю тобі щось важне повісти, — сказала раз Зоня до Тараса, коли скінчили свій смирененький обідець, — ще тільки сей рік будеш на нас працювати.

— Ато чому? — спитав здивований Тарас. — Ви думаете, що то така легка річ удержатися самому? Ні, ні, я на те ніколи не згодився би, щоб ви самі жили.

— Послухай тільки перше, що я задумала зробити: я сього року вступаю на пошту; родичі Галі обіцяли мені, що зможу-таки в місті практикувати, тільки ти мушиш мені допомогти, щоб я могла здати восьмий клас. Місце дістану зараз тут на пошті, ми обі зможемо удержатися і тобі ще поможемо, як підеш до школи.

— Восьмий клас, іспит на експедиторку, — то все легко сказати, але здійснити дуже тяжко.

— Я вже розпочала практику приватно в поштовім уряді і вчуся також телеграфувати; ходить тільки про одне: щоб ти чим скорше розпочав зі мною науку.

Тарас мовчав.

— Воно не було би зле, — думав собі, — щоб я ще вернувся до школи; нехай буде й так, як вона каже, може з тої мукі буде хліб.

І став Тарас учити Зоню; кожного вечора сиділи над книжками, не раз і до першої по півночі, а як котре

встало від стола, то ступало на пальцях тихесенько, щоб внизу не збудилася учителька Марія.

Зоня оказалась взірцевою, понятливою, як завсігди: в кілька місяців здала восьмий клас і вступила на практику до поштового й телеграфного уряду.

В хаті сиріт відбулася така зміна, що тепер Орися займалася домашнім господарством.

Зоня приходила правильно в одній годині з уряду, по вечері засідала до книжки, точно об одинадцятій ішла спати. Вона вже була дістала й повідомлення, коли має з'явитися до іспиту, але братові про те нічого не говорила; вона цим разом щось побоювалася тої комісії, вічно мучилася гадкою: ану ж не здам, наберуся стиду, ліпше нехай у хаті не знають ні Тарас, ні Орися.

Обоє відзначалися, як Тарас, так і Зоня надзвичайною точністю, все в них мало свій час. Одного вечора, коли Зоня не вернула у звичайну годину, Тарас занепокоївся так дуже, що кількакратно виходив аж на вулицю. Дві години пережив у найбільшій тривозі з Орисею, аж вкінці почувся голос Зоні надворі в якісь більшим товаристві.

Коли вступила Зоня до хати з учителькою Марією і Галею, була дуже весела. Вона подала Тарасові якісь папери з такими словами:

— Не гнівайся, що нині вертаю пізно: тут прочитай собі мое оправдання.

Було се свідоцтво Зоні, що здала поштовий іспит якнайліпше і могла тепер при яким-небудь уряді поштовім або телеграфнім одержати посаду. Утішився Тарас, що Зоні так пощастило і пішло все по її мислі; став тепер думати також про себе: він не хотів лишатися, але хотів поступати також наперед.

Тільки ще ту ніч пережили всі три сироти разом: на другий день Зоня з Орисею перенеслася на пошту, приняла там службові обов'язки, а Тарас вернувся до школи; він здав приватно за п'ятий клас, почав учитися знову.

IV

Три літа не ходив Тарас по смерті матері до школи, три літа стояв на місці, коли його ровесники поступили далеко наперед. Не з власної вини стратив три літа:

мати в годину смерті поручила йому таке важне діло, він мусив виконати вірно волю найдорожчої покійниці.

Вернувся Тарас до школи, застав велику зміну: його товариші кінчили гімназію, а він мусив іще три літа на те ждати й боротися з різними противностями. Іще одна несподіванка стрінула Тараса: його взяли в шостому класі до війська, але дозволили, як взірцевому ученикові, докінчити гімназію. Одно тільки знайшов по-давньому незмінне: любов сердечну в товаришів і прихильність професорів, вони спомогали його талант, спосібності і на вакаціях усе придбав собі стільки з лекцій, що міг новий шкільний рік розпочати й даліше удержуватися з лекцій. От таким способом дійшов до визначеної мети: скінчив гімназію.

Здав Тарас іспит зрілості з відзначенням, прийшлося тепер йому сповнити горожанську повинність: іще мав тепер відслужити три літа при війську.

— Треба йти, — думав Тарас, — бо то повинність, від якої не можна увільнитися.

Надійшов час виїзду до війська. Тарас два дні ходив, прощався з професорами, з товаришами і знайомими. Останню ніч пересидів зі своїми сестрами, переговорив, а було що говорити. Різноманітні гадки снувалися в його голові, різnorodні спомини з минувності, всі пригоди, які коли пережив, виринали в його душі. Був то початок осені, а в тім часі — дивна річ — завжди зустрічало Тараса щось прикрого; найбільше запам'ятав собі, як то він колись провадив Зоню й Ориню до шпиталю до мами, а дівчата не хотіли дати себе перенести через ріку. Вони, його сестри, сиділи тепер при нім, але його вже не потребували: Зоня була заміжня за поштарем, Ориня кінчила другий рік учительської семінарії і була в інституті, а він іще далеко був від своєї цілі; коли його товариші кінчили права, медицину, техніку, то він не міг навіть вступити до війська як однорічний, тільки мусив служити три літа.

Обі сестри вже були зібрані; удавали тільки веселих. Вони розуміли також прикре становище свого брата: для них, сердечний, посвятив три літа, з тих трьох зробилося других три, шість літ у житті чоловіка — то великий шматок часу; коли його товариші будуть служити на високих посадах, він, Тарас, зможе заледве вчитися в академії.

Тарас спішився з від'їздом; він хотів уже бути на двірці, бо здавалося йому, що там якісь веселіші гадки прийдуть до голови.

— Пожди ще час, може хто прийде, — говорили сестри.

— П'ята година вибила, ні, не буду довше ждати; зрештою, ніхто вже не прийде, я попрощався зі всіми.

Пішли... Сестри тільки відпроваджували брата на станцію.

В городі в тім часі майже все спало, тільки якусь громадку богомольців стрітили на дорозі, що йшла на відпуст, і конюхів, що вертались з поля; коло самої рогачки, де Тарас купував кожного дня свою четвертину хліба за чотири крейцарі у «пані-матки», стрітили... кого? судового радника К... з двома своїми хлопчиками, яких Тарас учив уже три роки.

Оба хлопчики привіталися чемно зі своїм домашнім учителем; то були красно виховані діти, в цілім городі говорили загально так про них. Хлопчики проводили Тараса аж до залізниці.

— Вони самі повставали вже дві години тому, хотіли конечно попрощатися ще раз зі своїм «паном директором», — оповідав радник сестрам Тараса.

Помилився Тарас, думаючи, що ніхто вже не прийде попрощатися з ним: уже хлопчики радника справили йому велику втіху своєю присутністю. Яке ж велике було його здивовання, коли на самій станції застав у почекальні майже всіх своїх товаришів шкільних, а поміж ними свого професора й господаря класу, також і з двома своїми синками, у котрих Тарас був домашнім учителем.

Тарас думав спочатку, що ся стріча з товаришами, то тільки така випадкова, але вневдовзі вияснилося, що то було все умовлено, щоб ще раз попрощатися з Тарасом.

— Любий Тарасе! — сказав йому професор на прощання. — Маєш добрих, щирих товаришів; вони зібралися тут ще раз усі, щоб заявити тобі свою дружню сердечність. Любов, яку ти з'єднав собі поміж професорами й товаришами, то жемчуг у світі неоціненний. Ступай цією дорогою далі, збільшуй ті скарби, які в союзі з чеснотою і благородним характером принесуть тобі й іншим хосен. Судьба призначила тобі, щоб ти

пізнав не одну тайну людського життя, особливо його недолю, якої інші люди не знають, що живуть у щасті й безжурності; тому твоє життя буде обіймати ширший круг діяльності.

Подякував Тарас своєму панові професорові й товаришам за таку приємність і з рівною сердечністю просив про пам'ять та про згадку добрим словом хоч часом за нього.

Ще одну зворушливу сцену годиться згадати при тім прощанню; хлопчики радника й професора не хотіли Тараса пустити до вагона; вони всі чотири вчепились йому за поли сурдуга й так тягнули до себе, плакали голосно; вони хотіли також їхати з Тарасом до війська.

Поїзд рушив, Тарас стояв довго в вікні, глядів на товаришів з тужним серцем: він залишав своїх найдорожчих, з якими пережив той школярський час і вступав у новий, незнаний світ, про який не мав найменшого поняття, й не знав, що його там ждало.

V

На самий святковий вечір по заході сонця йшов молодий жовнір навпростець через широкі, пусті простори. Бродив, грузнув у снігу, спотикався, падав по борознах, але не спочивав; усі сили свої напружив, щоб ще завидна дістатися хоч на яку стежку, утоптану людськими стопами. Навіть сліду дикого звіра не було в снігу помітно. Ніч надходила, звізди промітувалися на погіднім небі. Незнайомий з тяжким трудом виборикався з останнього замету снігового на битий гостинець і пустився далше на цвинтар. Він задержався при хресті, на яким висів зелений вінець зі свіжої ялини, а в дереві були вирізані імена двох покійників.

Тим жовніром був Тарас. Він стояв перед могилами своїх родичів. Не змучився цілоденним, натужним ходом, його душа линула до тих, яких тлінні останки давно вкривала земля. Він був так задуманий, що навіть не завважав, коли обі сестри підійшли до нього.

— Тарасе! — закликали рівночасно Зоня й Орися.

Тарас привітався; зворушення його було велике, коли по двох літах побачив своїх сестер, але переніс усе спокійно.

Гаряче і щире почуття охопило їх, кожне з них дякувало долю, що дозволила їм хоч короткий час побачитися; була то хвилина пам'ятна, торжественна для бідних сиріт.

З цвинтаря пішли всі троє до учительки Марії; з нею також мешкала майже півроку Оріся, як молодша учителька, отже, товаришка її по званню.

В дорозі в присмерку брат видався сестрам якимось героєм старинності, коли ж при світлі в кімнаті приглянулися обі до нього ліпше, майже вголос стали плакати: Тарас у жовнірським одязі видався їм нужденний і пригноблений.

Те саме завважала й учителька Марія: в Тараса на голові виднілися де-не-де сиві волоски, з чого виходило, що він мусив у жовнірах переносити велику журбу.

Тарас ні хвалив, ні ганив своє жовнірське життя.

— Іще тільки цей рік, — повторяв собі часто, — а тоді вступлю до гірничої академії.

Двері суміжної світлиці отворилися, на столі, накрітій білою скатертю горіли дві великі свічки, все було до святкової вечері прилагоджене, навіть і вівсяного діда поставила стара служниця Олена і свого внука малого семилітнього запросила, щоб було при столі «до пари».

Святковий вечір, коляда пройшла весело сиротам. Учителька Марія й Зоня уміли так красно розповідати, що всі були в добрім настрої. Шкода тільки, що та радість не тривала довго; година за годиною утікали; три дні навіть не знати, де поділися, пройшли, мов з бича тріснув. Прийшла година розлуки, попрощалися з жалем, кожне поїхало в свою сторону.

По від'їзді найбільше говорили всі за Тараса; дивувались його любові і посвяти сестрам. Зоня й Оріся завдячували виключно йому своїм щастям.

VI

Уявіть собі довгу дошку, підперту на середині; на обох кінцях дошки сідають хлопці, зважають її то в одну, то в другу сторону, гойдаються. Один з тих хлопців багато разів має спуститися вниз, зіскакує з дошки, і то з такою силою, що за кожним разом лізе щораз глибше в землю й знов хапається дошки, знов підноситься вго-

ру, щоб наново ту саму роботу повторити. Хлопцем тим, що постійно спадає, є свердлик, що вертить землю. Той другий хлопець, що тільки дошкою колише, то парова машина. Цілість представляє прилад, якого уживають тепер до глибокого буріння в землі, коли шукають, приміром, воду, нафту і т. п.

Таких бурильних машин доставили багато підприємці недавно на толоки й поля в одній гірській околиці. Сотки веж піднеслося в короткім часі, з кожним днем появлялися нові джерела, виринали із землі нові скарби.

Одні з тих шибів давали сотки бочок кип'ячки денно, в других іще верчено, поглиблювано, і в не однім щохвилини надіялися добути щастя.

Робітники сходилися тут з різних сторін, машини привозили все ще нові, а вже найбільший клекіт, безнастанний крик, шум і вдень, і вночі був коло шибу, прозваного «Сиротою». Десь аж у сімсотметровій глибині наткнулися на джерело нафтове, але таке джерело, що з цілої околиці люди бігли дивитися на чудо.

Шиб «Сирота» вимітував великими струями кип'ячку по кільканадцять метрів угору вище бурильної вежі; робітники збіглися з усіх шибів, копали рови, ями, щоб задержати кип'ячку.

Сам настоятель і властитель шибів звивався цілий день зі своїми помічниками, з тяжким трудом зумів закрити отвір і пустити кип'ячку в її призначене місце. Аж тоді змогли люди розійтися до своєї роботи по інших шибих; а коло шибів «Сирота» зісталось кільканадцять кріпких молодців; вони найбільше на протязі цілого дня працювали з настоятелем при забиванню отвору.

Молоді люди в робітничих блузах спочивали тепер на зеленій мураві й прислухувалися з великим інтересом, як настоятель оповідав різні пригоди, які йому траплялися при таких шибових вибухах.

З найближчого гаю вийшла громада хлопців і дівчат під проводом учителя і співали відому пісеньку; настоятель замовк, глянув у ту сторону; його лице, озарене лучами заходячого сонця, мало в собі щось незвичайного, божественного в тій хвилині. Всі молоді гляділи на настоятеля мовчки, аж поки він сам не перервав сю тишину словом «щасливі»; жоден не мав відваги говорити.

— Скажіть нам, милостивий пане, — відозвався в кінці один з молодих робітників, — поясніть нам, що вас спонукало посвятити такі мільйони виключно на бідних сиріт і безпритульних мужицьких дітей?

— На те я відповім вам коротко, мій молодий товаришу, — сказав настоятель, — мое власне сирітство, мое незавидне хлоп'яче життя.

Хто ж то був той настоятель, а хто ті молоді робітники в замашених блузах робітничих?

Тим настоятелем був колишній Тарас, а нинішній власник великих копалень нафти і славний інженер гірничий.

Ті молоді люди, то були техніки-інженери, що недавно скінчили школу: вони тут під проводом Тараса відбували практичну школу життя.

«Суєта про насущний» для Тараса й тепер не скінчилася: продовжувалася далі, але з тою різницею, що соткам сиріт допомагав і струї сліз сирітських сушив своїми благородними вчинками.

АМЕРИКАНСЬКА КРИСАНЯ

I

— Посунься, дитинонько, посунься далі, — говорить суетлива мама своєму малому синочкові, — бачиш, що огонь вигортаю і горнець з окропом не маю куди поставити! Ще далі... Ще далі...

Малий приземкуватий Степан слухає, сунеться щораз далі, аж поки, нарешті, опинився на самім краю припічка, зітхнув важко і сказав:

— Уже не можу далі.

— То чого ж сидиш, мов приліплений до живиці? Чому не біжиш до дітей? Глянь, яке сонечко тепленьке, яка благодать божа на світі.

— Нині й та машина скоро поїде, що волів везе, — договорює тато Степанові. — Послухай, як гуде, тільки ще й не видати. Біжи! Поспішай.

— Я не можу, татуню, — каже на те Степан.

— Та чому не можеш?

— Бо тому... Ходіть сюди ближче, нахиліться, щось вам скажу на уху.

— Я не секретар, то й секретів ніяких не визнаю; говори голосно, щоб усі чули.

Степан почервонів, мов півонія, сказав несміливо:

— Гусак Ковалишин на вигоні пасеться, — і сидів далше, хоч поїзд дійсно наближався і шиби в вікнах бренькотіли.

Та маленький Степан Пелехатий не боявся Ковалишиного гусака на вигоні, він уже не раз і сам бігав під залізничний насип подивитись на ту огненну піч, що тягне за собою довгим ужищем мудренні хижі і з вікнами і без вікон, і з дахами і без дахів, а в тих хижих і люди і речі, всяке добро везеться, летить по рейках, з швидкістю птиці летить. Він уже, той маленький Степан Пелехатий, бігав не раз з ровесниками аж на залізничну станцію коло «рампи» і придивлявся крізь дротяні ґрати до того чудака, що закрутками парової машини рухає, і свище, і стогне, і ричить, і сичить, і їздить то назад, то вперед, і ті мудренні хижі зчіплює до купи, як мамуня корали на нитку. Він нині не гадає про те. Задивився на небувалого гостя, на стрика Гаврила Пелехатого, що приїхав з-за моря з Америки на короткий час до своїх рідних. Він, маленький Пелехатий, захоплюється панськуватим одягом старого стрика Пелехатого, грубим ланцюгом з годинником і чудовими обручками на його пальцях. Він якраз думає про те, що хотів сказати татуньові на ухо, а саме: коли-то уже дасть йому той американський стрик ту невидальщину, що згадував про неї в листі, як писав з Америки до тата. А тато вміє читати і читав голосно на цілу хату, а він собі ті слова добре затамив: «Для твого малого Степана, для мого похресника, також везу гостинець, скажи йому те від мене». Щоб уже ті нанашки перестали вітатися; одні приходять, другі відходять, ніяк до стрика приступити. Ну, слава ж тобі, господи! Хата опустіла: останній вийшов нанашко присяжний. Аж тепер стрик пригадає собі про нього. І дійсно, витягнув стрик з-під стола паку, відімкнув аж дві колодки, малого Степана мов кинуло що з припічка, він сам не знав, яким чудом опинився коло паки.

І витягнув стрик Гаврило невеличку крисаню з круглим стіжкуватим верхом. Царю небесний! Як світ-світлом ще ніхто такої крисані не бачив: зелена, як барвінок, двома червоними мотузочками оперезана, і пряжка

блискуча з кругленьким дзеркальцем, а за тою пряжкою ще й китичка золота, така, аж очі проймає.

Підніс стрик Гаврило чудо-диво крисаню вгору до сонця, киває нею непомітно, а маленьке сонечко літає по стінах, по стелі, по дідуневих срібних кучерях, по всіх кутках літає.

— А що... сподобалася? — питає стрик братанича.

— Чому ні, — відповідає Степан.

— А тепер мене вже знаєш?

— Знаю, ви стрик Гаврило з Америки.

— А будеш згадувати мене, як я більше до вас не вернуся?

— Буду.

— Гарно, дуже гарно. На ж тобі, дитинко, цю крисанечку, сходи її здоров і рости великий та розумний. Із-за моря, з Америки, з самого Нью-Йорка привіз для тебе.

Надів стрик малому братаничеві ту американську крисаню, дивляться всі, дивуються невидальщині: гарна, дуже вдала і ще була б вдаліша, коли б трошки верх вужчий і нижчий, але то на «виріст»; а зрештою такій марниці можна запобігти, можна підложити всередині старим папером, або гнучким смерековим лубом — однаково, хто там під крисаню буде заглядати? І Степан маленький тішиться, заглядає з-під крисані туди... туди... до порога, радіє душа його, що хатні двері навстіж відкриті. Тепер скажіть йому «біжи на світ»; коли б тах мамунечка або татуньо звеліли, полетів би стрілою геть-геть далеко, хоч би й на край світа. Але ніхто не говорить «біжи», ніхто не відзивається, а в Степануня аж п'яточки сверблять, а ноги самі тягнуть кудись туди до прилавка, до кочережника. Тільки ще мав поріг переступити, а татуньо задержали.

— Мой, мой... гооов! — кличуть татуньо, ніби жартом, ніби справді. — До Америки без паспорту?.. Пашпортик мусимо ще в старостві роздобути, один для тебе, другий для стрийцуня Гаврила.

— Я так тільки... на вигін, — говорить Степан і стоїть одною ногою в хаті, а другою в сінях.

— А гусак Ковалишин що?.. Хтось недавно оповідав, що гусак на вигоні...

— Я туди... поза стодолою...

— Агаа, ти поза стодолюю... Про мене лізь і в перило, а крисаню лиши. На вигоні, синочку, куряву здіймати і в ярузі жаб ловити можна й без крисані.

— А коли ж я її буду носити?

— Підеш до школи, візьмеш і крисаню, а тепер бігай без неї.

Зажурився малий Степан, наче скотився з високої дєбри в холодну воду і нероздягнений скупався. Повісив сам американський бриль на цвяшку побіч старої дідушевої крисані, пішов сумний, простоволосий до ровесників.

II

Аж на уснення вбрався перший раз Степан в американську крисаню, крокував з татунем у другий кінець села до церкви на храм. Діточки босі, простоволосі, тільки в грубих сорочечках бігли чередою за ними аж до церковних воріт. Так само після водосвяття, коли вертались з церкви, знов малі чудачки десь невидимо з'явилися, майже на п'яти Степанові і його татові наступали і захоплювались тою красотою, тим брилем американським, а найбільше ж приваблювала тих босоногих безоперезків блискуча пряжка з кругленьким дзеркальцем і китичка золотá.

— Смотліть, яке ясне сонечко на Степановій клисані, смотліть! — вигукував шепелявий, в обідраній сорочечці маленький сирота-похатник, борщоїдник громадський.

— А бодай же тебе з твоїм смішним язиком та з твоєю кострубаткою, ти, чудаку неумиваний!.. Та де ж те сонце, де? Не бачиш, що то небо, істинне світле небо, — повчали другі і дробили ноженятами, спотикалися, падали, вставали і бігли аж під саму Степанову хижу за тим світлим «істинним» небом.

Нанашки коло церкви також дивувалися і твердили, що в такій крисані не ходити, лише повісити де на причілку і на неї дивитися. Одного не могли нанашки вирішити, з чого та крисаня: чи з листя, чи з моху, чи може з такої американської зеленої соломи? Старесенький благочестивий нанашко-дяк, що вийшов після всеночної під дзвіницю прохолодитися, хвалив також цю «адову прелєсть».

Степан Пелехатий слухав пильно ті зауваження, душа його раділа, що його американський бриль зелений

в такій великій почесі. Коли ж вернувся з церкви і повісив крисаню на цвяшку коло дідуневої старої клапані, десь і та велика радість вилетіла, а що в його серденьку діялося, того не можна й переказати. При самій гадці, що йде знов на вигін до ровесників просто-волосий, зітхав важкенько, але йшов — іншої ради не було, бо при дідуневі сидіти, придивлятися, як варишки, ложки ясеніві вистругує або виплітає рогожі з шувару, для цього треба було мати десять разів по сім, а не самих сім літ. І біг до ровесників, ламаючи бараболю, чи хліб, чи пиріг, давав щиро кожному по дрібочці, за-тикав малі ротики, щоб не нагадували, не труїли його печінок, не кололи серця, не сперечались з ним за ту американську крисаню, не жадали від нього того, чого він не міг зробити. Маленькі побратимчики поки їли, частувалися, доти й царював мир блаженний, як же розсмакували який смачний пшеничний колачик, тоді владичице небесна! Не було Степанові просвітлої години з американською крисанею. Молили, благали, щоб хоч раз показався на селищі з тим сонцем чи небом світлим. Степан, мов скала крем'яна, не піддавався спокусі, пам'ятав, що тато не веліли.

Раз таки мало що не порушив батьківську заборону.

— Винеси, Степануню, винеси крисанечку, — лебеді побратими-спокусники. — Тільки на хвилиночку маленьку... Хоч кризь вікно з хижі вистав, нехай поглянемо.

Степан знизував плечима, перечив мовчки головою, опирився спокусі.

— Де він має крисаню, де? — вмшався до цього невідлучний товариш малих підлітків орендарів Срулько. — Його крисаня уже давно помандрувала з його стриком Гаврилом і з нанашковим пашпортом до Америки. Я добре це знаю, мені мій тато це сказав.

Слова ці викликали в Степані гнів і розпач. Він не міг рівнодушно знести такої нечуваної образи.

— Отже, покажу тобі і вам усім, що то неправда! Маю!.. маю!.. — кричав гнівно Степан і летів вітром до дому.

В кімнаті сидів дідуньо сам на ослоні, в'язав з шувару торбину і шепотів тихенько собі якусь молитву.

— Дідунцюню любесенькі, не видержу! — говорив Степан у своїм превеликім горю. — Язва мене чіпається, я возьму!.. Я возьму!..

— Що возьмеш? — питає дідуньо.
— Це... крисаню... тільки так... зараз принесу.
— Не можна, пам'ятаєш, що тато говорили?
— Скажу, що ви мені веліли.
— О, о-о-о! туди стежечка? Ні, так, серденько, заліземо знаєш куди? В безодню, страшну безодню... Такий шлях завжди поганий... Нічого, дитинко, не вдію. Хочеш, возьми собі мою.

— Так ваша ж нездала.

— Ага! бачиш ти... нездала... А знаєш, мій мудреннику, чому моя крисаня здається тобі нездалою?

— Чому дідунцю?

— Тому, що моя уже звідти давно вернулась, куди твоя прямує..

— А де ж ваша ходила?

— Світами возилася: і телігою, і залізницею, і кораблем, словом усім, чим хочеш; а які вона краї не бачила, з якими панами «як сі маєте» не віталася... Раз у полонинах на Бескиді цілий тиждень вкривала міністрові голову і, от бачиш, вернула додому під свою стріху.

— Хіба ж ваша крисаня походить з нашої хати?

— А ти гадав — не з нашої? Не то що з нашої, але й з тої самої соломиці, що та чорна стріха на хижі.

Забув Степан маленький сварку з тим... з тим... орендаровим руденьким, коротконогим, з дрібненькими пейсочками, роздумував над долею дідуневої крисані: стільки світу впарила, стільки наїздилася, стільки волі й неволі зазнала, і на кораблі, і на міністровій голові сиділа, аж наостанку до себе вернулась. Уже не вертався на селище до товаришів, сидів весь день у хижі, помагав плести рогожки, виносив залишки трави, приносив лепеховаті сніпки, а з них витягав щонайдовші, щонайкращі фалудинки і пхав дідуневі в руки. Того дня вечором довідався, що через три дні піде уже до школи.

— То значить післязавтра, — подумав. — Господи! Ото буду походжати в своїй зеленій крисані, як колись тут у свято успенське з татуньом біля церкви.

III

Діждався маленький Степан Пелехатий довгожданої днини. Вдосвіта зірвався з постелі, лазив за мамунею, мов сновида, і жебонів постійно:

— Вбирайте!.. Вбирайте!.. Вбирайте!..

— Чи придумав би хто таке покаяння, — говорила знетерпеливлена мати і «вбирала», вдягала свого Степана, щоб тільки не нудив, не докучав, не сушив її зажурену голову. Дала Степанові нову біленьку сорочечку, новенькі штанчата, чорну бархатову кацабайку і торбу з новим букварем перевісила йому через плече не на якомусь шнуручку, а таки на жовтій крайці, немов тайстру мисливську.

— Ну, а тепер дайте крисаню, — домагався малий настирливо.

— Та пожди ще. Куди так рано полетиш? Пані учителька ще спить.

— Дайте крисаню!

— Май милосердя, хлопче... Пожди ще поки машини на шосту затрублять, поки татуньо коні з нічлігу приведе.

— Дайте, мамунцюню, крисаню!

— Господь святий з тобою!..

Помітила мама, що з упертим хлопцем ради не дасть, наділа йому на голову американську крисаню і вивела за ворота, хоче вести далше, а він ні...

— Лишіться, мамунечко, я сам знаю, де школа. Я не хочу, щоб тітчина Паранька говорила, що мені водій потрібний.

— То йди сам з богом в путеньку щасливу. Тільки знай собі, не задержуйся по дорозі і не залізь в яке баюрище, бо тобі те недовго.

Попрощався Степан з мамунею, пустився сам до школи. Йде дорогою, живої душі не видати, тільки клепання кіс розлягається по полю.

— Певно, ранувато, — думає Степан. — коли чередник іще не трубить. Шкода, що я не послухав мамуні. А може б ще вернутися? Ні, таки піду.

Йде та йде, аж йому наскучило; приходить під ворота шкільні, хоче відкрити — замкнені! Ворота справді немудренні, бо тільки мотузками до стовпчиків прив'язані, але все ж замкнені.

— Коли прив'язані, то треба розв'язати, — думає Степан і розв'язує. Розв'язав один мотузок, розв'язав другий нижче, пробує, ні, не відкриваються; тільки трошки верхом подалися. — Треба ще й з другого боку розв'язати, — вирішує хлопець і розв'язує.

Тільки розплутав верхній мотузок, а ворота бабах! — упали на землю, завалилася шкільна брама. Хотів же Степан ту браму піднести і таки підніс одну меншу і другу більшу половину, поставив обережно при плоті, а сам пішов шкільні двері відкривати. Але тут уже діло не вийшло: двері шкільні були замкнені ліпше, ніж ворота. Калатав закруткою, тиснув, тягнув, — не отворив. Сів під дверми, став дожидати, поки надійдуть другі школярі. Тим часом зняв крисаню з голови, любується, дивується.

— Чи дідунева була колись така гарна? — питав себе. — Я дідуневі сказав, що їх крисаня нездала, а вони мені відповіли як? Що моя туди прямує, звідки їх вернула. Хіба ж їх крисаня ходила до школи? Ні, таки їх не була така ладна і не мала ні таких червоних шнурків, ні такої китиці золотої, ні пряжки блискучої з кругленьким дзеркальцем.

Саме з того дзеркальця відбилося сходяче сонце і проти нього, під кущем рожі у тіні показалося ясне кругле очко, чудесне маленьке сонечко. Порушив знов крисанею — срібна лента оперезала весь кущик і шезла. В тій хвилині задудніло щось, мов поїзд вантажний, приткнуті до плоту ворота повалилися на землю. Степан глянув на повалену шкільну браму, всміхнувся. Писарів кабанище, мов трилітня тірольська ялівка, влетів на подвір'я, вмить зірвав якусь стару верету з плоту, дер кликами, розкидав довкола, фучав, гороїжився, потрясав тяжкою головощею.

— Уже й сюди тебе занесло, мерзавче поганій, — говорив гнівно Степан до кабанища. — Дали би тобі дідуньо дерти таку добрісіньку верету. Почухрали б по макітрі ціпом, як колись-то у нашій stodолі. Всипали б вони тобі, всипали...

Кабан того не слухав. Подер верету на дрібні шматки, перелетів кілька разів колесом по шкільнім подвір'ї, пустився стрілою прямо до Степана, вирвав з рук американську крисаню і побіг, кривуляючи, на вулицю.

Переляканий нежданою пригодою хлопець закричав не своїм голосом.

Вибігла пані учителька, узнала, в чім діло, і сама розплакалася. Завела Степана до світлиці, посадила на м'якій софі, стала його заспокоювати, щоб не горював, бо крисаня, певно, знайдеться.

— Цить, дитиночко, не тужи так жалібненько, аж у мене самсї серце крається, — втихомирювала малого і післала свою служницю за нахабним, поганим писаревим кабанищем. Служниця вернулася ні з чим. Пізніше тільки один із старших школярів приніс дві латочки зеленої краски, по котрій пізнав Степан, що це тлінні останки з його американської крисані. З червоних шнурків, з блискучої бляшки з круглим дзеркальцем і з тої китиці не знайшли й помину.

Учителька потішила перед відходом зі школи засмученого Степана тим, що купить йому нову, таку саму, як колись сама поїде першого числа до міста по гроші.

— А що я говорив?.. Не дуже далеко зайшла американська, — сказав дідуньо Степанові, коли вернувся блідий, заплаканий і простоволосий додому. — Відай нам усім з тих американських доларів стільки користі, скільки тобі, дитинонько, з тої крисані. Ходи ж тепер до школи в моїй «нездалій», писарева свиня її не рушить, хоч і серед дороги положиш...

І погодився маленький Степан Пелехатий з невідрадною судьбою: ходить у дідуньовій старій крисані, пильно ходить до школи і жде, коли дідуньо виплете і вшиє нову з тої житньої соломиці, що на святій прадідній землиці прозябала, виросла і доросла.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- Автохтоц — корінний мешканець певної місцевості, країни
Автохтонний — місцевий
Алярм — сполох, тривога
Асекурація — страхування майна
Асентерунок — набір рекрутів до царського війська
Асесор заприсяглий — засідатель суду
Атрамент — чорнило
Бакуняр — контрабандист, що займався контрабандою тютюну.
Бахор, бахур — дитина (зневажливо)
Безрога — свиня
Бесаги — два зв'язані мішки, подвійна подорожня торба, що перекидалась через сідло чи через плече
Бетеги — послід
Бештифрант — хитрун
Бранжа — ділянка діяльності, тут: чиновництво, свита
Брукселін — рід матеріалу для верхнього одягу
Бузьок, бузьчище — лелека, черногуз, бусол
Бульба — картопля
Бутний — нахабний, зухвалий, бундючний
Ватра — вогнище, багаття
Варишка, вареха — велика дерев'яна ложка для розливання страви, ополоник
Варуватися — остерігатися, берегтися
Велебний — шановний
Вепр — кабан
Вергати — кидати
Верета — грубе рядно
Вертничий — бурильний
Верховинець — людина, що живе в горах
«Видзял» — виділ, управа, рада
Витручувати — випихати, викидати
Виштровувати (дорогу) — вирівнювати, вистилати каменем.

В млі ока — в мить
 Ворохобитися — бунтуватися
 Гавельок — плащ з пелериною без рукавів
 Газда — господар, хазяїн
 Гамарня — металоплавильне підприємство, іноді: велика шумна і неохайна кімната
 Гарнець — міра сипких тіл
 Гачкур — очкур
 Гвер — рушниця, гвинтівка
 Гей — немов
 Гешефт — торговельне діло; діло, що забезпечує легкий прибуток
 Гой — зневажлива назва людей іншої віри, зокрема для християн-бідняків у євреїв-багачів
 Гостинець — шосе, битий шлях
 Гульден — австрійська грошова одиниця
 Гуня — суконна свита
 Гурман солі — голова солі
 Дачка — грошовий збір, податок
 Двірець — вокзал
 Депеша — термінове повідомлення
 Десниця — рука
 Дестилярня — приміщення, де відбувається очищення нафти
 Джаган — кирка
 Дик — дикий кабан
 Димка — жіноча спідниця
 Дід — а) старець, жебрак, прошак; б) прислужник
 Драб — босяк, ледацю, голодранець, гультьяй
 Драпак — лісова ожина
 Дурійка — однорічна рослина, що росте в вівсі й ячмені, отруйний будяк
 Дучка — ямка
 Єгомость (єгомосць) — себто його милість; так називали в Галичині попів
 Жебоніти — лепетати
 Жовнір — солдат австрійської цісарської армії
 Жупа — копальня солі
 Зааплікувати — прописати, іноді: вдарити
 Забаг — бажання
 Закіп — пробна яма при видобутку нафти
 Загорока — підземні гази, що йшли з нафтових ям
 Заряд (копальняний) — управління (копальень)
 Затахлювати — затаювати, ховати кінці в воду
 Захланник — жадібний
 Зварич — той, що варить з ропи сіль
 Здекуційник — езекутор, урядовий чиновник, що здійснює езекуцію, забирає хатні речі за несплату податку
 Здекуція — езекуція, забирання хатніх речей і худоби за несплачені податки
 Здрячі — короткозорі
 Зицирка — військова муштра
 Зізнання списувати — збирати показання
 Інтабулювати — закріплювати свої права на маєток

Інтабуляція — плата за закріплення своїх прав на маєток, інтабулювання

Інтерес — справа, діло

Інтерциза — запис майна на когось

Калабань, калабаня — ковбаня, глибоке місце в річці

Камеральний — державний

Камениця — дім з цегли або з каменю

Капота — верхній довгий одяг

Карабульці котитися з гори — котитися з гори перевертня

Карбулятися — перевертатися

Карита — карета

Касин, касино — клуб

Кацабай — верхня коротка одежина

• Квасок — шавель

Кип'ячка — неочишена нафта

Киселиця — рід киселю із слив і кукурудзяної крупи

Кібель, кибель — бляшане відро чи бак для черпання й носіння нафти

Кізлиння — крокви, стропила на гуцульській хаті

Клапаня, клепаня — хутряна шапка в гуцулів

Кметь — хазяїн, багач

Кметиха, кметиця — хазяйка

Ковбиця — отвір в печі, пеньок для рубання дров

Колиба — вівчарська хата на полонині, намет, хатинка, землянка в лісі

Комісар — вищий урядовець в цісарській Австрії

Конскрибувати — записувати, розносити за рубриками

Конскрипція — перепис

Концент — вигадка

Копець — купа землі або каміння, межовий знак

Копито — копил, колодка (у шевців)

Коркоші («на коркошах») — плечі

Кошара — шоба, загорожа навколо виритої ями, з якої добували нафту, накриття над шахтою

Кримінал — тюрма

Крисаня — капелюх з широкими крисами

Куйон — ледащо, гультай

Курувати — лікувати

Кусилмнити — оббирати, вивертати чиїсь кишені

Кучинір — босяк

Кучма — велика бараняча шапка

Лаба — лапа, нога

Лакітки — ласощі

Лак, лакман — dranka, старий подертий одяг

Либак — той, що збирає кінським хвостом (либає) нафту, яка виступила на поверхню й плаває в калюжах, ровах тощо

Лихолата — обідранець

Ліберія — ліврея, одяг, вбрання

Ліп'янка — глиняна ліплена хатинка

Ліцетовання — продаж з торгів

Льокатор — квартирант

Матка з воску — яма, в якій земний віск сам виходить з-під землі й наповнює її

Маркітно — сумно, ніяково
 Матадор — особа, поважна за своїм становищем
 Маршалок повітовий — повітовий предводитель дворянства в Галичині часів цісарської Австрії
 Мацьора — свиня
 Мельдувати — рапортувати, доповідати
 Мерва, мервиця — терта солома
 Міхов'янка — грубе полотно на мішки, мішковина
 Млинок — вентиляційна споруда, за допомогою якої витягувались із нафтових ям підземні гази
 Млоїти — нудити
 Моздір — мертира, іноді: ступка
 Морг — міра поля, приблизно півгектара
 Надужиття — зловживання
 Нанашко — хрещений батько, також дядько
 Нанашка — тітка, хрещена мати
 Наповидний — далекосяжний, широкий для оглядання
 Настоятель — управитель
 Нашпикований гвер — гвинтівка з багнетом, направлена на когось
 Обарінок — бублик
 Опир — упир
 Опуд — опудало
 Офіцер від «жени» — офіцер інженерних частин
 Паздіра — костриця, терміття
 Пантрувати — стерегти, вичікувати, пильно глядіти, стежити, підглядати
 Пасові чоботи — чоботи з подвійною підошвою
 Пачкар — контрабандист
 Перескринок, прискринок — ящикок у скрині вздовж бокової стінки для зберігання дрібних речей
 Переднівок — час перед жнивами
 Перило — бур'ян
 Пивниця — погріб, льох, підвал
 Підро — горище з дрюків над стайнею
 Поасекурувати — позастраховувати (на випадок пожежі)
 Подра — горище
 Поквітування — квитанція
 Польний, польовий — сторож на полях
 Поморочитися — знепритомніти
 Поцертолитися — поламатися, покривлятися, ломаніжитися
 Пошолопати — пом'яти
 Поштовий уряд — пошта
 Право провадити — судитися
 Преліпотент — замість: пленіпотент — уповноважений (в справах майна)
 Прецель — рід бублика (солоний до пива)
 Принципал — мачельник
 Провізія — комісійні
 Провізоріальне діло — справа, яку вирішує на місці вислана судом комісія, т. з. «провізорія»
 Промітуватися — появлятися, сходити (зорі)
 Пропінація — право гнати й продавати горілку, корчма

Пудло — коробка
П'ятка — п'ять гульденів австрійських
П'ястук — кулак
Радник, радний — член ради на селі, яка обирала війта
Регімент — полк
Респект — повага, пошана
Рискаль — заступ
Рінею їхати — їхати по піску з камінням. Рінь — дрібні камінці
Ріштя — хворост, галуззя, хмиз
Розтручати, розтручувати — розпихати
Розщибанка — суєтня заклопотаних людей
Роїтися — ввиджатися
Рубатка — зношена сорочка з грубого полотна
Рудавиця — гниле болото, дуже заболочена земля
Рутенія, рутенець — іронічна назва від слова «русин»
Саджавка — рибник, ставочок з рибою
Санкуватись — спускатись на санках з гори
Секвеструвати — описувати майно
Сербанка — ріденька юшка
Сірка — сірники
Скоботати — лоскотати
Солтис — сільський староста
Сопух — задушливе повітря в копальні, сморід
Сорокати́й — рябий, строкатий
Спускадло — прилад для пускання крові
Станва — діжа
Староство — повітова влада в колишній Австрії
Стіранка — затірка
Стрик — брат батька, дядько
Строй, стрій — одяг
Сукмана — довгий суконний верхній одяг
Супліка — просьба
Сяг — сажень (дров)
Тайстра — торба
Тамувати — утруднювати, задержувати, зупиняти
Термін — визначений час, строк, виклик до суду
Товальня — хусточка
Трачиння — тирса
Трефній — гут: нечестивий, гой
Туй-туй — ось-ось
Убікація — приміщення
Угри — Угорщина
Урльо́пник — відпускник
Урядник — урядовець, службовець у колишній Галичині
Фактор — посередник у торгових і інших справах
Фант — річ, предмет хатнього вжитку
Фестин — святкова забава, гуляння
Фоса — рів, яма
Хосен — добро, користь, вигода
Цаль — дюйм
Цапок — купка, міра дров, що дорівнює 1—2 кубометрам
Царина — засіяне поле, обгороджена сіножать близько оселі
Цвікер — пенсне

Цератовий — клейонковий
Цимбрина — цямрина
Цицеси — шнурки з кульками
Цюпа — маленька кімнатка, камера в тюрмі
Чворах — 4 крейцарі
Челядь — родина
Черепаньок — глиняний свисток, черепашка
Чехолити — витинати, вирубувати (ліс)
Чигати — підстерігати, вичікувати
Шандар — жандарм
Шарварок (шельварок) — громадські роботи, одбутки, * повинності по ремонту доріг
Швагер — жінчин брат
Швіндель — шахрайство
Шиб — яма
Шина — рейка (залізниці)
Шістка — дрібна австрійська монета вартістю в кілька копійок. Шістка — 10 австрійських крейцарів
Шихта — упряжка у підземних робітників, робочий день у шахті (він тривав тоді до 12 годин)
«Шмельц» — восковий — рештки після витоплення земного воску
Шпиталь — лікарня
Шрот — дріб для стріляння
Штафета — естафета
Штильгукати — шкутильгати, спотикатися
Шувар — болотяна рослина, з якої виплітають рогожі, осока
Ялиця — ялина

ЗМІСТ

	Стор.
Степан КОВАЛІВ — В. Лесин	3
Спогади про Степана Ковалева	23
Дід Карита	30
Громадські промисловці	34
Ян Кабатеk	50
Сільський лікар	57
Конокради	63
Суд	76
Зваричі	79
Заміть	85
Добре заробив	87
Дезертир	97
Сорокаті штани	107
Безкінечний швіндель	116
Наслідки непорядності	128
Здрячі	138
Ройтів шиб	150
Котюзі по заслuzі	156
На Дрімайловім пустириші	168
Суета про насущний	200
Американська крисана	231
Пояснення слів	241

Редактор П. Я щ у к
Оформлення художника Д. Гринця
Художній редактор М. Фомічов
Технічний редактор А. Городнича
Коректор І. Дорошенко

С. Ковалив. Избранные рассказы.
(На украинском языке).

БГ 05113. Підписано до друку 10/X-52 р. Зам. 529.
Папір 84 × 108 ¹/₃₂. Папер. арк. 3,7188; друк. арк.
12,7; авт. арк. 13,84; обл.-вид. арк. 14,04. Тираж
30 000. Ціна 5 крб. 70 коп.

45 Республіканська друкарня Укрполіграфтресту,
м. Львів, Пекарська, 11.

СТЕПАН
КОВАЛІВ

ВИБРАНІ
ОПОВІДАННЯ

СТЕПАН КОВАЛІВ

Ціна 5 крб. 70 коп.